Փրոֆ. ԼԵՒՈՆ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

ԿԱՐՍ եւ ԱՐՏԱՀԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍՏԻՔ
ԵՒ
ՀԱՅՐԵՆԱՒԱՆԴ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ
1949

ՓՌՈՖ. ԼԵՒՈՆ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

9(47.925)
Կ-59

ԿԱՐՍ եւ ԱՐՏԱՀԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍՏԻՔ
ԵՒ
ՀԱՅՐԵՆԱՒԱՆԴ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

A П/3999

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ
1949

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Ի յիշատակ

Տրապիզոնի Հայոց 1915-ի Ցեղասպանութեան

Նահատակ

ՄՕՐՍ

ԲՐԱԲԻՈՆ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆԻ՝ ԾՆ. ԵՐԵՄԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շարժառիթը 9
Ենթադրուած որորանը Կարս եւ Արտահան 15
Եւքսինեան Պոնտոսի շրջապտոյտ նաւարկութիւնը 21
Դարեհ վշտասպեանի Սատրապութիւնները 30
Ութեւտասներորդ Սատրապութիւնը 37
Հատտի–Հիթիթները 43
«Արբամու» Ուրարտացին. արամական հարստութեան ծագումը. . 50
Արամեանց աստղին փայլն ու մթագնումը 61
Նինուէի կործանումը 74
Երեմիա Մարգարէին հրաւէրը 83
Արմինա եւ Կուրի դաշտավայրը 95
Մեծն Հայք 106
Ճորոխ փասիս 113
Ճորոխի հովտաձորը 120
Աղեքսանդր Մեծի օրով Արեւելքի անդորրութիւնը եւ անոր դիւցազուն
վեհ դէմքը 137
«Այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս». 144
Վերջաբան 161

ROMANIA
Galati
Odessa
M. D'AZOV
U.
Cropotkin
Armavir
Crasnodar
Novorossijsk
Sinferopoli
Yalta
Grozny
Macach
Kala
M. CASPIO
Derbent
R.
S.
S.
GEORGIA
Tiflis
Bucarest
M. NERO
Batum
3
ARMENIA
Varna
BULG.
2
Artvin
Ardacan
Olti
Kars
Istambul
Samsun
Trebisonda
Gumusane
Erzerum
Tabriz
AZERBAIGIAN
Ancara
DARDANELLI
5
TURCHIA
IRAN
1
4
Chirkuc
Adana
Aleppo
EUFRATE
SIRIA
IRAC
Homs
Bagdad
0 200 400 600 Km.

ՇԱՐԺԱՌԻԹԸ

Գրութեանս շարժառիթը — ինչպէս ամէն հեղինակ պարտաւորեալ է յայտնել — պէտք է նկատել աւելի տարի մը առաջ Մոսկուայի պաշտօնական մամուլին եւ անոր ձայնասփիւռին հետապնդող յայտարարութիւնները, որով Սովէթ Ռուսիոյ կառավարութիւնը նախորդ Մեծ պատերազմին կորուսած հողամասերուն վերադարձը կը պահանջէր Թուրքիայէն՝ որ այդ անգամ պարտուած ըլլալուն հանդերձ, շահաւոր ելած էր, վերստանալով Կարսն ու Արտահանը:

Վենետեան նահանգին խորը, գեղեցկանիստ այլ մեծ կեդրոններէ հեռու քաղաքի մը մէջ բնակելս միջոցն ու առիթը ինծի չտուաւ խոկ եւ խոկ տեղեկանալու թէ նորարծարծ այդ ծանր խնդիրը Սփիւռքի Հայութեան Մամուլին մէջ ի՞նչ արձագանգ տուած էր:

Քիչ վերջը, իտալական օրաթերթի մը մէջ Խորհրդային Միութեան հինգ գլխաւոր պահանջներուն վերաբերեալ քարտէս մը երեւցաւ. հաւանաբար ռուսական աղբիւրէ քաղուած, կամ ներշնչուած:

Ալէկոծեալ ծովու նմանող աշխարհագրական այդ քարտէսը, թերակատար եւ խառնակ իր վիճակովը հանդերձ, արեւելեան արդի հարցերուն տեղեակ եղողին կրնար բաւել գուշակելու համար գծագրողին, լաւ եւս գծագրել տուողին թաքուն դիտաւորութիւնները, որոնք հինգ շրջանակուած թուանշաններէ արձակուած սլաքները մօտաւորապէս կը յայտնէին:

Անոնց առաջինը Անատոլիայի ներսէն կը մեկնէր դէպի Դարդանելի նեղուցին բերանը:

Երկրորդը՝ Տրապիզոնի ծովեզրէն մտնելով, անոր ներաշ-

խարհին հարուստ մետաղահանքերուն՝ Կիւմիւշխանէի քովերը կը դադրէր, կարծես հողին մէջ մխուելով:

Երրորդը՝ Վրաստանէն դէպի Արտահանի եւ Կարսի ուղղութեամբ կ՚ընթանար:

Չորրորդը՝ Ազարպայճանէն, աւելի ճիշդը, Դաւրէժէն ըսկըսելով Մուսուլի քարիւղի հորերուն քով կանգ կ՚առնէր:

Հինգերորդը, որուն շրջանակուած Թուանշանը Վանայ լճին արեւմտեան կողմերը դրուած էր, դիտմամբ կարծես անորոշ թողուած էր:

Անոր սլաքին ուղղութիւնը յստակ կերպով չէր տեսնուեր. ապացոյց՝ որ առ այժմ պէտք չէր պարզել այդ պահանջին ընդարձակութիւնը: Կրնար նա Եփրատի քով վերջանալ, որքան հասնիլ Կիլիկիա, մինչեւ իսկ Միջերկրականի ծովեզրը: Գծագրողին համար կարեւոր կէտը շեշտելն էր որ Խորհրդ. Միութիւնը՝ ի մէջ այլոց, Թուրքիայէն այդ տեղուանքն ալ կրնար պահանջել: Այլ թէ որո՞ւ համար. ի՞նչ նպատակով: Դիտողին կը մնար անդրադառնալ, գուշակել. նա մանաւանդ օտար աստղերու տակ ապրող Հայուն, որուն ժամանակէ մը ի վեր հրաւէր կը կարդացուէր թողուլ ամէն բան եւ շտապել ներգաղթը՝ Ռուսիոյ ճամբով դէպի Հայրենիք:

Հետաքրքրական, որքան նշանաւոր այդ քարտէսին առաջին ընդհանուր քննութեանս, մեղքս ի՛նչ պահեմ, ուշադրութիւնս՝ բնական բերմամբ, կեդրոնացաւ անոր երկրորդ Թուանշանէն գըրաւուած վայրերուն վրայ:

Տրապիզո՛ն, ծագումիս վա՛յրը, ուր նախնիքս թաղուած են. որուն 1915ին վայրագ տեղահանութեանը ազգականներէս 54 հոգի կորսուեցան. եւ տարիքը առած իմ պաշտելի մայրս, գնդակահար, Զիգանայի ճամբուն վրայ, որովհետեւ այլեւս ուժասպառ, կը դանդաղէր դատապարտեալ կարաւանին հետեւելու: Տխուր յիշատակներու զարթումի այդ պահերուն, Բարիզէն՝ ութ օրուան մէջ, Ազոլոյ հասաւ «Արեւմուտք» շաբաթաթերթին 3 Մարտի թիւը, ուր Պր. Հ. Թորոսեան միջազգային խնդիրներու շաբաթական տեսութեանը մէջ գրած էր.

« Փրավտա նորէն կը պահանջէ որ Խորհրդ. Միութեան վերադարձուին այժմ Թուրքիոյ մաս կազմող Կարսը, Արտա-

հանը եւ ուրիշ գաւառներ։ Սոլլէթ Թերթին այս մասին հրատարակած յօդուածին հեղինակն է Վրաստանի Համայնավար կուսակցութեան քարտուղարը, որ զայն գրած է այս երկրին Խորհրդ. Միութեան 25ամեայ տարեդարձին առթիւ։

Հեղինակը կը ցաւի որ այս «Վրացիական հողերը» կը շարունակեն մաս չկազմել Խորհրդ. Միութեան, ու կ'աւելցնէ. « Վրաստանի հանրային կարծիքը կորովի կերպով կը պահանջէ որ Վրաստանի վերադարձուին այն հողերը որոնք խլուած են իրմէն եւ որոնք իր մշակոյթին օրրանը եղած են »։

Եթէ վերոյիշեալ յօդուածը հաւատարմօրէն թարգմանուած եւ հաղորդուած է հեռագրական գործակալութեան կողմէն, զարմանալի է որ Կարսն ու Արտահանը՝ որոնք իսկապէս հայկական կեդրոններ եղած են, հիմա նկատուին Վրաստանի մշակոյթի օրրանները։ Ըսելիք չունինք եւ շրջականերու մասին, որոնց վըրայ կրնայ Վրաստանը իր իրաւունքները արժեցնել։ Բայց, եթէ օր մը Կարսը եւ Արտահանը պիտի անջատուին Թուրքիայէն, անարդարութիւն կ'ըլլայ այս գաւառները չմիացնել իրենց մայր հայրենիքին՝ Խորհրդ. Հայաստանին, որ, իր նեղ սահմաններուն մէջ, տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ կարելիութիւններէն զուրկ է եւ պէտք ունի ընդարձակուելու։ Ուրիշ բան՝ եթէ խնդրոյ առարկայ գաւառներուն փոխարէն տարբեր տեղերէ զոհացում տրուի Խորհրդ. Հայաստանին»։

Որքան ալ որ " Le Responsable ,, այլաբանական դրութեանս հրատարակութենէն (1919) վերջը որոշած էի քաղաքական խնդիրներով այլեւս չզբաղիլ — քանի որ Դիւանագիտութիւնը Պարթեւ հեծելազօրին դրութեամբ կը գործէր, մերթ կեղծ փախուստով եւ յետոյ յարձակելով, ինչուան որ թշնամին՝ պարտասեալ, կորնչէր — սակայն եւ այնպէս՝ քաղաքական եղաղով, հնախօսներու կողմէն նետուած մարտահրաւէրը կարելի չէր մերժել եւ ձեռնպահ մնալ։

Մեր պատուական Թորոսեանը կանխելով, արդէն կրկէս իջած իր առաջին նիզակը անոնց դէմ արձակած եւ կոտրած էր։ Հարկ էր անոր հետեւիլ եւ ողի ի բուին պայքարիլ յառաջացած տարիքիս բոլոր ուժովը։

Հետեւաբար, Ենթադրուած Որորանը, Կարս եւ Արտահան

վերնագրով յօդուած մը ղրկեցի «Արեւմուտք»ին որ շարունակելի պիտի ըլլար։

Անոր երկրորդ յօդուածը արդէն պատրաստ էր. եւ ճամբայ իսկ ելած։

Առաջինը՝ այդ շաբաթաթերթին Մայիս 12ի թիւին մէջ հրատարակուեցաւ։ Երկրորդը ուշացաւ երեւնալու։ Չեմ գիտեր նա ի՞նչ վերջ ունեցաւ։ Հաւանաբար աւելի կարեւոր յօդուածներ իրենց առաջնութիւնը կը պահանջէին։

Ինչ որ է, թղթատարական դանդաղութիւնը մէկ կողմէն եւ միւս կողմէն հրատապ հարցին այժմէութիւնը գիս համոզցուցին որ լրագրական ասպարէզին մէջ դժուար պիտի ըլլար պայքարը մղել, ինչպէս որ պէտք էր եւ կ'արժէր։

Հարկ էր, ուստի, անգամ մը որ շարժեցանք, տարբեր եղանակով ընթանալ։

***

Երկար տեւեց մեր բազմաւորուն հետազօտութիւնը։

Տարին բոլորեցաւ. պարագաներն ալ փոխուեցան։

Անցեալ գարնան բանկած Իրանի հարցին բոցավառ կրակը յանկարծակի մարեցաւ։ Այդ վայրկեանէն ի վեր Սովետ կառավարութիւնը նահանջի վրայ է։ Իսկ Տաճկաստանը՝ պահպանողական դիրքով, եղելութիւններուն կը սպասէ։ Մինչ այս՝ նոր խնդիրներ ծայր կու տան։

Ֆրանսայի հովանաւորութեան ենթարկուած երէկուան Սուրիան այսօր Ատանան եւ Այասի ծովաքաղաքը կը պահանջէ։

Հարցնել թէ այս երկրորդ համաշխարհային Մեծ պատերազմը ի՞նչ բանի ծառայեց, է՛ նոյնքան հարցնելը Տաճիկին ըսածին նման, անոր բարբառով՝

Ինտիրտի՞ մի, պինտիրտի՞ մի·

այն է՝ Մարդկութեան տառապանքները, անոր կենցաղին ընկերական դժուարութիւնները, թերութիւնները նուազեցա՞ն թէ աւելցան։

Ազգերու ճակատագիրը ներկայիս վարող Մեծերն իսկ ի վիճակի չեն ասոր պատասխանելու։

Ցուեւսութիւնը՝ սակայն, մէկ կողմ թողնելով, քանզի «ամէն չարիք, մէյմէկ բարիք» կը բերէ, կը յուսամ որ ապարդիւն չեղաւ աշխատանքս եւ յաջողեցայ հասնիլ առաջադրած նպատակիս, որ կը կայանար՝ հին ու նոր օտար պատմագրողներու եւ դասական աշխարհագիրներու հեղինակաւոր վկայութեամբ, եւ մինչեւ իսկ բեւեռագիր արձանագրութիւններուն դիմելով, հաստատագիր հաստատել եռատրոհ բաժնուած ծերօն Հայ Ազգին հայրենաւանդ իրաւունքները, որոնք փոխանակ օտար ազգերու ընծայուելու, Արդարութիւնը կը պահանջէ — ինչպէս Թորոսեան ալ կը զուրցէ — որ վերադառնան անոնց օրինաւոր ժառանգորդին՝ Արարատի վեհ շուքին տակ նորածագ Հայկական Վերածնունդին, որ իր կենսունակ գործունէութեամբ, մօտակայ ազգերուն բաղդատմամբ, արդէն իսկ անոնցմէ աւելի յառաջադէմ եւ խոստումնաշատ կը հանդիսանայ, ապացուցնելով որ՝

Հարազատ արիւնը երբեք չէ դրժած իր ծագումը:

Ազոլոյ, 11 Փետր. 1947 Լ. Կ.

ԵՆԹԱԴՐՈՒԱԾ ՕՐՕՐԱՆԸ

ԿԱՐՍ ԵՒ ԱՐՏԱՀԱՆ

Վերոյիշեալ առաջին յօդուածիս հետեւողական ընթանալու համար՝ առաջադրած նպատակիս ուղղակի առնչական, անոր կարեւորագոյն մասերէն կը փափաքիմ սկսիլ.

«Իրանի խնդրին ծագումէն քիչ առաջ, Տաճկաստանէն ունեցած Խորհրդ. Միութեան պահանջներուն լուրը ճայնասփիւռի միջոցով տարածուեցաւ, Եւրոպացիներէն աւելի Հայերուն զարմանք պատճառելով: Որովհետեւ ասոնք առաջին անգամ կ'իմանային որ Կարսի եւ Արտահանի գաւառները վրացական մշակոյթի օրրանը կը ներկայացնէին:

Սովորաբար երկրի մը մայրաքաղաքին մէջ, կամ անոր մօտերը, մշակոյթը կը ծնի եւ կը զարգանայ, մանաւանդ որ Ստրաբոնի ժամանակէն մինչեւ մեր օրով գծագրուած քարտէսներու մէջ Géorgie տեղանունը՝ անցեալին մէջ Iberia, Կուր գետին միշտ հիւսիսակողմը նշանակուած է, եւ անոր մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիզ, զոր կարելի է նկատել հայկական գործունէութեան կարեւոր կեդրոն մը:

Եւրոպացիներուն շատ բնական թուեցան այս պահանջները: Յաղթական Խորհրդ. Միութիւնը՝ օրուան երեք մեծ Պետութիւններէն, գլխանգլխօրէն լաւագոյն դիրք ունեցողն էր եւ իր արդար իրաւունքներուն մէջ կը գտնուէր նախորդ պատերազմին հետեւանքով կորսնցուցածը ետ պահանջելու: Շատերը չէին մոռցած Պրուսիլոֆ զօրավարին բուռն արշաւանքները, եւ Սարի Գամիշի պատերազմները: Անոնք կը յիշէին, 1915-ին, Լոնտոնի մէջ երեք դաշնակից Պետութեանց միջեւ կնքուած դաշինքը, որով Ռուսը մինչեւ Եփրատ պիտի հասնէր, գրաւելով Հայաստանի մեծագոյն մասը. մինչդեռ Ֆրանսան, Կապադով-

կիայէն վեր ելլելով՝ պիտի հասնէր Թոգաթի մօտերը, եւ Անգղիան ալ Վանայ լճին հարաւակողմը:

Աչքիս առջեւ պարզուած ունիմ այդ բաժանման քարտէսը, որուն խմբագրութիւնը կը զուգադիպէր նահատակ ազգի մը իր Գողգոթային ճանապարհը արիւնով գծելուն: Եթէ ներելի է, այդ դաշինքը կարելի է նմանցնել Քրիստոսի պատմուճանին բաժանումին: Սակայն ի՛նչ հարկ, ազգային Սգատօնէն (11/24 Ապրիլ) ետքը, սրտակեղեք յիշատակներ արթնցնելով, հին վէրքերը արիւնոտել: Խորհրդ· Միութեան բաղկացուցիչ ազգերէն մէկուն համար ներկայացուած որ եւ է պահանջ կը նպաստէր ամբողջ Միութեան...

Բնականաբար, ի նպաստ Վրաստանի այդ պահանջներուն հետ Խորհրդ· Միութիւնը պիտի ստանար, այդ երկու գաւառներէն զատ՝ Խաղտեաց Լեռները, Հոմերոսի ժամանակներէն նշանաւոր անոնց մետաղահանքերը, երկաթի, պղնձի, արծաթի, ինչպէս որ Կիւմիւշխանէ տեղանունը կը յայտնէ· եւ թերեւս ալ Աղեքսանդր Մեծին յուսացած ոսկեհանքերը, որոնց գրաւումին համար Մեմնոնը յատկապէս ղրկեց այս կողմերը, որ փոխանակ ոսկիով վերադառնալու, իր կեանքը վրա՛յ տուաւ:

Գալով Թուրքիոյ հողերանական վիճակին, այս անգամ ալ խոհեմութիւն նկատեց պահանջողին երեսին բարձրաձայն գոռալ· «Թիզ մը հող չենք տար»...

Ու Թուրքիա, շարունակելով իր խորհրդածութիւնները՝ «Ինչ որ պիտի կորսնցնեմ, թուրիս ուժին իրաւունքով ստացած եմ: Մէկ քանի անգամ ձեռքէ ձեռք անցած աւար մըն է ան: Արդարեւ, 1877-1878 թուականէն առաջ, Կարսն ու Արտահանը ինծի կը պատկանէին· բայց յետոյ Ռուսը անոնց տիրացաւ եւ Պերլինի Դաշնագիրն ալ զայն վաւերացուց: Պէտք չէ՛ մոռնալ, միանգամայն, որ նախորդ պատերազմին, պարտուած ըլլալով հանդերձ, բախտը վերստին ինծի ժպտեցաւ եւ յաջողեցայ կորսուածը վերստանալ: Եթէ ճակատագիրը որոշած է որ այս անգամ վերջնականապէս պէտք է կորսնցնել, ուրիշ բան չի մնար բայց եթէ համակերպիլ, Աստուած մեծ է ըսելով»:

Կ'արժէ հոս անգամ մըն ալ լսել թէ ի՛նչ կերպով խորհրդածած է Հայը, որու բնաշխարհին հիւսիսային սահմանները անցեալին մէջ Կուր գետը կը հասնէին· «Ձայնասփիւռը ըսաւ՝

թէ վրացի երկու հնախօսներու վկայութեան վրայ հիմնուելով, Խորհրդ. Միութիւնը այդ երկու գաւառներու վերադարձը կը պահանջէ զանոնք կցելու համար հինէն մեզի ազգական Վրացի եղբայրներու աշխարհին: Սակայն, ինչպէս կ՚ըսեն որ Պերլինի մէջ դատաւորներ կան, հայասէր Ստալին Պետին կառավարած երկրին մէջ ալ հեղինակաւոր եւ ողջամիտ անձնաւորութիւններ անշուշտ կը գտնուին, որոնք անցեալը յիշելով եւ ներկան նկատի առնելով, այն համոզումը պիտի գոյացնեն որ այդ գաւառներուն բնակիչները մեծագոյն մասամբ Հայերն էին, որոնց տեղը հիմա Թուրքերը գրաւած են. եւ այդ շրջանին տեղական անունները հայկական կը հնչեն:

Պիտի գտնուին նաեւ, անշուշտ, այնպիսիներ, տակաւին երկիւղած անձեր, որոնք Սարը Գամիշի մօտ գտնուող Սուրբ Խաչ կոչուած լեռը պիտի նկատեն ճշմարիտ ժառանգորդին արդար իրաւունքներուն ապացոյցը...»:

Կը մնայ հելլէն դասական աշխարհագրող պատմաբաններուն դիմել, Հերոդոտոսին, Ստրաբոնին, Արրիանոսին՝ որ այդ կողմերը մարտ մղած է Ալաններու դէմ: Անոնք միայն կրնան լուսաբանել թէ ո՞ւր կը գտնուէր “Iberia,, եւ որո՞նք էին անոր սահմանները:

Այս յօդուածին շարունակութիւնը, որ չերեւցաւ՝ հետեւեալ կերպով կը սկսէր. «Բնաշխարհիկի հանգամանքով՝ Կարսի եւ Արտահանի նահանգներուն եւ մինչեւ իսկ Տրապիզոնի կէս նահանգին վրան ժառանգական իրաւունքներ հետապնդելու համար խնդրարկուն, ո՛վ որ ալ ըլլայ, անհերքելի փաստերով պարտաւորուած է ներկայանալ Ազգերու Միութեան Ժողովին, արդէն չափազանց կնճռոտ խնդիրներով ծանրաբեռնուած, եւ որ առաջին օրէն կրած ընդհարումներէն սարսած, ինքն ալ շուարած է թէ ո՞ր սուրբին աղերսելու է արդիւնաւոր երկարակեցութեան մը արժանանալու համար:

Այդպիսի անհրաժեշտ վաւերաթուղթերը՝ եթէ դիւանագիտական գաղտնիքներու եւ կամ ռազմական նորահնար գիւտերու վերաբերէին, անվարան պիտի ընդունէի - վերջերս պատահած մեծադղորդ միջադէպէն դատելով — որ մէկ կամ միւս կերպով զանոնք ձեռք ձգելու հնարը կրնայ գտնուիլ: Սակայն հետաքրքրական է, արդարեւ, թէ ձայնասփիւռին աւետած այն երկու

A Π 3999

վրացի հնախօսները պատմական ո՞ր ակնարկներէն յաջողեցան ստանալ Կարսի եւ Արտահանի գաւառներուն վրայ Վրաստանի ունեցած հայրենաւանդ իրաւունքներուն նկատմամբ այնպիսի զօրաւոր փաստեր, որոնցմէ զրկուած Խորհրդ. Ռուսիան անոնց վերադարձումը Թուրք կառավարութենէն պաշտօնապէս պահանջելու որոշողութիւնը տուաւ:

Ո՞ր Մար Աբաս Կատինան, կը հարցնեմ, արքունի ո՞ր Դիւանէն կրցաւ երեւան հանել ինչ որ Պատմութեան Հօր տիտղոսը վայլող Հերոդոտոսը կ՚անգիտանար: Հերոդոտոսը, կ՚ըսեմ, որ բանավէճի ենթարկուած այդ տեղուանքը Քրիստոսէ 450 տարի առաջ այցելած է եւ այդ առիթով անդր ու այսր Կաւկասեան կողմնաշխարհներուն վաղնջական բնակիչներուն բարքերն ու բնաշխարհը նկարագրած: Մեր պահանջածը ասորաբաբելական կամ Հիթիթ արձանագրութեանց` հնութիւնը ունեցող ապացոյցներ չեն. եւ ոչ ալ Կուր գետին վրան գտնուող ամրոցէ մը հանուած մեհենական պատմութեան վկայութիւններ, ինչպէս՝ Անտոնինոս կայսեր օրով, Բարդածան Ասորին կրցաւ ունենալ Եփրատեան Անի ամրոցը մտնելով «եւ ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում եւ զգործս թագաւորացն, յաւելեալ իւր եւ որ ինչ առ իւրեաւն, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան». (Խոր. Գիրք Բ. գլ. կզ):

Քանզի մեզի ծանօթ է, եթէ ոչ այնքան Եւրոպացիներուն, - որոնք իրենց պատմիչներուն եւ տեղական քննութեամբ կատարուածին լոկ հաւատք կ՚ընծայեն - որ մեր հարեւան վրացիները իրենց նշանագիրները տաղանդաւոր Ս. Մեսրովպ Հայ վարդապետին կը պարտին. ինչ որ կը նշանակէ Հերոդոտի այցելութենէն շուրջ տասը դար վերջը: Հարց է արդ՝ Ս. Մեսրովպի Թուականէն առաջ Վրացիները ո՞ր միջոցով կ՚արձանագրէին իրենց ազգային տարեգրութիւնները: Ատոնք արդեօք գոյութիւն ունեցա՞ն թէ ոչ, քանի որ գրական միջոցները անոնց կը պակսէին՝ գոնէ Հերոդոտի դարուն: Իսկ եթէ յունարէնը գործածուեցաւ, Հերոդոտ այդ մասին ակնարկած պէտք էր ըլլալ, քանի որ անոր այցելութիւնները յունական գաղութէ գաղութ կատարուած են: Տարակուսելու պատճառը այն է, որ Հերոդոտի նկարագրութիւններէն եւ անոր խորհրդածութիւններէն զատելով, Կաւկասի լեռնագաւառներուն եւ ընդհանուր տեսա-

կէտով Ցոյներուն Սկիւթիա(1) (Ծիւթիա) կոչած՝ Կարպաթեան լեռներէն մինչեւ Ուրալները, եւ դեռ անդին երկարող տարածութեան բնակչութիւնը շատ սկզբնական կեանք մը կը վարէր: Ցեղաբանական տեսակէտով մարդկային կատարեալ խառնարան մ'էր: Անոր մէջ ամէն տեսակը կար, տափաքիթէն սկսեալ: Կաւկասի հիւսիսակողմը այրաբնակներ: Պոռխտէն, այժմեան Տընիէստերի ակնաղբիւրներուն կողմը մինչեւ իսկ մարդակերներ՝ զորս Հերոդոտ՝ բանաստեղծական ոճով, անդրոֆակօ կ'անուանէ: Քիչերը քաղաք ունէին. եղածներն ալ՝ փայտաշէն, ինչպէս էր Պուտինի մեծ ազգին Ճելոնօ մայրաքաղաքը: Սովորաբար տունի վերածուած կառքերու վրայ կը բնակէին. ինչ որ անոնց դիւրութիւնը կու տար պարագային համեմատ տեղափոխուելու եւ ի պահանջել հարկին ասպատակողին յանդիման խոյս տալ, տեղի տալ չարունակ: Ռազմագիտական դրութիւն մը՝ Հերոդոտէն ալ գնահատուած, զոր Ստալին Մարաջախտն ալ յաջողապէս ի գործ դրաւ: Այս եղանակով ինքնամուխ թշնամին, ամայի ու աւերակի վերածուած երկրի մը մէջ վայրապար շրջելէն ու յառաջանալէն ձանձրացած, ինքզինքը վտանգին չենթարկելու համար, վերջ ի վերջոյ եկած ճամբէն ետ դառնալու որոշումը կու տար: Ինչպէս պատահեցաւ Դարեհ Վշտասպեան (523-485 Ն. Ք.) Պարսից մեծազօր արքային. նմանապէս Նաբոլէոն Մեծին, եւ մեր օրով Հիտլերի հրամայած բանակին՝ անգամ մը եւս վերահաստատելով որ Սարմատեան երկրին մուտքը եթէ դիւրին եւ հեշտ է, անկէ դուրս ելլելը յոյժ դժուարին եւ աղետալից:

Գալով Պոնտոսի շուրջը բնակողներուն, Հերոդոտ կ'ըսէ. «Սակայն Դարեհի արշաւած տեղերուն մէջ Եւքսինեան Պոնտոսը ամենատգէտ ազգերը կը մատուցանէ»:

Այսպիսի նախնական պայմաններով ապրող ժողովուրդներու օգուտի մը չէին կրնար ծառայել քարաշէն տաճարները եւ ոչ ալ մեհենական պատմութիւնը պահելու յատկացեալ ամբոցները, եթէ երբեք ատոնք գոյութիւն ունեցան: Արդէն Հերոդոտի

---

(1) Abel Hovelacque. La Linguistique, էջ 194. «Սկիւթիան աշխարհագրական բառ մ'է. ցեղական կամ լեզուական ոչ մէկ որոշ գաղափարի իմաստին կը համապատասխանէ»։

յիշատակած ազգերը, Կողքերէն (Եղեր) զատ, Ստրաբոնի օրով բոլորն ալ անհետացած էին՝ անյիշատակ: Կասպ ազգանունը միայն կը վերապրի, որուն անունով կը կոչուի լճանման այն մեծ ծովը՝ ուր կը վերջանան Կուրն ու Արաքսը:

Երրորդ յօդուածս գրքոյկին մէջ մնաց, որ արդ. պոնտական եզերքներուն Հերոդոտի կատարած շրջապտոյտին ուղեցոյց պիտի ծառայէ՝ ի խնդիր Վիրք ազգանունին հնագոյն յիշատակութեան մը, որուն մասին, ինչպէս վերջաբանէս կը տեսնուի, 255 Ն. Ք. Թուականէն առաջ կարելի չեղաւ ենթադրութիւն մը առաջարկել: Եւ այժմէն իսկ պարտաւորեալ եմ յայտարարել որ Աքեմենեան, Մակեդոնական եւ Սելեւկեան Պատմութիւններուն, ինչպէս անոնցմէ հնագոյն՝ Ուրարտական, ասորաբաբելական եւ մինչեւ Հիթիթներուն արձանագրութեանց մէջ մեր կատարած հետազօտութիւններէն Վիրք ազգանունին վերաբերեալ ո՛չ մէկ նշան երեւան ելաւ:

Բնականաբար, համայնագէտի յաւակնութիւնը մենք չենք կրնար ունենալ. եւ ո՛չ ալ հարուստ Մատենադարաններ եւ այլ եւ այլ լեզուով Համայնագիտարաններ մեր տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուին: Սակայն մեր տրամադրած Դասականները բոլորն ալ Քրիստոսէ առաջ ծնած են, մեծաւ մասամբ Արեւելքցի, որոնց Թարգմանիչները ստէպ բնագրին ծաւալէն աւելի եւ անոր հեղինակին հաւասար հմուտ ծանօթութիւններով եւ խորհրդածութիւններով եւ երբեմն ալ դիտողութիւններով ճոխացուցած են իրենց յղումները: Արդէն այդ միեւնոյն Թանկագին աղբիւրները ծառայած են Քրիստոսէ վերջը փայլողներուն, Պլլուտարքոսէն եւ Դիոդոր Սիկիլիացիէն սկսեալ:

Մեծարելով ժամանակակիցներէն անոնք, որ տեղական հետազօտութեամբ եւ պեղումներուն արձակած նորանոր լոյսերէն առաջնորդուած, մարդկային գիտաշրջումի զարգացումին կը բերեն՝ անձնական դրոշմը կրող իրենց յարգի հանգանակը, մնացեալները կը նկատենք մին միւսին պարզ հետեւողներ. որոնք, առանց զանազանելու եւ երբեմն սխալ մեկնութիւններով, կը նկարագրեն վաղնջական դարերը, առանց իրենց ապրածէն հեռանալու. ինչ որ անհրաժեշտ է տրամաբանօրէն եւ առարկայօրէն վերլուծելու համար հին անցեալի մը պատմական եղելութիւնները:

ԵՐԻՔՍԻՆԵԱՆ ՊՈՆՏՈՍԻ

ՇՐՋԱՊՏՈՅՏ ՆԱՒԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քանի որ այսր եւ անդր Կաւկասեան լեռնագաւառներուն հնամի պատմութեան աղբիւրները կը պակսին, եւ դասական օտար հեղինակներէն ալ մեծ լոյսեր կարելի չէ ակնկալել՝ Վրացիներուն պահանջները արժեցնելու համար պիտի բաւէր որ Հերոդոտոս գոնէ անգամ մը, նոյն իսկ հարեւանցի, անոնց ազգանունը յիշատակած ըլլար: Անգամ մը ըսի, քանզի երեք յարմար առիթներ անոր ներկայացան:

Առաջինը՝ Վշտասպեան Դարեհի աշխարհակալութեան Սատրապութիւններուն պատկանող հարկատու ազգերը նշանակած ատենը:

Երկրորդը՝ Յունաստանի դէմ Քսերքսէսի վարած բանակին նկարագրութեան մէջ, որուն 46 ազգեր մասնակցած էին: Անոնց անունները ոչ միայն մի առ մի յիշատակուած են, այլ հագած տարազնին, գործածած զէնքը, անոնց հրամանատարին անունը, բոլորն ալ Աքեմենեան բազմանդամ արքայական Տունէն ուղղակի սերած, եւ կամ անոր հետ ազգականական կապերով միացած բարձր անձնաւորութիւններ: Խոտորումէ զգուշանալով հանդերձ՝ կարելի չէ անտես թողուլ զօրավարներու այդ շարքին սկիզբը գրաւող պարսիկ զօրքերուն հրամանատարէն յետոյ իսկոյն եկող Մարաց (Մեդացւոց) գունդը առաջնորդող Տիգրանը, որուն համար Հերոդոտ՝ զայն միւսներէն զանազանելով, աւելցուցած է «Աքեմենեան Ընտանիքէն»· մինչդեռ մնացեալներուն համար կը գոհանայ անոնց հայրը եւ երբեմն ալ իշխանազուն մայրը միայն յիշատակել: Տիգրանը միայն յիշեցի, քանզի այդ անունը հարազատօրէն հայկազնեան կը նկատեմ, Հայոց Պատմութեան պերճանք մը, քանզի անով նա երկու անգամ փառքին գագաթնածայրը դպած է, երկու մեծանուններու Թուականնե-

րուն՝ Կիւրոսը [Քրիստոսէ Զ դար առաջ] եւ Պոմպէոսը [Ա դար Ն. Ք.]։ Անոր հնութիւնը կրնայ բարձրանալ Նարամ-Սինի [2668-2716 Ն. Ք.] թուականներուն, երբոր Կուտիում(1) կոչուած Զակրոսեան լեռնաբնակները սկսան արշաւել Բաբելացւոց երկիրը։

Երրորդ բարեպատեհ եւ լաւագոյն առիթը ներկայացաւ, երբոր Բաբելոնի այցելութեանը ի դարձին, Հերոդոտ փափաքեցաւ Դարեհ Վշտասպեանին արշաւած Սկիւթներուն աշխարհը այցելել։ Ասոր համար հարկ պիտի ըլլար Եգէական ջուրերէն դէպի վեր նաւարկելով Սեւ Ծովին մէջ մտնել. ինչ որ Յոյն նաւապետներուն համար դար ի վեր երթալ, վերընթացք նկատուած էր՝ Անապաղիս(2) [Ἀνάβασις= բառ առ բառ վերելք]։ Ծովագնաց այդ վերելքը Պոնտոսի հարաւային եզերքներէն կը սկսէր՝ դէպի Արեւելք, եւ կանգ կ՚առնէր Կողքիսի (Եգեր) Ֆազիս, այժմ Րիօն գետին բերանը՝ Սեւ Ծովին արեւելեան ամենահեռաւոր կէտը, որուն համար Ստրաբոն (Գիրք ԺԱ. գլ. գ.) կ՚ըսէ «որ կը կոչուի Եւքսինեանին խորը, եւ նաւարկութեան վերջը»։ Կը համապատասխանէ այժմեան Փոթի ծովաքաղաքին։ Հոն կը վերջանար Անապազին եւ կը յաջորդէր Քաթապազին՝ այսինքն դարվար երթալ որ Պոնտոսի հիւսիսային եզերքներէն նաւարկելով կը հասնէր Սեւ Ծովին բերանը։

Այս միեւնոյն շրջանաւարկութիւնը (périple), Տրապիզոնէն մեկնելով, 136 (Յ. Ք.) թուականին կատարած է նաեւ Նիկոմեդացի Ֆլ. Արրիանոս պատմագիրը, միանգամայն քաջ ռազմագէտ, զոր Ադրիանոս Կայսրը կառավարիչ հրամանատար կարգած էր Պոնտո-Կապադովկեան հռոմայեցւոց հպատակ եր-

---

(1) L. Delaporte. La Mésopotamie, տպ. 1924, էջ 34, «Tirigan, roi de Goutium», որ պարտուած՝ իր ամրոցը կ՚ապաստանի. եւ վերջապէս ձերբակալուած՝ կը մեռնի կնոջ ու զաւակներուն հետ մէկտեղ։

(2) C. Alexandre. Dict. Grec-français. - Ἀνάβασις... embarquement; expédition, dans l'intérieure ou dans le haut pays. որուն վերադարձն էր Κατάβασις: Վերերթ նկատուած էր նաեւ Եգէականէն դէպի փոքր Ասիոյ ներսերը կատարուած ո՛ և է արշաւանք։ Ահա թէ ինչու Քսենոփոնի «Նահանջ Բիւրուն» գրութիւնը Անապազի կոչուած է։

կիրներուն։ Անոր մանրապատում ստորագրութիւնը մեզի պիտի ծառայէ, երբոր կարգը պիտի գայ Ճորոխին։

Հերոդոտոսի հանդիպած առաջին կարեւոր ազգը Պափլագոններն [Παφλαγονjα] եղան, որոնց կը պատկանէին Սինոպի եւ Ամիսոսի, այժմ Սամսոն՝ ծովաքաղաքները։ Ասոնցմէ վերջը՝ մինչ ծովեզրէն, կու գային Մարսերը, որոնք առասպելական Ամազոններու բնակավայրը դրաւած էին։ Մայրաքաղաքնին էր Թէմիշիրա՝ այժմ Թէրմէ, Թէրմօտոն գետին վրան։ Նշանաւոր են դեռ այսօր, այդ երկրին ջերմուկները (Թէրմէ)։ Ստրաբոնի ժամանակ այդ Մարսերը անհետացած էին, հաւանականաբար՝ գաղթած։ Անոնց յիշատակը կարելի է նկատել Մարսուան քաղաքը, որ բառ առ բառ, կը նշանակէ Մարսերուն աւանը, վայրը։

Ասոնց կը յաջորդէին, Արգոնաւորդներուն Գետին անունը կրող Եազոն հրուանդանէն վերջը, Տիբարէն [Τιβαρήνοι] ժողովուրդը, որուն մայրաքաղաքն էր Կոտիորան (Cotyora), այժմեան Օրտու ծովաքաղաքը։

Կը յաջորդէր Մօզինիք [Mosynoeci=Μοσινοίκοι] վայրագ ժողովուրդը, որ մօզինի կոչուած կոնաձեւ փայտաշէն տնակներու մէջ կը բնակէր։ Անոնց մայրաքաղաքը այժմեան Կիրասոնի արեւելեան ծովեզրին վրան կը գտնուէր։ Այժմեան Կիրասոնը Միհրդատ Մեծին պապը, Պոնտոսի հզօր արքան Փառնակ (184-157 Ն. Ք.) հիմնած է, ու զայն հնագոյնէն զանազանելու համար, Փառնակիա Կիրասոս կոչեցին։

Մօզինիքներէն վերջը Հերոդոտ Մագրոնները կը յիշատակէ որոնք Տրապիզոնի Խաղտեաց լեռներուն կը ապրէին։ Այլ մենք հոս, Հերոդոտի հետ Կողքերուն չհասած, կը նախընտրենք դադար մ'առնել եւ սպասել բարձր Հայքէն հասնելիք ուրիշ Անապազի մը՝ Քսենոփոնինը, որ Մագրոններէն Տրապիզոն իջնելով պիտի շարունակէ իր վերադարձը եւ հաստատէ ինչ որ Հերոդոտէն տեղեկացանք։

Հերոդոտի հետեւած ատեններ, Կողքերուն այնքան մօտերը հասած, Քսենոփոնը յանկարծ միջամտել տալը թերեւս ոմանց անդէպ թուի։ Ընդհակառակն. քանզի մին միւսին կը յաջորդէ առանց շատ ուշանալու։ Արդարեւ Հերոդոտի մահուան թուականէն

կանխն (420 Ն.Ք.) Քսենոփոն արդէն քսան տարուան երիտասարդ մ'էր եւ Սոկրատի կ'աշակերտէր: Այլ որպէսզի այս միջամտութիւնը մեզի չափազանց շեղիլ չտայ, մենք՝ փոխանակ Տասնհազարեաններուն Մակրոններու քով սպասելու, անոնց ընդ առաջ կը փութանք, երբոր անոնք Կորդուաց լեռներուն դժուարագնաց կիրճերէն Արմենիա(1) կը մտնեն եւ Վանայ լըճին արեւմուտքէն ընթանալով, կռուելով կը հասնին Արածանի գետին՝ զոր Քսենոփոն Եփրատ(2) *անուանած է: Այլ դեռ աւելի կարճառօտելու համար, երբոր Յունական բանակը, Եփրատն ալ անցնելով, Բարձր Հայքի վերելքը կը սկսի, եւ Տիրիբազ պարսիկ Սատրապին նենգամիտ դիտաւորութիւնները ի դերեւ հանելով(3) կը հասնի Բիւրակնի հիւսիսային կողերէն կազմըւող, մէկ փլեթր* (33 *մեդր) լայնութեամբ գետի մը՝ զոր Քսենոփոն* Փասիս(4) *կ'անուանէ, անգիտանալով որ Արմենիոյ «աննուաճ ոգին»(5) խորհրդանշող* Արաքս *գետին սկզբնաւորութիւնն էր: Եւ որովհետեւ Յոյներուն հանդիպած կարեւոր գետերուն անունները բոլորն ալ յիշատակուած են, Քսենոփոնի այս անգիտակցութենէն կը հետեւի որ Արաքսէն անցնելու պարագան անոր երբեք չէր ներկայացած, եւ թէ անգամ մը որ Յոյները վերին Բասենի լեռնագաւառին մէջ գտնուեցան, անկէ շարունակեցին իրենց նահանջը, որ ուղիղ ճամբէն հետզհետէ շեղելով, անոնց պիտի պատճառէր ժամանակի եւ անձի մեծ կորուստներ, ինչպէս որ Քսենոփոնի բնագրին ընթերցումէն քիչ թէ շատ կը հասկցուի: Քիչ թէ շատ ըսելուս պատճառը այն է որ մեծանուն այդ Աթենացին օրը օրին ընթացած փարսանգները հաշուած ատեն միեւնոյն փութկոտութիւնը չէ՛ ունեցած հանդիպած տեղերուն ալ անունները նշանակելու: Որով անոր ճանապարհացոյցը «անթափանց մթութիւններով լեցուն է, զոր մենք կարող չենք լուսաբանել» կը հաւաստէ Քսենոփոնի բնագրին քաջագոյն թարգմանիչ մեկնող, Լարշէր Փրանսացին* (1726-1812) · *եւ նը-*

---

(1) ՔՍԵՆՈՓՈՆ՝ Անաբասի. Գիրք Դ. գլ. գ. — (2) Նոյն. Գիրք Դ գլ. ե. — (3) Նոյնը. — (4) Նոյն. Գիրք Դ. գլ. գ. — (5) Լատին քերթողահօր՝ Վիրգիլիոսէն անմահացած «Pontem indignatus Araxes» կամուրջ՝ այսինքն օտարին լուծը չհանդուրժող Արաքսը։

մանապէս անոր խկոյն յաջորդող եւ նոյնքան քաջահմուտ Հելլենագէտ Ց. Ամպրոզոլի Իտալացին, որ Ստրաբոնի հատորներուն ալ թարգմանիչն է:

Արդարեւ անիկա ճշմարիտ հանելուկ մը մի՛շտ մնացած է, զոր մեկնել ուզողները դեռ աւելի զայն կնճռոտելով, Յունական բանակին վայրապար երկարօրէն թափառիլ տուած են խնդրոյ առարկայ եղող Կարսի եւ Արտահանի կողմերը:

Հիմա որ աւելի ճշգրիտ եւ մանրամասն աշխարհացոյցներ կը տրամադրենք, Քսենոփոնի բնագիրը անոնց հետ բաղդատելով, այլ եւ այլ մեկնիչներուն շեղումները վերածելով, հնար է աւելի կարճ ճամբով Յոյները հասցնել Քսենոփոնին յիշատակած Թեքէս Thekes = Θηχής լեռը, ուսկից ծովը երեւցաւ: Թէպէտեւ այդ անունով լեռ մը ո՛չ մէկ քարտէսի վրայ նշանակուած է, այլ մի՛միայն Թեքէ (Tekieh) անունը, 2980 մեդր բարձր լեռան մը ստորոտը, որ Բաբերդէն Տրապիզոն գացող կարաւանական ճամբուն վրայ կը գտնուի, Զղանայի կապանէն քիչ առաջ:

Պատմական այս յոյժ ուշագրաւ հետազօտութիւնը ուրիշ առիթի թողնելով, պիտի փութանք երթալ գտնել Յունական բանակը որ Փասիս գետէն տասը փարսանգ, շուրջ 50 քիլոմեդր յառաջանալով, «լեռներէն դաշտավայրին մէջ մտնելու պահուն, Խալիբները, Տաօքները եւ Փրասեանները զանոնք կը շրջապատեն» [Անապ. գիրք Գ. գլ. գ.], գրաւելով լեռներուն բարձունքը եւ կապանէն անցնող ճանապարհը:

Աշխարհացոյցներուն վրայ, ռազմական եւ վաճառականական կարեւորութիւն ունեցող կարգ մը տեղեր կան, որոնք պատմական մեծ դէպքերու հանդիսարան լինելու սահմանուած են: Ատոնց տեսակէն է Կարինի լեռնադաշտին արեւելակողմը, Տէվէպօյնու կապանին եւ Հասան գալէի յանդիման գտնուող տափարակը, ուրկէ տակաւին հիմա վաճառականական եւ հաղորդակցութեան ճանապարհ մը կ'անցնի:

Այդ պատմական դաշտավայրին մէջ կը ծաղկէր Բագրատունեաց ժամանակ մեծահարուստ եւ բազմամարդ Արծն Շահաստանը՝ զոր Տուղրիլի զօրքերը հրոյ ճարակ փճացուցին (1049): Այդ թուականէն 18 դար առաջ, միեւնոյն տեղը կը

դտնուէր Ասորական բեւեռագիրներուն յիշատակած Արամու (Aramou) Ուրարտուի Արամէս արքային Արծասկու մայրաքաղաքը՝ զոր Սալմանասար Բ. քարուքանդ կործանեց, Քրիստոսէ 857 տարի առաջ: Քաղաքները յաջորդաբար փճացան, այլ Արծն կամ Արզն անունը պիտի վերապրէր՝ Բալան Պէօքէն, Սօղանլու Տաղի նման հսկայ լեռնապարիսպներու մէջ, որմէ պիտի ձեւանար այժմեան Երզրումը որ պարզապէս՝ Հռոմներուն Արծնը կը նշանակէ. քանզի համանուն մը Դ. Հայքի մէջ նշանակուած է: Այդ պատմական դաշտավայրին մէջ, ուստի, տեղի ունեցաւ, Քրիստոսէ շուրջ 400 տարի առաջ, Քսենոփոնի առաջնորդած Յոյներուն եւ մեր նախահարց միջեւ ընդհարումը, որ կ'արժէ կոչուիլ՝ թէպէտեւ կարճատեւ, «Արծնի պատերազմը»:

Կուճախսայի նշանաւոր պատերազմէն (401 Ն. Ք.) ի վեր՝ որմէ կը սկսի Տասնհազարեանց նահանջը, շարունակ կռուելու ստիպուած, քաջազէն եւ վարժ բանակի մը դէմ Բարձր Հայքի ժողովուրդները ի վիճակի չէին երկարօրէն տոկալու: Ինչ որ առաջին ընդհարումին ստուգուեցաւ:

Արդարեւ, Յոյները գիշերուան մութին յարձակում տալով կապանի երկուստեք բարձրացող լեռներուն կը տիրանան: Յաջորդ առաւօտը կապանը պաշտպանողները սոսկա տեսնելով, յուսահատ դիմադրումէ մը վերջը անոնք ալ տեղի տալով կը ցրուին:

Յոյները, կը գրէ Քսենոփոն, լերան վրայ ելլելով զոհ կը մատուցանեն, կոթող մ'ալ հոն կանգնելով. որմէ վերջը՝ դաշտավայրն իջնելով, ամէն տեսակ բարիքներով առատ գիւղերու կը հասնին:

Այս եղանակով կը վերջանայ անոր բնագրին վեցերորդ գըլուխը, առանց նշանակելու ռազմադաշտին եւ այդ բազմամթեր գիւղերուն անունները: Ինչ որ կարեւոր էր, որպէսզի ատկէ հետեւութիւն մը կարելի ըլլար հանել թէ այդ դէպքէն վերջը Յոյները ո՞ր ուղղութեամբ շարունակեցին իրենց նահանջը, զոր մեկնողները ըստ կամս կ'ընդարձակեն Տայոց երկրին մէջ, առանց՝ սակայն, Վիրք ազգանունին հանդիպելու:

Գալով Քսենոփոնի յիշատակած Փասեաններուն (Phasiani) (Փազեան) որ Հայերէնին մէջ Բասեն դարձեր է, Փազէս՝ այն

է Փազ գետէն ողողուած վայրերուն բնակիչներն էին, Հայոց Պատմութեան Հաւնունիքը, փասեաններու սիրած վայրերը: Հին անցեալին մէջ Արքաներուն միայն արտօնեալ էր իրենց գլխանոցը այդ թռչունին փետուրներով զարդարել՝ իբրեւ իշխանական յատկանիշ, ինչպէս նաեւ հրամանատարութեան՝ որով կը զանազանուէր զօրավարը: Մետաղագործութեան ճարտարարուեստը երբոր հնարեց սաղաւարտը՝ յատկանիշ փետուրը դարձաւ անոր զարդմանակը:

Տաօքները (Taoques) Հայոց աշխարհագրութեան ԺԳ. գաւառին Տայեցիներն են: Իսկ Խալիբները [Chalybes = Χαλυβες], Հնախօսութեան Արմենօ-Խալիբներն են, խալտի նաեւ կոչուած, որոնք Ճորոխի ակնաղբիւրներէն Փոքր Հայք երկարող լեռնավայրին հարուստ մետաղահանքերը կը շահագործէին: Ստրաբոն անոնց կը վերագրէ պղնձագործութեան ճարտարարուեստին գիւտը: Ժամանակակից Ժագ Տը Մօրկան մեծահռչակ Փրանսացին ալ՝ l'Humanité Préhistorique հեղինակաւոր իր երկին մէջ հաստատեց որ Մետաղագործութեան խանձարուրը Խաղտեաց լեռներէն մինչեւ Մոսկեանները տարածուող կողմնաշխարհին մէջ պէտք է փնտռել: Կ'արժէ յիշատակել՝ Հոմերոսին ալ ծանօթ, Յոյներուն Խալիբօն կոչած ազնիւ պողպատը:

Մեզի արդ կը մնայ լաւագոյն քարտէսի մը օգնութեամբ եւ Քսենոփոնի Եօթներորդ գլուխը բանալով, Արծնի պատերազմի դաշտավայրէն՝ քանի որ ուրիշ գետ մը անցնելու խօսքը չէ եղած, Յոյներուն հետեւիլ. լաւ եւս՝ զանոնք առաջնորդել, քանզի առանց ուղեցոյցի, գեղիներուն տուած սխալ տեղեկութիւններուն հետեւելով կը յառաջանային:

«Այդ տեղէն» — այսպէս կը սկսի Քսենոփոնի Եօթներորդ գլուխը, առանց ճշտած ըլլալու՝ նախորդին մէջ, ո՞ւր գտնուիլը — «Յունաց բանակը՝ կարաւանական ճամբէն չեղելով, Տայոց երկիրը կը մտնէ, ուտեստի կողմէ ծանր նեղութիւններ քաշելով: Միակ արդիւնքը Տայերուն լքած պաճարին գրաւումն է, որ անոնց յետոյ մեծապէս պիտի ծառայէ՝ երբոր հինգ օր անշէն եւ ամայի վայրերու մէջ թափառելէն վերջը, Խալիբներուն երկիրը կը մտնեն, ուր միեւնոյն դժուարութիւններուն պիտի հանդիպին»:

Յոյները, մեր տեսակէտով, բարձրաբերձ Մօսքիքեան լեռներուն հանդիպելով՝ անգղալապէս դէպի Արեւմուտք դառնալով, Տումլու Տաղին հիւսիսային ստորոտէն կը յառաջանային:

Խալիբներէն անցքը եօթը օր կը տեւէ, շարունակ կռուելով այդ մարտամուղ ժողովուրդին հետ, որուն քաջասրտութիւնը Քսենոփոն կը գովէ:

Խալիբներէն Սկիւթեան (Շիթ-ինի) [Scythini = Σχυθίνοι] ժողովուրդին երկիրը կը մտնեն եւ կը հասնին չորս փլեդր, շուրջ 130 մեդր լայն գետին մը՝ որուն անունն էր Արբասոս: Քսենոփոն անկէ խակոյն անցնիլը չէ ճշդած, ինչպէս ըրած էր Եփրատի եւ Փասիսի պարագաներուն, այլ վերջակէտ մը դնելով կը շարունակէ «Եւ այդ տեղէն», գետը անցնելու խօսքը չկայ, քսան փարսանգ կը քալեն Սկիւթներուն տափարակ դաշտավայրէ մը՝ ուր անուննին անծանօթ, շատ մը աւաններ կային:

Չորս օր վերջն է որ կը հասնին «բարգաւաճ եւ բազմամարդ քաղաք մը, Ճիմնիա կոչուած, ուսկից այդ գաւառին կառավարիչը անոնց մէկը կը ղրկէ որպէսզի զանոնք իր թշնամիներուն — անունը չկայ — երկրէն առաջնորդէր:

Ղրկուած այդ անձը՝ հասածին պէս, կը խոստանայ զանոնք հինգ օրէն տեղ մը տանիլ ուսկից ծովը կը տեսնուէր. հակառակ պարագային թո՛ղ զինքը սպաննէին, ինչպէս որ կ'ուզէին: Արդարեւ, հինգերորդ օրը, ինչպէս ըսինք, Թեքէ լեռնէն ծովը անոնց առջեւ կը բացուի:

Յոյները՝ առատաձեռն կը վարձատրեն առաջնորդը՝ որ Մակրոններէն անցնելու ճամբան անոնց ցոյց տալէն վերջը, գիշեր ատեն կ'անհետանայ. եւ այս եղանակով եօթներորդ գլուխը կը գոցուի Լարշէի ակնարկած թանձր մթութեան մը մէջ, զոր լուսաբանելու համար, գոնէ աղօտապէս, հետեւեալ պատճառաբանութիւնը կարելի է առաջարկել՝

որ՝ պոնտական այդ լեռնավայրերուն մէջ չորս փլեդր լայնութիւն ունեցող գետ մը մի միայն Ճորոխը կրնայ ըլլալ,

որ՝ այդ կողմերը կուսակալի մը մայրաքաղաք ծառայելու արժանի, վաճառականական եւ աշխարհագրական տեսակէտով ալ կարեւոր՝ Բաբերդ քաղաքը միայն կը գտնեմ, որ հետագայ դարերուն Բագրատունի մեծահարուստ Տան նաեւ Ոստան պիտի

ծառայէր, իր ամրադիր բերդաքաղաքովը, եւ որուն քով Ճորոխի արեւելեան եւ արեւմտեան, Հարբասոս եւ Ասքարոս կոչուած երկու ճիւղերը իրարու խառնուելով, 130 մեդր լայնութեամբ գետ մը կը կազմեն, որ նոր ուղղութիւն մը առնելով դէպի ծով կ՚ընթանայ, նախ Սկիւթներէն (Ծիթիներէն) անցնելով եւ զանոնք Մադրոններէն բաժնելով եւ յետոյ Կողքերուն քով յորդահոս վերջանալու:

Արդ ինչպէս որ Ցոյները Մադրոններուն երկրէն իրենց առաջնորդը արձակեցին, մենք ալ միեւնոյն տեղէն, ուսկից Ցոյներուն ընդառաջ փութացինք, մեր տեղեկատու մեծանուն Աթենացիին հրաժեշտի բարեւնիս կրնանք տալ, որպէսզի Տրապիզոնի լեռնական դրան առջեւ Կողքերուն ընդդիմութիւնը խորտակելով, ան ալ իր արկածալից Անապազին վերջակէտը հասնի դնել եւ պատրաստուի Քաթապազին՝ մասամբ ցամաքի ճամբով եւ մասամբ մ՚ալ ծովագնաց Պոնտոսի հարաւային եզերքէն քերելով:

Մինչ այս՝ մենք ալ Հերոդոտի հետ նաւարկելով պիտի անցնինք Լազիստանն ու Աճարան (Եգերիան), որոնք անցեալին մէջ Կողքերուն կը պատկանէին, եւ պիտի հասնինք Փասիս (Ֆազիս) ծովաքաղաքը ուր Եւքսինեան վերընթաց նաւարկութիւնը կը վերջանար ըստ ժողովրդական առածին՝ «Նաւերուն վերջին ծովընթացքը դէպի Ֆազիս է»։ (Ստ. ԺԱ. գլ. Գ.):

Այդ տեղ, Րիոն այժմեան գետին բերանը, պիտի բաժնըւինք Հերոդոտէն, անոր ստորագրութեան քարտէսէն եւս օգտուելով:

ԴԱՐԵՀ ՎՇՏԱՍՊԵԱՆԻ ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մինչ Հերոդոտ կը շարունակէր իր այցելութիւնները՝ եզերքները քերելով, մենք Կողքխէն ներս մտնելով կը հասնինք Կուրի գետաձորը, ուր Հերոդոտ նշանակած է Դարեհ Ա.ի բաժանման 18*րդ Սատրապութիւնը:*

Շարունակելէն առաջ պէտք է յայտարարել որ այդ Սատրապութիւններուն Հերոդոտէն նշանակուած կարգը Մասպերոյ հեղինակին տուածէն մեծապէս կը տարբերի: Մասպերոյ իւրաքանչիւրին քով կու տայ անոր պարսկերէնը, հաւանօրէն բեւեռագիրներէն առնելով. [Histoire Anc. des Peuples de l'Orient. *էջ* 704. *տպ.* 1905]:

«Անոր (Դարեհի տիրապետած) երկիրը մեծ վարչութիւններու բաժնուեցաւ, որոնց թիւը ժամանակին համեմատ տատանեցաւ: Սկիզբը անոնք 23 *էին, որոնց առաջինը պարսկերէն հնչումով* Պարսա (Parça) *կ'ըսուէր». այսինքն է պարս, պարսիկ: Մասպերոյի ցուցակը այս եղանակով կը շարունակէ. զմեզ հետաքրքրողներն են՝*

10*րդը՝* La Médie *որ է* Մատա, *Մեդացւոց կամ Մարաց, զոր չէ՛ նշանակած:*

11*րդը՝* L'Arménie, *որուն պարսկերէնը նմանապէս չէ՛ գրուած:*

12*րդը՝* La *Katpatouka*, c'est-à-dire toute la région centrale de l'Asie Mineure, de Taurus au Pont-Euxin, *այսինքն՝* Կապադովկիան:

13*րդը՝* La Parthyène et l'Hyrcanie [Parthava. *այսինքն՝* Պարթեւ]:

15*րդը՝* L'Arie [Haraïva. *այսինքն՝ Արիք, Արեաց աշխարհը*]:

Ցրդը՝ La Lydie et la Musie [Çparda], *այսինքն՝* Լիւդիա *եւ* Միզիա. *սակայն Փռիւգացիները չեն յիշատակուած:*

Մասպերօյ կը յաւելու. «Իր (Դարեհ Ա.) թագաւորութեան վերջաւորութեանը անոր տիրապետած երկիրը 30 *Սատրապութիւն կը պարունակէր». եւ ստորեւ կը ծանօթագրէ որ «Պերսեպոլսի արձանագրութիւնները* 24 *Սատրապութիւն կը համրեն. իսկ* Nakhsh-i-Rousten *[Նախշ ի Ռուստէմ]ինները՝* 28: *Հերոդոտ* 20 *հատ կը հաշուէ: Սատրապին պարսկերէնն է՝* *Khshatrapa*[1] *եւն. եւն. եւն.»:*

Որպէսզի այդ Սատրապութիւնները ինքնավար իշխանութեան չփոխուէին, անոնց իւրաքանչիւրը երեք բարձրաստիճան պաշտօնեաներէ կազմուած էր:

Առաջինը՝ Սատրապն *էր, որուն պաշտօնը քաղաքային էր: Երկրորդը զօրքերուն հրամանատարն էր: Երրորդը հարկահաւաք ատմարակալն էր. կերպով մը Տաճկ. կառավարութեան* տէֆտէրտարիին *կը համապատասխանէր:*

Սովորաբար կարեւոր Սատրապութեան բարձր պաշտօնը կեղծ Զմերտիսին իշխանութիւնը տապալող եօթը պալատականներուն՝ ընդ որս Դարեհը նախ եւ առաջ, դերդաստանէն սերածներուն կը յանձնուէր: Հետեւաբար Աքեմենեանց օրով Սատրապը միշտ պարսիկ զօրավար մ'էր: Տեղական բանակին հրամանատարը կրնար բնիկ մը ըլլալ: Այս դրութիւնը Մակեդոնական տիրապետութեան ժամանակ հակառակը շրջեցաւ. այսինքն է կառավարիչ Սատրապը տեղացի մ'էր, հաւատարիմ անձ մը՝ տեղւոյն ու սովորութիւններուն գիտցող մը. մինչդեռ երկիրը դրաւող հրամանատարը՝ Մակեդոնացի մը:

Մասպերօյի տուած այս մանրամասնութիւնները Հերոդոտի բնագրին մէջ կը պակսին. սակայն անոնց փոխարէն Քսերքսէսի բանակին հրամանատար զօրավարներու ցանկին մէջ, իւրաքանչիւրին անուան առջեւ դրուած է անոր ծագումը. ուսկից կը

---

(1) *Պարսկերէնի մէջ* صدر = *սատր կը նշանակէ փոխանորդ արքունի, որմէ տաճկ.* սատրազամ, *ուր* ազամ՝ *արաբերէնի մէջ է մեծապատիւ, գերագոյն, այսինքն է* վէզիր, *արաբ. օգնական, փոխանորդ արքայի, նախարարապետ.*

հասկցուի թէ անոնք ո՛ր աստիճանի բարձրագոյն պալատական-ներ էին։ Այսպէս՝ պարսիկ զօրքերուն հրամանատարը, Օթա-նէսը, Քսերքսէսի Ամեստրիս կնոջ հայրն էր։ Մեդացիներուն հրամայող Տիգրանէսը, ինչպէս ըսինք, Աքեմենեան արքայական Տան կը պատկանէր։ Բակտրիացի եւ Սակերուն հրամայող Վըշ-տասպը, Դարեհ Առաջինին եւ Մեծն Կիւրոսի Աթոսսա դստեր զաւակն էր։ Արմէններուն եւ Փռիւգիացիներուն հրամանատարը՝ Արթօքմէսը, Դարեհ Ա.ին դուստրը կնութեան առած էր. քաջա-մարտիկ այլ փառասէր Մարտոնիոսը, որ Պլատէայի վերջին ճա-կատամարտին մեռաւ, Կոպրիանոսի զաւակն էր։ Այն Կոպրիա-նոսը՝ որ Դարեհի հետ կեղծ Զմերտիսի ննջասենեակը մտնելով, զայն դաշունահար սպաննեցին։

Զերկարելու համար զանց կ'ընեմ Քսերքսէսի բանակին Բարձր Հրամանատարութեան պատկանող զօրավարները, որոնց մեծամասնութիւնը իրենց վարած զօրքերուն հետ Յունաստանի եւ Թեսալիոյ մէջ մեռան։ Ասոնց մէջ յիշատակուած է Փառնակի Արտաւազդ (Ardabase) զաւակը որ 60·000 հեծելազօրներու կը հրամայէր. «Պարսիկներուն քով նա մեծ համբաւ կը վայելէր, կը գրէ Հերոդոտ, այլ Պլատէայի դէպքէն վերջը դեռ աւելի նշանաւոր դարձաւ»։ Մարտոնիոսի մահէն վերջը՝ պարսիկներու ցիրուցան փախուստին ատեն, կը յաւէ Հերոդոտ, Արտաւազդ իր 40 հազար հեծեալները օրինաւոր կերպով նահանջել տալով Փոքր Ասիա յաջողեցաւ անցնիլ։

Այս դէպքերը կը համապատասխանեն 479 Ն. Ք. թուական-ին։ Պատմութեան մէջ նշանակուած կը գտնեմ 486 Ն. Ք. թը-ւականին Արտաւազդ մը «զոր Դարեհ Վշտասպեան Պոնտոսի Ար-քայ կարգած էր»։ Կամ Հայ մ'էր եւ կամ Պարթեւ։

Այսքան մանրամասն տեղեկութիւններ Բաբելոնի քուրմերէն եւ անոր դիւանէն միայն կարելի էր առնել։ Հերոդոտ հաւանօ-րէն Քսերքսէսի ժամանակակիցներուն հետ ալ տեսակցելու ա-ռիթը ունեցաւ, քանի որ անոր ծնունդը 485 Ն. Ք. կը հաշուեն։ Հետեւաբար անոր ըսածները մեզի համար նո՛յնքան՝ եթէ ո՛չ ա-ւելի՝ հաւատարժան է, ո՛րքան Արքայի մը փառասիրութիւնը գովաբանող դպիրի մը արձանագրութիւնը՝ անոր հաւատարիմ ընթերցումին ճշտութեանը մասին ալ առանց տարակուսելու։

Ուստի մենք պէտի շարունակենք հետեւիլ Հերոդոտի, անոր

բնագրին երկու թարգմանութիւնները յարգելով՝ Անգղիերէնը, որ շատ հաւատարիմ յեղում մըն է, եւ Իտալերէնը, որուն թարգմանիչը անցեալ դարուն սկիզբը փայլած, ծագումով յոյն, քաջ հելլէնագէտ մ՚էր: Իտալերէնին առաւելութիւնը այն է որ անոր ամէն մի գլխուն վերջաւորութեան՝ իր կողմանէ, բնագրին ընդարձակութեան հաւասար, հմուտ ծանօթագրութիւններ աւելցուցած է: Տպագրող Միլանի ծանօթ Տունն(1) ալ անոր երկու հատորները քարտէսներով ճոխացուցած է, որոնք տակաւին ուղեցոյց կրնան ծառայել:

Դարեհ Վշտասպեանի 20 Սատրապութիւններուն թուարկումը սկսելէն առաջ՝ Հերոդոտ հետեւեալ ներածութիւնը կ՚ընէ՝ ըսելով. «Թագաւոր հռչակուելուն պէս կնութեան կ՚առնէ Կիւրոսի երկու աղջիկները, Աթոսսան՝ որ արդէն Կամբիւսի եւ Զմերտիս մոգին կինը եղած էր, եւ Արդիստոնը՝ որ կոյս էր: Անկէ վերջը կնութեան կ՚առնէ Կիւրոսի Զմերտիս զաւակին աղջիկը, եւ Օթանեսի դուստրը, ան որ գահը չորթող մոգին կեղծարարութիւնը երեւան հանած էր: Այս եղանակով ամէն կողմէն իր իշխանութիւնը ամրացնելով, զայն քսան վարչութեան բաժնեց, զանոնք Սատրապութիւն կոչելով: Անոնց կուսակալները ընտրելէն վերջը իւրաքանչիւր ազգի կարողութեան համեմատ անոր տալիք տարեկան տուրքը որոշեց, անոր վճարումին մասնակցիլ տալով այդ ազգին դրացիներն ու անոնցմէ անդին գտնըւող մերձաւորներն ալ»:

Ահա թէ ինչու Արմենիոյ յատկացեալ 13րդ Սատրապութեան վճարելիք տուրքին կը մասնակցէին Հերոդոտէ յիշատակուած «Pactiis» Բակտիիսները, որ Հայոց Աշխարհագրութեան Փայտակարանն է, եւ Արմէնններուն մերձաւորները՝ մինչեւ Եւքսինեան Պոնտոսը:

Կիւրոսի եւ Կամբիւսի օրով տուրքերու մասին որոշ բան

---

(1) **Le Nove Muse di Erodoto Alicernasso**, tradotte ed illustrate da Andrea Mustoxidi Corcirese, Milano, dalla tipografia dei Fratelli Sonzogno, 1822. Այս երկու հատորները կը պատկանին Collana degli Antichi storici volgarizzati, հազուագիւտ մատենաշարին.

մը չկար: Ամէնքը խրբեւ նուէր կու տային: Հարկատուութեան այս նոր պարտադրութիւնը եւ ասոր նման Դարեհի դրած օրէնքներուն պատճառով պարսիկները կ'ըսեն եղեր. «Դարեհ վաճառական մ'էր, Կամբիւս՝ տէր մը, եւ Կիւրոս՝ հայր: Որովհետեւ առաջինը սակարկութեամբ ամէն բան կը գործէր. երկրորդը՝ խստաբարոյ եւ ճնշում բանեցնող. իսկ երրորդը՝ քաղցրաբարոյ եւ անոնց ամէն բարիք հայթայթելու փոյթն ունեցած էր»: Եւ Հերոդոտ իսկոյն կը շարունակէ. «Իօններէն (Յոնիացիները) Ասիոյ մէջ գտնուող Մանեէսներէն, Էօլներէն, Կարիացիներէն, Լիկիացիներէն, Միլիկեաններէն եւ Պամփիլիացիներէն, քանզի ասոնց բոլորին միատեղ մէկ տուրք 'որոշուած էր, 400 արծաթ տաղանդ կը տացուէր: Եւ ասիկա եղաւ անոր (Դարեհի) հաստատած առաջին բաժանումը»:

Հերոդոտ այս եղանակով Եդէական ծովեզրէն կը սկսի թըւարկել քան Սատրապութիւնները, որոնք մէկէ աւելի ազգեր կը պարունակէին: Իւրաքանչիւրին վերջաւորութեանը նա կըրկնած է. «Եւ ասիկա եղաւ անոր հաստատած երկրորդ կամ երրորդ եւն. բաժանումը»:

Փռիւգացիները Կապադովկիոյ յատկացեալ հինգ ազգերէ բաղկացեալ Երրորդ Սատրապութեան կը պատկանէին՝ հաւաքաբար վճարելով 260 արծաթ տաղանդ: Ամենաշատ վճարողը Բաբելոնի եւ Ասորիայի Սատրապութիւնն էր զոր Մասպերոյ Առաջինը կը հաշուէ. մինչդեռ Հերոդոտ զայն 9րդ նշանակած է: Անոր տարեկան տուրքն էր 1000 տաղանդ եւ 500 ներքինի պատանիներ:

«Եկբատանը, Մատիան» եւ ուրիշ երկու ազգեր 10րդ Սատրապութիւնը կը կազմէին եւ կը վճարէին 450 տաղանդ:

Բակտրիացիները 12րդին կը պատկանէին եւ Կասպեանները՝ ուրիշներու հետ, 11րդին:

Հայերուն յատկացեալ 13րդը, զոր Մասպերոյ 11րդ նշանակած է, հետեւեալ կերպով Հերոդոտ կը նշանակէ. « Pactiica (Բակտիիկա)էն եւ Արմէններէն, եւ մերձաւորներէն մինչեւ Եւքսինեան Պոնտոս, 400 տաղանդ: Ասիկա 13րդ բաժանումն է »:

Տասնըհինգերորդին մէջ Կասպեանները, Սակերուն հետ, վերըստին յիշատակուած են: Տասնըութերորդը, որով իսկոյն պիտի

ղրաղլինք, Կուրի դաշտավայրին յատուկ է. սակայն իր մէջ կ'առնէր նաեւ Մատիէնները, որ ըստ իս՝ պէտք է ըլլան Մատիանները:

Իտալական յեղումը հետեւեալն է

Matieni, Saspiri, Alarodi,

որոնք հաւաքաբար 200 տաղանդ կը վճարէին:

Տասնըիններորդը Պոնտոսի հարաւ-արեւելեան ծովեզերեանները կ'ընդգրկէր, ուր կը գտնենք մեզի ծանօթ Մաքրոնները, Դիբարէնները, Մոզինիքները, Մարսերը՝ որոնք հաւաքաբար 300 տաղանդ կը վճարէին: Այլ Վիրքի մասին ո՛չ մէկ յիշատակութիւն:

Ամենածոխ վճարողները, 20րդին պատկանող, Հինդոս մեծ գետին աջակողմեան եզերքները բնակող Հինդերն էին, որոնց տուրքն էր ոսկին:

Մեր հետազօտած նիւթին առնչական հետեւեալ տեղեկութիւնները կը գտնենք Հերոդոտի բնագրին մէջ. «Կողքերը նաեւ ինքնաբերաբար կը բերէին իրենց նուէրը:

Նմանապէս Կաւկաս լերան մերձաւորները. որովհետեւ Պարսից տիրապետութիւնը այս լերան քով կը վերջանայ: Անոր հիւսիսաբնակները պարսիկներով չեն գրաւիր»:

Կողքերուն դէպի հարաւ մերձաւորները, կը յարէ Հերոդոտ՝ առանց անուններին տալու, «Հինգ տարին անգամ մը հարիւր պարման եւ 500 կոյս աղջիկներ կու տային»:

Դիտողութեան արժանի է որ մինչ բոլոր Սատրապութիւնները մէկէ աւելի ազգերէ բաղկացած էին, 13րդին մէջ մի՛ միայն նշանակուած են Արմէններն ու Բակտիիկան [Pactiis], զոր Ինճիճեան կը հաստատէ որ Հայոց Աշխարհագրութեան նըշանակած մեր փայտակարանն է: Սակայն դիտողութիւն չէ ըրած որ ճիշդը Բայտակարան պէտք էր գրուիլ, քանի որ Հայերէնի Փ-ը Յունարէնի մէջ Ph = Φ բաղաձայնը կը պահանջէ:

Շատ վճարողներու ցանկին մէջ ալ 13րդ Սատրապութիւնը վեցերորդ տեղը կը գտնուէր. ինչ որ խորհիլ կու տայ որ Դ. Հայքի պղնձահանքերով հարուստ երկրէն զատ, Արմենօ-Խալիբներուն շահագործած պոնտական լեռնավայրերն ալ 13րդին կը պատկանէին, ինչ որ Մեծ Հայքի հիւսիս արեւմտեան դիրքին քննութիւնը պիտի հաստատէ:

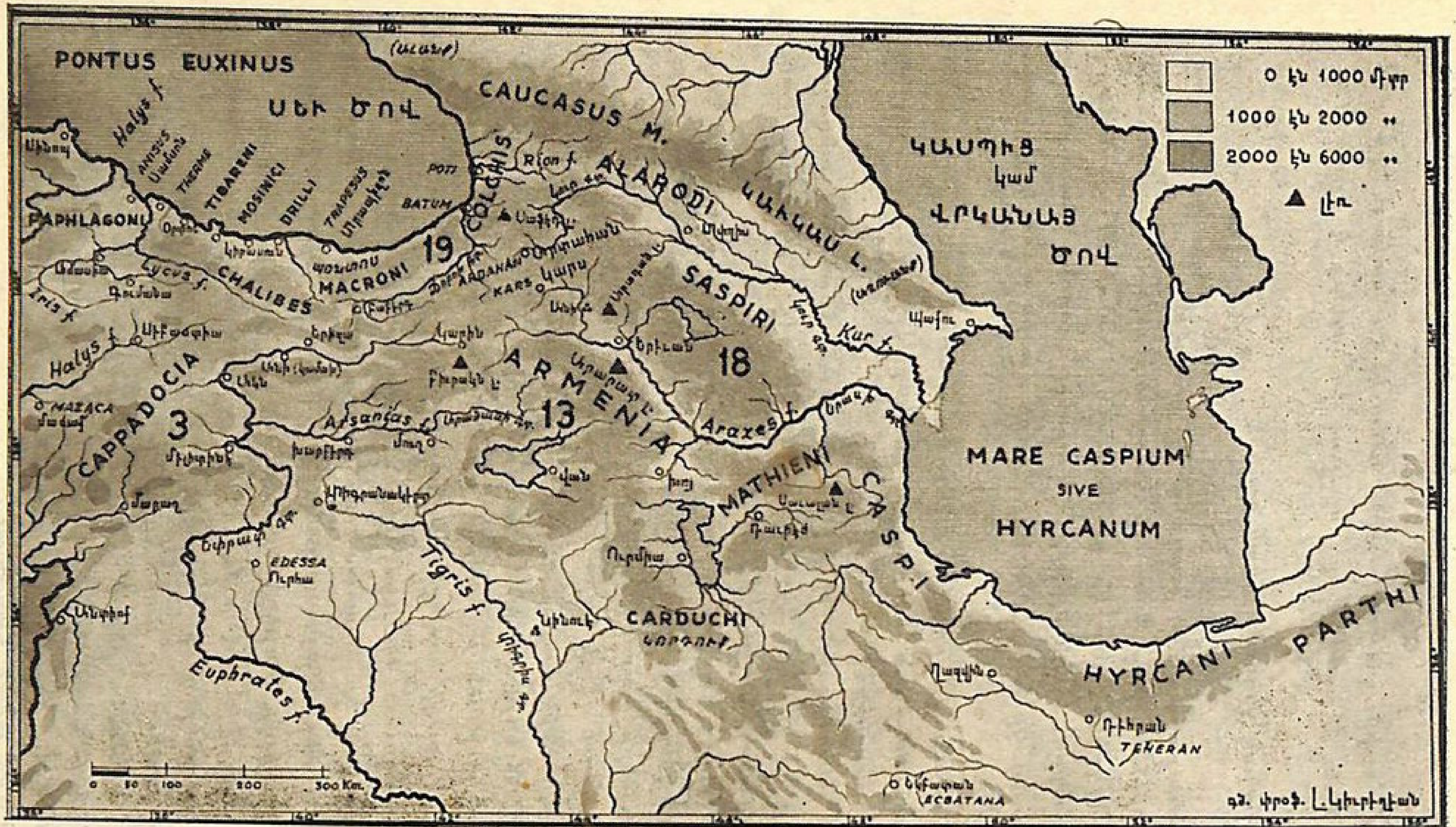

Հերոդոտոսի յիշատակած Դարեհ Վշտասպի Սատրապութիւններէն՝ 3-րդը Կապադովկիա, 13-րդը Արմինա, 18-րդը Ալարոտի, Սասպիրի և Մատիանի, և 19-րդը Պոնտո-կողքիս։

ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆԸ

Երեք ազգանուն, եւ կամ եթէ կ'ուզուի՝ տեղանուն նշանակած է Հերոդոտ 18րդ Սատրապութեան մէջ, որոնք են՝ **Ալարոտ** [Alarodi], **Սասբիր**, կամ **Սասպիր** [Saspires] և **Մատիանա** [Matiana]

Մատիանան [ἡ Ματιανή] մեզի ծանօթ է. մինչ երկու առաջիններուն ո՛չ Հայ Մատենագրութեան մէջ եւ ո՛չ ալ ուրարտական արձանագրութեանց մէջ կը հանդիպինք: Մատենիկ կամ Մատեան գունդ կ'ըսուէր անմահ կոչուած Տասնահազարեան քաջամարտիկներու նշանաւոր գունդը, որ Արքային անձին պաշտպանութեան յատկացեալ էր: Անմահ կոչուելուն պատճառն էր որ մեռնողին տեղը իսկոյն ուրիշ մը կու գար դրաւել: Մատեան գունդին եւ Պարս հեծելազօրին կազմութիւնը Քսենոփոն Մեծն Կիւրոսի կը վերագրէ, Կիւրամարզ [Cyropédie] երկասիրութեանը մէջ, որ՝ դէպ է զուրցել, վիպասանութիւն մը համարուած է: Մինչդեռ բանասէր քաջ Աթենացին անոր պատմական ատաղձը հաւաքած էր կրտսեր Կիւրոսի հետ ունեցած մտերմութեան շնորհիւ եւ անոր կուսակից Պարսիկ բարձր անձնաւորութիւններուն հետ կենակցելուն առիթով:

Ալարոտներն ու Սասբիրները Հերոդոտի օրով Կուր գետին դաշտավայրին բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին: Սա այնքան ճիշտ է որ Քսերքսէսի բանակին տողանցքին մէջ Ալարոտներն ու Սասբիրները համագունդ կը քալէին միեւնոյն զօրավարին հրամանին ներքեւ: Անոր անունն էր Մասիստ [Masistius], Սիրոմիդրի զաւակը զոր Յոյները Մասիսէ կը կոչէին:

Պէտք չէ զայն շփոթել Դարեհ Ա.էն եւ Կիւրոսի Աթոսսա աղջիկէն ծնած Մասիստէսի [Masistes] հետ, որ բանակին Բարձր Հրամանատարութեան Սպայակոյտին կը պատկանէր:

Հերոդոտ՝ բացառութիւն մը ընելով օտարազգիի մը համար, Միլտիադէսի մահուան եւ անոր դիակին շուրջ տեղի ունեցած բուռն պայքարին առթիւ գործածած զգայուն ոճով նկարագրած է (Գիրք Թ) Ալարոտներուն եւ Սասբիրներուն պե-

տին արկածի մը հետեւանքով մահը, որ Պարսից բանակը վշտահար սուգի մէջ խորասուզեց. քանզի, կը գրէ Հերոդոտ, «Արքային սկսեալ, Պարսիկ ազգին համար Մասիստ՝ Մարտոնիոյէ յետոյ, ամենակարկառուն դէմքն էր: Եւ մինչ անոր սրտաբեկ զօրքերուն հառաչանքին եւ ողբին արձագանգը ամբողջ Բէովտիայի մէջ կը տարածուէր, Յոյները Մասիստի դիակը կառքի մը վրան դրած բանակին մէջ կը պտտցնէին. քանզի, կը շարունակէ Հերոդոտ, իսկապէս կ'արժէր տեսնել անոր մարմնոյն մեծութիւնը եւ անոր գեղեցկութիւնը. եղան իսկ շատեր՝ որոնք կարգերէն դուրս ելլելով փութացին զայն տեսնել»:

Մասիս (Մասիստ) անունէն եւ անոր դիւցազնակերպ մահէն կը հասկցուի որ նա Խորենացիին պերճ ոճով նկարագրած հայկազն քաջամարտիկներուն ցեղէն սերած էր: Եւ ինչո՞ւ չըլլայ. քանի որ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, Սասպիրները Թորգոմայ Տան հարազատ յաջորդութիւնը(1) կը ներկայացնէին: Արդէն Մասիստի հօրը անունն էր Siromitre Սիրոմիտր որ յիշեցնել կու տայ Արգիստիս Ա. Ուրարտայի Արքային մեծ արձանագրութեան յիշատակած Sirimoutras գաւառը, զոր Սանտալճեան Ախուրեան գետի վերի մասին, Զարիշատ գաւառին հետ կը նոյնացնէ(2):

Պատմութեան հօրմէն փառաւորուած նախնի ազգայինի մը յիշատակը — ազգային կ'ըսեմ, քանզի անոր ուրիշ ազգէ մը ըլլալուն ո՛չ մէկ ակնարկութիւն եղած է — ոգեկոչելէն յետոյ, կ'անցնիմ անոր առաջնորդած Ալարոտներուն եւ Սասպիրներուն:

Ալարոտները [Alarodi, 'Αλαρόδιοι] Կուրի գետընթացքին ձախակողմը կը գտնուէին, որ է ըսել՝ հիւսիսակողմը. ինչ որ

---

(1) C. Alexandre. Dict. Grec-Français. Σασπεῖρες, Saspères, peuple primitif de l'Arménie. Ալեքսանդր հելլենագիտութեան բարձրագոյն հեղինակութիւնն է, ինչպէս Quicherat լատիներէնի համար։ Հայաստանի նախաւոր բնակչութեան մասին անոր տուած վկայութիւնը կը գերազանցէ զամէնքը։ Լ. Կ.

(2) J. Sandaldjian, Hist. Documentée de l'Arménie. pag. 238. « Argistis Ier fait mention de ce pays dans sa Grande Inscription (1-10). Probablement c'était le canton de Zarisat, situé dans la partie nord de la province royale d'Ararat, à la droite du cours supérieur de la rivière Ahourian ».

կը համապատասխանէ Ստրաբոնէն նշանակուած Իբերիային, ուր արդի Վրաստանը [Géorgie] կը դնեն:

Սասպիրները [Saspiri, Σασπειρες] մինչդեռ, այդ գետին աջակողմն էին, այսինքն անոր հարաւակողմը, որ կը համապատասխանէ Հայոց հին Աշխարհագրութեան Սիսականին եւ Սիւնեաց Աշխարհին, զոր «Պարսք, կ'ըսէ Խորենացին (Գիրք Ա. գլ. ժբ.) յստակագոյն իսկ Սիսական կոչեն»: Եւ մեր ազգային պատմիչը, միեւնոյն գլխուն մէջ, սքանչելի կերպով ստորագրած է այդ Սիւնիքը:

Այս երկու ազգանունները՝ որ Հերոդոտի կը պարտինք, Յունարէնը ինչպէս հնչած եւ գրած է, պատմութիւնը՝ գրչէ գըրիչ փոխանցելով զանոնք մեզի հասցուցած է՝ Հերոդոտի բնագրին վրայ լոկ հիմնուելով, որուն ընդօրինակութիւններէն հետեւած գրչի վրիպանքները մեզի ծանօթ են: Օրինակի համար, Արմինայի 13րդ Սատրապութեան մէջ գրուած վերոյիշեալ Բակտիիկան, որուն համար Հ. Ղ. Ինճիճեան (Հատ. Ա. էջ 20) կը գրէ. Զոր Պտղոմէոս (աշխարհագիրը) Փադիկրան կոչէ, զոր գուցէ Փադիկրանա պարտ է ընթեռնուլ, առէ Կելլարիոս, եւ Ամմիանոս ի շրջակայս Մարաց դնէ զՓակիդրան քաղաք, անյայտ թողեալ զտեղին, զի էր մեր Փայտակարան»: Մինչդեռ Πακτυϊκη = Pactyique -ի համար Աղեքսանդր Հելլենադէտը կը գրէ. Contrée de l'Asie, sur l'Indus: Կիւպքէր ալ նոյն գաղափարէն է, Հինդոս գետին երկայնքին, այժմեան Աֆղանիստանի արեւելեան կողմը, որուն բնակիչները, կ'ըսէ, ինքզինքնին այսօր Բուխտան (Pukhtan) կ'անուանեն:

Յամենայն դէպս Հայերէնին Փայկարանը, որ պէտք էր գրուիլ Բայտակարան, հին անցեալին մէջ Կասպ ժողովուրդին բնավայրն էր, Կասպիանա կոչուած:

Հերոդոտի հեղինակութեան վրայ, ուրեմն, հիմնուելով անցեալ դարուն երկրորդ մասին պատկանող երկու քաջանուն հնախօսներ, Հ. Ռոլինսըն եւ Ֆ. Լընորման, յայտարարեցին որ Հերոդոտի Ալարոտները Ասորական բեւեռագիրներուն յիշատակած Ուրարտացիներն էին: Անոնցմէ քառասուն տարի վերջ, Մասպերոյ՝ աւելի քաջայանդուգն վճռողութեամբ, Կուրի գետ-

ընթացքին ձախակողմեան Ալարօտները Ուրարտացիներուն հետ նոյնացուց, Ourartou, Ourarti, Ararti, Ararat յատկանունները, համազօր նկատուած, մէկ գծի վրայ զանոնք շարելով:

Լեզուագիտութիւնը ասոր դէմ որեւէ առարկութիւն չէր կրնար յարուցանել, քանի որ Լ եւ Ր բաղաձայնները Հայերէնի մէջ ալ լծորդ են եւ իրարու հետ կը փոխանակուին:

Այս տեսակէտով, Ալարօտները կը նկատուէին Ուրարտ Արարատեան զանգուածին մէկ հատուածը, որ ըստ Մասպերոյի վարկածին հետզհետէ «դէպի հիւսիս մղուելով, Կովկասի լեռնակողներուն կէս վայրենի ժողովուրդներուն մէջ ձուլուեցաւ»: Սակայն մենք՝ փոխանակ մեր վաղեմի նախահայրերը վայրենիներու մէջ ձուլել տալու, պիտի նախընտրենք որ անոնք Հերոդոտի օրով Կուրի ձախակողմեան եզերքին բնիկ տարրը տակաւին ներկայացնէին. եւ թէ՝ հետագայ դէպքերու հետեւանքով, Կուրի գետաձորին մէջ նորամուտ, ծագումով եւ լեզուով տարբեր, Վիրք ժողովուրդը անոր յարադրուելով եւ միանալով նոր Ազգութիւն մը պիտի կազմուէր, զոր հաստատագիր պատմութիւնը Իբերիա կամ Իվիրիա անունով ողջունեց: Ի սկզբան սա՛ Ներաշխարհին կը պատկանէր. այլ յետոյ յառաջանալով դէպի ծով, աւանդապաշտ Եգերին (Cholchis) անհետացումով, անոր երկրին տիրացաւ եւ հասաւ պոնտական եզերքներուն:

Միեւնոյն եղանակով՝ Հռոմէական Արեւմտեան կայսրութեան քայքայումի շրջանին սլաւական գաղթաշարժ մը, Ալաններն ու Ալբանները միասին, Կովկասի լեռնապաստներէն մեկնելով, Պալքանեան թերակղզւոյն ներսերը նախապէս տեղաւորուեցան եւ տակաւ միանալով Իլլիրացիներուն հետ դէպի Ադրիական յառաջացան՝ անոր եզերքներուն տիրապետող տարրը դառնալով:

Վաղնջական այդ գաղթաշարժը Հայ մշակոյթին պատկանող լեռնաբնակ տարրեր ալ միատեղ քշած տարած է մինչեւ Եպիրոսի կողմերը, ուր Հնախօսութիւնը Արաքս գետը յիշեցնող Arachtos գետը կը նշանակէ, այժմ Arta կոչուած: Արդարեւ Abel Hovelacque, Ալպանացիներուն բարբառին վրայ խօսած ատեն կը տեղեկացնէ՝ որ մինչ Ալպանիոյ հիւսիսակողմը Սերպ հատուածներ կը գտնուին, անոր կեդրոնը եւ մասնաւորապէս

հարաւակողմը, Ճիանինայի արեւելեան գիրքով, անոնցմէ ո՛չ նուազ արմենական հատուածներ կը գտնուին(1):

Հայ մշակոյթին պատկանող այդ տարրերը «Ալանաց աշադեղ դաւեր» Սաթինիկ Հայոց Թագուհւոյն ցեղակիցներն էին, որոնք Արտաւազդի հարստահարանքէն ազատելու համար՝ կործանուեր եւ խռովեալ իրենց բնավայրէն որոշեցին վերջնականապէս հեռանալ: Խորենացին այդ «անձնահաճ եւ հպարտ» Արտաւազդի եպերելի վարմունքը մանրամասն յիշատակած է (Գիրք Բ. գլ. ճա.), Սաթինիկի ցեղակիցներուն ինչքերուն գրաւումը, հրկիզումը, անոր հօրը եւ եղբայրներուն սպանումը: « Այսմ ո՛չ կարացեալ համբերել, կը գրէ Հայ պատմագիրը, որդւոյ Արգամայ, ընդդիմանայ նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն եւն. եւն.»: «Այս Արգամ է որ յառասպելին — կը շարունակէ — Արգաւանն անուանի. եւ այս պատճառ պատերազմին ընդ Արտաւազդայ»:

Առասպելին վերագրուած այս պատմական իրականութիւններուն անդրադարձումը մեր պատմահայրը պիտի վերադարձնէ միեւնոյն նիւթին, յաջորդ ԾԲ. գլխուն մէջ, ուր Սմբատ Սպարապետին գովեստը կ՚ընէ. «Զի յետ այնքան արութեանց՝ օգնական Սաթնկայ եղբօրն յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ հայր Սաթինկան, եւ այլ ոմն բռնացեալ Թագաւորեաց աշխարհին Ալանաց, եւ հալածէր զեղբայրն Սաթինկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, եւ տիրեցուցանէ ի վերայ ազգին զեղբայրն Սաթինկան, եւ զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշան գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ. քանզի եւ աշխարհն՝ ուստի գերեցանն՝ Արտազ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի»:

Ահա թէ ինչ կերպով Կուրի դաշտավայրին բերնէն Եպիրոսի

---

(1) Abel Hovelacque. La linguistique. Paris. 1887. pag. 400: « Au Nord Est de Scutari, il (ալպանական լեզուն) comprend des enclaves serbes assez importantes; au centre, et surtout au Sud, à l'Est de Janina, des enclaves arméniennes non moins considerables.

մէջ արտագաղթող Αλβαν = Alban = Աղուան մեր Ալան ազ-գականները դիցաբանական՝ այլ նաեւ նախապատմական, Արաքսեանց յիշատակը արթնցնող Arachtas = Արախտոս գետին անունը Արտագի՝ որմէ Արտա փոխեցին: Միանգամայն կը բացատրուի թէ որպիսի՛ պատմական պարագաներու բերմամբ այժմեան Շիրուանին մէջ, որ անցեալին մէջ Ալան = Աղուաններուն կը պատկանէր, Կովկասէն դէպի Կասպից ծով արձակուած ճիւղի կոչումը, զոր Պլինիոս Cerauni = Կերաւնեան յիշատակած է, մենք կը հանդիպինք Իլլիրիայի հարաւակողմը, ուր Ալպանական լեռներուն ճիւղարձակում մը Ադրիականի մէջ յառաջանալով կ'անհետանայ՝ Բարձր Կերաւնեան լերինք (1) կոչուած: Անոր Կովկասեան համանունն ալ, նոյն պայմաններով Պաքու քաղաքին քով հասած, Կասպից ծովին մէջ կը խորասուզուի, անոր յատակը երկուքի բաժնելով:

Լեռները տեղերնէն չեն շարժիր, կ'ըսէ ժողովրդական առածը, սակայն անոնց անունները՝ այո՛, միատեղ տանելով, երբեմն, տեղական աւանդութիւններն ալ, որոնց տեսակէն է Կաւկասի բարձունքին վրայ շղթայակապ անշարժութեան դատապարտուած Պրոմեթեւս, Յաբեթի հնարագիտ զաւակին տանջանքը, որմէ Հերակլէս զայն պիտի ազատէր, անոր լեարդը կրծող արծիւը նետահար սպաննելով: Այդ սոսկալի պատիժը Զեւս-Արամազդը Պրոմեթեւսի տուած էր, քանզի նա, այսպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, խողովակով մը արեւին հուրը, երկինքէն գողնալով, անոր օգտակարութիւնը մարդոց սորվեցուցած էր: Հելլէն բոցավառ երեւակայութիւնը Պրոմեթեւսին վերագրած է դեռ շատ մը ուրիշ գիւտեր՝ զայն ներկայացնելով մարդկութեան ամենամեծ բարերարը:

Այլաբանութեան մեկնութիւնը դժուար չէ: Այդ հուրը, այդ կրակը՝ որ պարսկերէնին մէջ ատր, կամ ազէր — որմէ ատրպատական կամ ազէր-պայճեան — է պարզապէս Կաւկասին Կերաւնեան ճիւղարձակումին հարաւակողմը գտնուող քարիւղը, որ Եպիրոսի Բարձր Կերաւնեան [Κεραύνι ὄρη] լեռներուն մօտ ալ կայ:

(4) Alexandre. Κεραύνι ὄρη = monts Acrocérauniens, en Illyrie.

ՀԱՏՏԻ — ՀԻԹԻԹՆԵՐԸ

Գեր. Ց. Վրդ. Սանտալճեանն ալ՝ համակարծիք վերոյիշեալ Ռօլինսընի եւ Լընորմանի, իր վերջին հմուտ երկասիրութեան մէջ, Ուրարտայի մեծութիւնը Տայքէն Վասպուրական ընդարձակելով, Հերոդոտի յիշատակած Ալարոտները ասորական բեւեռագիրներուն Ուրարտացիներն ըլլալը անուղղակի կերպով հաստատած եղաւ: Շարունակելէ առաջ պարտք կը համարիմ յայտնել որ Սանտալճեան առաջին ազգայինն է որ դրական փաստով, ուրարտական բեւեռագիրներուն ընթերցումովը, գիտական օտար աշխարհին ծանօթացուց՝ կարելին չափ, Հին Հայաստանի հաստատագիր պատմութիւնը, որուն թէպէտ ամբողջացած հրատարակութիւնը տեսնելու հաճոյքը չունեցաւ. վասնզի նախորդ Մեծ պատերազմին խառնաշփոթ ընթացքին, երբոր Հայ Ազգը ահաւոր ճգնաժամ մը կ՚անցընէր, նա իր հոգին աւանդեց Հռոմ, Տիբեր գետէն կազմուած կղզեակին մէջ որ Հայաստանի Առաքեալին, Ս. Բարթողիմէոսին ընծայուած է, իրեն յատուկ տաճարովը: Այդ կղզին հանդիպակաց եզերքին վրայ կը գտնուէր, ատենօք Հայոց պատկանող, Ս. Մարիամ Եգիպտացիին ընծայեալ եկեղեցին, որուն քարայատակը 88 Հայ տապանաքարերով ամբողջ ծեփուած էր, որոնք այժմ փոխադրուած են Հռոմի Լեւոնեան կղերանոցի եկեղեցին՝ Ս. Նիկողոս Տոլենտինացի կոչուած:

Տիբերի ընդգրկած յիշեալ կղզեակը այսօր հայկական թեմ մը կարելի է նկատել, քանզի՝ վերջերս, Պիոս ԺԲ Սրբազան Քահանայապետը Ն. Վսեմ. Աղաճանեան Կաթողիկոսին կարդինալական ծիրանին շնորհած ատեն միանգամայն անոր տուաւ, ըստ հին սովորութեան մը, Հայաստանի Առաքեալին, Ս. Բարթողիմէոսի ընծայուած տաճարին տիտղոսութիւնը: Այնպէս որ Սանտալճեան բարեյիշատակ բարեկամս Ծիրանաւոր Հայ Պա-

տրխարքի մը խրաւասութեան ներքեւ գտնուող հողին ծոցը կը հանգչի: Մաղթելի է որ Հայ Ազգը անոր դերեզմանին վրայ փութայ կանգնել քարարձան մը որ յիշեցնել տայ թէ ինչպէս՛ անհնար զրկանքներով բազմահմուտ եւ խոնարհ Հայ գիտնական մը, ի փառս իր Ազգին, տքնաջան իր կեանքին հետ սպառեց նաեւ իր վերջին լուման: Ասոր կրնամ ես ալ վկայել, եթէ հարկ ըլլայ, երդումով:

Բարեկամական եւ յարգանքի այս պարտականութենէն յետոյ պէտք է ընդնշմարել որ Ասորեստանը ահարեկող Ուրարտան Սանտալճեանի ստորագրութենէն շատ աւելի ընդարձակ Իշխանութիւն մը կը ներկայացնէր: Նա, Հիթիթներուն Դաշնակցութեան նման բազմաթիւ տեղաբքաններէ, կամ արքայիկներէ բաղկացած էր, որոնք սպառնանքի մը պահուն հաւաքաբար կը դիմադրէին ընդհանուր թշնամիին:

Հիթիթական Դաշնակցութեան պարագլուխը Հատտիի (Hatti) մեծ Արքան էր [Le grand Roi] որուն մայրաքաղաքն էր Hattous = Հատտու, այժմեան Եօզկատին մօտը, անոր հիւսիսակողմը:

Դաշնակցաբար դիմադրելու այդ սկզբունքը Փոքր Ասիացիները Փարաւոններուն արշաւանքներու շրջանին ընդունած էին եւ կը գործադրէին: Եգիպտական մենաքար կոթողներուն քանդակները ցոյց կու տան որ Հիթիթներուն դէմ մղուած պատերազմներէն դերի բռնուողները տարբեր ազգերու կը պատկանէին: Անոնց մէջ հայկական դիմագիծը դիւրաւ կը զանազանուի:

Հին Հայաստանի պատկանող արքայիկներուն այդ Դաշնակցութեան մէջ կատարած դերը մեզի անծանօթ է: Հիթիթ Տարեգրութեանց յիշատակած տեղանունները եւ ազգանունները տակաւին չեն բացատրուած, որպէսզի կարելի ըլլար անոնցմէ զատել Մեծ ու Փոքր Հայքի պատկանողները: Ապագայ պեղումները օր մը անշուշտ պիտի լուսաւորեն պատմական այդ մութ անցեալը, նոյն այն կերպով որ ներկայիս՝ շնորհիւ քաջահմուտ լեզուագէտներու եւ անխոնջ հնախօսներու խուզարկումներուն, Hatti, ըստ այլոց Hittite, դարաշրջանին վրայ ընդհանուր գաղափար մը գոյացած է: Էօժէն Գաւէնեագէն որա-

կուած Հիթիթական խնդիրը(1) այլեւս լուծուելու մօտ է: Լուի Տըլաբորդ Ֆրանսացին, —Միջագետքի անցեալին մասնագէտը, — վերջին հրատարակութիւնը(2) պայծառ կերպով կը ներկայացնէ մեր նախահարց արեւմտեան հարեւաններուն պատմական երկու մեծ շրջանները: Առաջինը՝ 1900էն 1650՝ Քրիստոսէ առաջ. երկրորդը՝ 1450էն 1200 Ն. Ք.: Երկուքն ալ ցայտուն դէմքերով նշանակելի:

Հոն կը կարդանք Հատտիներու կառավարութեան վարչական ընտիր կազմակերպութիւնը, օրէնսդրութեան կարգապահ խստութիւնը, անոնց յառաջադէմ զարգացումը, հնամեայ Արեւելքի առեւտրական հրապարակին վրայ անոնց գրաւած դիրքը, եւ վերջապէս՝ անոնց զինուորական զօրութիւնը, որ, Hattousil Գ. քաջագործ եւ դիւանագէտ Արքային օրով Ասորեստանի աշխարհակալ ոգին կրցաւ զսպել:

Հատտուսիլն է որ Անտիոքիայէն անցնող Օրոնդ գետին եզերքը, Քատէշի պատմական պատերազմին, եգիպտական բանակին զօրաւոր հարուած մը տալէն վերջը, արիւնահեղութիւնը դադրեցնելու համար երկու ախոյեան մեծազօր պետութեանց միջեւ փոխադարձ պաշտպանութեան հաշտարար դաշինքը առաջարկեց Ռամսէս Բ. փարաւոնին, որ խոհեմութեան համար, ռազմաճակատէն հեռանալով Եգիպտոս արդէն վերադարձած էր:

Բանակցութիւնները Հատտուի մէջ կատարուեցան եւ հոն կնքուեցաւ այդ նշանաւոր դաշնագիրը որուն պարունակութիւնը՝ աքքատեան եւ հիթիթ լեզուով արծաթ տախտակի մը վրայ փորագրուած, մասնաւոր պատուիրակութիւն մը զայն Եգիպտոս տարաւ Փարաւոնի ներկայացնելու:

Դիւանագիտութեան այդ առաջին կարեւոր երկլեզու դաշնագրին՝ պարբերութիւններով բաժնուած, թարգմանութիւնը փափաքողը կրնայ կարդալ Տըլաբորդի Les Hittites հատորին

---

(1) Eugène Cavaignac. Le Problème Hittite. 1936.
(2) Louis Delaporte. Les Hittites. [La Renaissance du Livre 1936].

մէջ(1), որմէ այժմեան դիւանագէտներն ալ կրնան դաս առնել եւ համոզուիլ որ հզօր յաղթականին դերագոյն առաքինութիւնը անոր վեհանձն մարդասիրութեան մէջ կը կայանայ, ինչ որ երիտասարդ, այլ իմաստուն, Աղեքսանդր Մեծին առանձնաւորութիւններէն մին էր՝ որուն քանի՛ցս ապացոյցները տուաւ:

Հատտուսիլ բարեկամական կապերը դեռ աւելի ամրացընելու համար, իր աղջիկն ալ Ռամսէսին կնութեան տուաւ, որով նէ՝ այս կերպով, Եգիպտոսի թագուհին դարձաւ:

Հատտուսիլ դղօն եւ քաջ արքայէն վերջը հանդիպած ներքին խռովութիւններէն աւելի «Ծովային Ժողովուրդ» կոչուած գաղթականներուն Փոքր Ասիոյ երկրները դրաւելը գլխաւոր պատճառը եղաւ Հատտիի Իշխանութեան անկումին: Տըլաբորդ՝ Պատմական տուեալներու վերջաբանին մէջ, հակիրճ կերպով ամփոփած է Բրեստըտէ տասներեք դար առաջ հանդիպած պատմական այս պարագան՝ «1200էն (Ն. Ք.) քիչ յետոյ, կ՚ըսէ, Ծովային Ժողովուրդներու մեծ արշաւանքը կը սկսի: Եգիպտոսի մէջ, 1195 (Ն. Ք.) Թուականին, Լիբիայէն եկող մղումը կը վերսկսի: Երեք տարի վերջը՝ Քանանացւոց եւ Սուրիոյ երկրները ճնշման կ՚ենթարկուին:

Փոքր Ասիոյ մէջ Եգէականի ծովեզրը, Տրովան նախ կը կործանի:

Փռիւգիացիները փոքրասիական լեռնադաշտերուն վրայ կը տեղաւորուին, դէպի հարաւ՝ Կիլիկիոյ դաները, մինչեւ Հէօյուք (Heuyuk), իսկ դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Հատտու (Hattous).

Կասկաները (Gasgas) արեւելեան կողմի լեռներուն մէջ կը

---

(1) Cependant, à l'état de guerre perpétuelle entre l'Egypte et le Hatti succède une paix durable, réglée d'abord par un traité, en l'an 21 de Ramsès (1278 a. c.), et sanctionnée douze ans plus tard (1266) par un mariage. Les conditions de l'entente sont discutées à Hattous. Lorsque les plénipotentiaires hittites et égyptiens se sont mis d'accord, une ambassade hittite porte à Pi-Ramsès (Tanis), la tablette d'argent sur laquelle est gravé le texte des engagements pris par Hattousil..... Le texte, rédigé en babylonien est traduit en langue égyptienne, pour être gravé sur les murs des temples de Thèbes. En échange, Ramsès remet aux ambassadeurs hittites le texte de ses engagements, également rédigé en babylonien ». **Les Hittites**, pag. 140.

հաստատուելն ուր Տիկլաթ Փալասար Ա. տասներկուերորդ դարուն (Ն. Ք.) զանոնք պիտի գտնէ:

Հիթիթ տիրապետութիւնը կ'անհետանայ. սակայն Սուրիոյ վերի կողմերը, Մալաթիայէն մինչեւ Քարկամիս (Kargamis) փոքրիկ պետութիւններ Ասորեստանցիներէն պիտի չարունակուէին Հիթիթ կոչուիլ տակաւին, մինչեւ անոնց բնաջնջումը՝ ութերորդ դարուն (Ն. Ք.) վերջաւորութեան՝ Ասորեստանի Սարկոն Բ.ին գործով. (անդ էջ 168):

Արդարեւ, ուրարտական բեւեռագիրներն ալ Արգիշտիս Ա.ի (780-755 Ն. Ք.) ատեն Hitteruada անուն Հիթիթ արքայ մը կը յիշատակեն՝ որ Մալաթիոյ կողմերը կ'իշխէր: Արգիշտիս զայն կը նուաճէ եւ Մելայի գետընթացքէն յառաջանալով եւ գրաւելով, կը գրէ Սանդալճեան (His. Doc. էջ 325) «կը հասնի Կապադովկիոյ արեւմտեան սահմանագլուխը»...

Կապադովկիոյ մէջ Արգիշտիսի այս յաջողութիւնները Խորենացիին պատմութեան Արամ հայկազունին վերագրուած մեծագործութիւնները յիշեցնել կու տան:

Բեւեռագիրները, տակաւ առ տակաւ, առասպել կարծուածը իրականութեան կը փոխեն: Տարաշխարհիկ այդ գաղթականներուն փոքրասիական երկիրներուն վրայ հաստատուիլը 1200 (Ն. Ք.) թուականէն կանուխ արդէն սկսած էր:

Սուբբիլուլիումա (ԺԵ. Ն. Ք.) Հիթիթ քաջագործ արքային օրով Տարեգրութիւնները (Տլար. էջ 40) Հայասա [Hajasa] ժողովուրդը կը նշանակեն Լազիստանի մէջ, եւ Կասկաները՝ Սինոպէն [Sinouwa] մինչեւ Սամսոն տարածուած, որոնց դէմ այդ արքան կը պարտաւորուի մարտ մղելով զանոնք հպատակեցնել:

Վաղնջական այդ թուականներէն սկսեալ մինչեւ Տրովայի կործանումը (1183 Ն. Ք.) յաջորդաբար հանդիպած զանազան դէպքերուն հաւաքածոն պէտք է նկատել Իլիականի դիւցազներգութիւնը՝ որ Մէանդր գետին ափերուն վրայ ծնած Հոմերոսի կը վերագրուի. մինչդեռ ըստ Արքիլոքոս յոյն ժամանակագրին (663 Ն. Ք.) մէկէ աւելի Հոմերոսներ եղած են. «Տրովայի կործանումէն մինչեւ 230 ողիմպէականը, կ'ըսէ, ութը Հոմերոսներ ծաղկեցան», որոնց առաջինը Զմիւռնիացի էր:

Լիւպքէր գերման հեղինակը Տրովայի վրայ խօսած ատեն հետեւեալը կը գրէ[1]. «Դորիական [Dorique] գաղթաշարժէն մղուած հելլէն զանազան ցեղատոհմերը երբոր Ասիական ծովեզերքներուն վրայ գնացին (Պալքաններէն տեղափոխուելով) գաղութներ հաստատելու, անոնք Տրովայի պատերազմին աւանդութիւններն ալ միասին տեղափոխեցին...: Ըստ ոմանց՝ Ասիական երկրին մէջ այդ գաղթերուն մղած երկար պայքարներէն ծնած է Տրովայի տասը տարուան պատերազմին աւանդութիւնը. պատերազմ մը, որ հետագաները Դորիկեան գաղթաշարժէն աւելի հին թուականներու պիտի վերագրէին»:

Ասոր հաւանականութիւնը Տրովայի պեղումներէն ստուգուեցաւ: Այդ առթիւ, տարբեր խորութեամբ մակարդուած քարայատակներ երեւան ելան, որոնցմէ մին հրկիզումի հետքեր կը պարունակէր. ապացոյց՝ որ հզօր Ծովապետութեան մը մայրաքաղաքը ծառայող Իլիոնը մէկէ աւելի անգամ կառուցուած էր եւ կործանած: Արդարեւ՝ աւանդութիւնները Պրիամոսէն առաջ երեք շինարար արքաներ կը յիշատակեն. Դարդանոսը (1506 Ն. Ք.), որ Դարդանիան կը հիմնարկէ. Տրոսը (Tros) Քրիստոսէ 1400 տարի առաջ. եւ Իլլոս (Illus) մը, 1340 (Ն. Ք.):

Ասոնց անուններուն յիշատակներն են Դարդանէլ նեղուցը, եւ միեւնոյն քաղաքին տրուած Իլիոն եւ Տրովա կոչումները:

Ո՛րն ալ եղած ըլլայ ասոնց հնագոյնը, յայտնի է որ Դարդանելի մուտքին բերանը գտնուող այդ ծովաքաղաքը Փոքր Ասիոյ յառաջապահ պատուարը կը ներկայացնէր, որուն ճգնաժամին Արեւելքի խորերէն անոր օգնութեան փութացին: Այսպէս է որ Դիւցազներգութիւնը իր Հոմերոսներուն յաջորդաբար տաղերգել տալով, Հեկտորի մահէն վերջն ալ Պրիամոսի օգնութեան պիտի հասցնէ ասիաբնակ Եթովպիացիներուն Մեմնոն զօրավարը, Թերմոտոն գետին եզերքը բնակող Ամազոններուն Բենթեսիլէ թագուհին եւ Խորենացիին պատմութեան Զարմայր Հայկազունը, որուն մահուան նկատմամբ մեր ազգային պատմիչը յոյժ խիստ կերպով կը պահանջէ որ ան ալ, ինչպէս նախորդ-

(4) Fred. Lübker. Ant. classica.

երկուքին հանդիպած էր, Աքիլլէսէն վիրաւորուած մեռած ըլլայ. «Եւ անդ ի քաջացն Հելլենացւոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ, եւ մի՛ յայլ ումեքէ ի քաջացն»:

Այլեւ գետին արեւելեան կողմերը բնակող ազգերուն Պրիամոսի օգնութեան հասնիլը հերքողներուն դէմ Ստրաբոնի բուռն եւ երկար վիճաբանութիւնն ալ (ԺԲ. 2) անուղղակի կերպով մեր Հայկազուն Զարմայրին մասնակցիլ կու տայ Տրովայի պատերազմին:

Ստրաբոն դեռ աւելի զայրագին կը յարձակի Ապողիդորին դէմ, որ Հոմերոսի յիշատակած Ալիզոները մերժած էր նոյնացնել Խաղտական լեռնավայրերուն բնիկ եւ անոր արծաթահանքերը շահագործող Խալիբներուն հետ. այսինքն է Արմէն-Խալիբներուն, զոր Հելլէն Քերթողահայրը աշխարհագրական կարգով նշանակելով, Հէնէտներէն եւ Պափլագոններէն յետոյ կարգած է՝ ըսելով.

«յԱլիբեայ ի հեռաւոր ուստի ծընունդք են արծաթոյ»(1):

Այս եղանակով մեր Զարմայրն ալ Տրովայի պատերազմին մասնակցած եւ մեռած ըլլալը կարելի է ընդունիլ:

Խորենացին՝ մէկ տեսակ, Ստրաբոն՝ այլապէս, երկուքն ալ հայրենասիրութեան տեսակէտով այս անգամ իրարու հետ կը մրցակցին. քանզի Արմէն-Խալիբները մինչեւ անոր ծննդավայրը, Ամասիա, տարածուած էին եւ Կապադովկեաններուն նախահայրերուն հետ խառնուած:

(1) Իլիական, Թրգմ. Հ. Ա. Բագրատունի, էջ 41.

«ԱՐՐԱՄՈՒ» ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆ

ԱՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հատտային անհետանալը պիտի վատթարացնէր Հին Հայաստանի կացութիւնը, որուն արքայիկներուն դիմադրութիւնը փոխանակ օգուտի մը ծառայելու, դեռ աւելի ընդարձակած էր ասորական տիրապետութիւնը, որ Ասուրուպալլիդի (1410-1390 *Ն. Ք.) թուականէն ի վեր սաստկացուցած էր կեղեքումն ու հարստահարանքը:*

Արդարեւ, Կապադովկիոյ կեդրոնին մէջ հզօր իշխանութեան մը բացակայութիւնը նոր ասպարէզ կը բանար Նինուէի աշխարհակալներուն: Անոնք փոխանակ Նայիրիի հարաւակողմի կիրճերէն, որոնց բարձրաբերձ լեռները անհարեկած(1) *էին բեւեռագիրներուն խմբագրողը, Եփրատի գետընթացքէն վեր ելլելով, այլեւս աւելի դիւրութեամբ պիտի նուաճէին ընդդիմադիր արքայիկները՝ զանոնք հարկատուութեան ստիպելով, ինչ որ արշաւողին գլխաւոր նպատակն էր: Նմանապէս, հեստումի պարագային աշխարհակալը փութանակի պիտի հասնէր ընդվզումը արեան մէջ խեղդելու եւ հարուստ կողոպուտով եւ գերիներու բազմութեամբ մը Նինուէ վերադառնալու: Մէկ երկու մէջբերում պիտի բաւեն գաղափար մը տալու համար անոնց անգթութեան մասին. «Զինուորական մեքենային, խոյին նման, կ՚ըսէ Թիկլաթ Փալասար* (1108-1080 *Ն. Ք.), ոտնակոխ ըրի Քուրխի* (Kourhi) *զօրքերը: Լեռներուն անտառախիտ տեղերուն մէջ անոնց մարտիկներուն դիակներով կոյտեր դիզեցի: Նամի գե-*

---

(1) *Սամտալճեան.* Hist, Doc. *էջ* 298. *« Սրածայր դաշոյնի նման ցցուած ամպի նման երկինքէն առկախ. ուր Թռչունը անգամ չի հասնիր. եւն. եւն. »:*

տալէն Տփղիսի մէջ անցուցի անոնց մարտիկներուն դիակները: Անոնց գոյքերուն աւարը հետս մէկտեղ տարի»: Ծովքի մէջ կատարած երրորդ արշաւանքին միեւնոյնը կ'ըսէ. «Վերապրողներուն մեծամասնութիւնը գերի վարեցի.... մնացեալները կրակով այրեցի... գրաւեցի անոնց հարուստ կապուտը... քաղաքին դըրան առջեւ ապրողներուն գլուխներով բուրգ մը կանգնեցի եւ անոր մօտը 700 հոգի ցից հանեցի... աւերեցի եւ կործանեցի քաղաքը... կրակով այրեցի անոնց մանչ տղաքը եւ աղջիկները»:

Թիկլաթ-Փալասարի եւ անոր յաջորդներուն վայրագութիւնները յիշատակելէն յետոյ, անոնց բեւեռագիրները ընթերցող Գեր. Սանտալճեան զզուանքով — զոր մենք ալ կը զգանք — կ'աւելցնէ. «Պարծենալու եւ ըրածները արձանագիր յաւերժացնելու տեղն էր». եւ շարունակելով, «Թիկլաթ-Փալասար Ասորեստանի գահին իրմէ վերջը բազմողներուն նախատիպարն է: Զինուորական իր բոլոր արշաւանքներուն, ուր որ գտնուեցաւ, շռայլօրէն նա իր անձին նուիրեց կոտորածը, հրկիզումը, աւեր կործանումը, կապուտ կողոպուտը: Պատերազմը լմնալուն՝ գերիները եւ պատանդները յաղթականին կը հետեւէին դէպի անոր մայրաքաղաքը»:

Անվերջ եւ դարեւոր այս աղէտներուն գլխաւոր պատճառը կարելի է նկատել, նախ՝ Հատտաներուն, Ասորեստանի եւ Բաբելոնի բնավայրերուն նման տափարակ երկրի մը առաւելութիւններէն զուրկ Հայաստանի աշխարհագրական լեռնային բացառիկ դիրքը. երկրորդ՝ անոր բնակչութեան փոքրիկ ցեղատոհմերէ կազմը, որոնց իւրաքանչիւրը անկախօրէն կ'ուզէր ապրիլ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս լաւ կը խորհրդածէ Սանտալճեան, «Այդ փոքրիկ թագաւորութեանց մեծամասնութիւնը լեռնադաշտերու եւ հովտաձորերու մէջ հաստատուած բնակչութիւններ էին, իւրաքանչիւրը իր արքայէն կառավարուած, միահեծան ցեղակիցի մը իշխանութեան ներքեւ ազգային եւ դեռ աւելի քաղաքական ազգային համայնավար միութեան հալոցին մէջ մտնելու կը դժկամակէին...: Եթէ երբեմն անոնք միացան, կը յարէ Սանտալճեան, ընդհանուրին սպառնացող վտանգը հեռացնելու համար էր. այլ անոնք անհատնում աղէտի մը դէմ վերջնական դարմանին որոշողութիւնը երբեք չուզեցին տալ, որ ազ-

դայլին միահեծան արքայի մը իշխանութեան կամ գերիշխանութեան մէջ կը կայանար»: Ուստի, առաջին վայրկեանէն ակներեւ կը տեսնուէր որ մեծ ու փոքր, ամէնքն ալ միօրինակ հրահանգուած եւ կազմակերպուած, նոյն նպատակին ծառայող ասորական բանակներուն յանդիման գլուխ ծռելու դատապարտուած էին:

Այդ Միապետութիւնը, կամ լաւ եւս աւատական գերիշխանութիւնը Ուրարտայի Արքաներուն վիճակուած էր, որոնք տասնապատիկ հզօրի մը դէմ դիւցազնաբար կռուելով պիտի յաջողէին՝ մեծ մասով, իրականացնել համազգային միութեան ազգակեցոյց գաղափարը: Անոր միջոցով Հայութիւնը պիտի տոկար կրած եւ կրելիք աղէտներուն եւ հասնիլ, օր մ՚ալ, տեսնել զինքը հարստահարողներուն բնաջնջումը, այն աստիճան հիմնայատակ, որ անոնց անունին եւ տիրապետութեան յիշատակը հազիւ հազ երեւան կու գայ խրթնիմաստ եւ դժուարընթեռնլի բեւեռագիրներու բեկորներէն: Մինչդեռ Հայ Ազգը՝ իր մեծասքանչ բարբառովը, մարդոց եւ ժամանակին գործած աւերէն եւ եղծումէն վերապրելով, դարերուն հետ ընթանալով, քաղաքակիրթ եւ յառաջադէմ ազգերու կաճառին մէջ ներկայիս երիցագոյնի մը դիրքով կը բազմի՝ ճակատը նահատակի պսակով:

Վերապրումի այդ աննուաճ ոգին՝ որ զարմանք կ՚ազդէ օտարին, Հայութիւնը կը պարտի՝ Ասուրնասիրապալին (885-860) ժամանակակից, Ուրարտայի Արամիս (Aramis) արքային, որ, արիւնռուշտ այդ Ասորեստանցիին 884, 883, 880, 867 Ն. Ք. չորս զարհուրելի արշաւանքներէն հետեւած Նայիրիին եղկելի վիճակն ու Հայրենիքին կքումը տեսնելով, որոշողութիւնը տաւ՝ արքայիկները իր ձեռքին տակ համախմբելով, ազգային դատին պաշտպան կանգնել. դիմադրաւել՝ ի հարկին, Ասուրնասիրապալին յաջորդող Սալմանասար Բ.ին (860-825 Ն. Ք.) զայրոյթին՝ որ պիտի չուշանար եւ պիտի շարունակէր Արամիսի մահէն (843 Ն. Ք.) վերջն ալ:

Ասորական արձանագրութիւններուն յիշատակած հայրենասէր այդ Արամիսով կը բացուի Սանտալճեանին կոչած Արամեան Հարստութիւնը [Dynastie Aramienne] որուն կը համապատասխանէ ազգային մեր պատմիչներուն Հայկազնեան Հըր-

ջանը, Հարմայի որդւոյն, Արամին քաջագործութիւններէն ըս-կըսեալ: Անկէ նախորդ եղելութիւնները պարտաւորեալ ենք աւանդութեան վերադրել, քանի որ Փոքր Ասիոյ հին անցեալին չուրջը թանձր մթութիւն մը տակաւին կը պատէ, եւ քանի որ վայրապար սպասած պիտի ըլլանք «այր քաղդէացի եւ վարժ ամենայն իմաստութեամբ» Բիւռիոսին՝ Աղեքսանդր Մեծին հրամանով ասորերէն եւ յունարէն խմբագրուած բնագիրներուն երեւան գալը, քանզի հրոյ ճարակ ամէն ինչ փճացած է:

Մար Աբասի գոյութեան տարակուսողները չեն կրնար, սակայն, հերքել Քրիստոսէ 341 տարի առաջ փայլած Βήρωσσος= Berossus Բաբելոնացին, որ Աղեքսանդր Մեծի թուականներուն Աթէնքի մէջ աստղաբաշխական եւ քաղդէական վարդապետութեան դիտելիքները կը դասաւանդէր. որուն մահէն յետոյ Յոյները՝ ի յիշատակ անոր պերճախօսութեան, Աթէնքի ճեմարանին մէջ ոսկեզօծ լեզուով արձանը կանգնեցին:

Սանտալճեան յարգելի բարեկամս, որ Խորենացիին շատ չէր վստահած, Արամին համար անոր գրած գովեստը ճշմարիտ ըլլալը ընդունելով թարգմանաբար զայն մէջբերած է. «Սա այր աշխատասէր, կը գրէ մեր պատմահայրը, եւ հայրենասէր եղեալ... լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեաց քան թէ տեսանելն զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»(1):

Սակայն, Խորենացիին պատմութեան Հայկազն Արամին վերագրուածները (Ա-ԺԲ), «Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտիւք նահատակութեան ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց...» բեւեռագիրներուն ընթերցումէն կը հետեւի որ Ուրարտեան Արամիսի լոկ կարելի չէ ամբողջապէս յատկացնել: Ատոնց արժանիքը անոր յաջորդներուն միջեւ

(1) **J. Sandaldjian.** Hist. Doc. pag. 306 « Moïse de Khorène [I. 13] est dans le vrai lorsqu'il dit d'Aram que : c'était un personnage diligent et patriote ;... il préferait de mourir pour la patrie que de voir que les rejetons des étrangers foulaient aux pieds les frontières de la patrie et que des hommes d'un autre pays exerçaient du pouvoir sur les personnes qui étaient du même sang que lui ».

պէտք է բաժնել. աւելի ճիշդը՝ այդ քաջագործութիւնները Արամական Հարստութեան փայլուն սկզբնաւորութեան ընթացքին կատարուածներուն համադրական բովանդակութիւնն է:

Դիւանները պրպտող Խորենացին հաւանական է որ ասոլճան մը ատոնց տեղեակ էր. բայց չէր ուզած Բագրատունի երտասարդ իշխանին զանոնք հաղորդել. քանզի անոնց մէջ հաճելիին հետ տհաճելին ալ կար: Ասոր համար Արամին տուած գեղեցիկ գովեստին վերջը, ճարտար պատրուակով մը նա կը փակէ այդ ԺԲ. գլուխը՝ ըսելով. «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա (Արամին) եւ զործս քաջութեան, թէ զիա՞րդ կամ որո՞վ ժամանակաւ — զոր կարելի է մեկնել՝ անո՞ր եւ կամ յաջորդներո՞ւն օրով — թէ կամիցիս արտաքոյ այսորիկ գրոցս կարգեսցուք. ապա թէ ո՛չ ի սմին»:

Կը տեսնուի որ Իշխանին փափաքը գոհացնելու համար Խորենացին յաջորդ ԺԳ. գլխուն մէջ, Արամին կը վերադառնայ հետեւեալ սրամիտ ներածութեամբ. «Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ի վերայ քո հրամանիդ... հաւանեցաք անցանել սակաւուք եւ ընդ կարգ բանից պատերազմաց որ ի Հայկեանն Արամայ»:

Արդ, քանի որ Խորենացիին Արամը եւ բեւեռագիրներուն Արամիսը միեւնոյն անձն են, «ի Հայկեան Արամայ» այդ պատերազմները ուրարտացի Արամիսին զինուորական ո՞ր ձեռնարկներուն կրնան համապատասխանել՝ ի նկատի առնելով մինչ որ սա Հայոց սահմանները ամէն կողմանէ ընդարձակելու առիթները ո՛չ միայն չունեցաւ, այլ պաշտպանողական դիրքով միայն կրնար իր նպատակներուն հասնիլ:

Իրմէ տասնապատիկ հզօրին դիմադրելը արդէն դիւցազնական քաջագործութիւն էր: Արդարեւ՝ Սալմանասար Բ. գահ բազմած տարին (860 Ն. Ք.) Նայիրի կը մտնէ: Արքայիկներէն շատերը կը փութան տուրքերնին վճարել:

Հեստողներուն քաղաքները հրոյ ճարակ փճացան:

Սալմանասար Արամիսի անտարբեր վարմունքէն զայրացած, Ուրարտայի գաւառը կ'արշաւէ, որուն 14 քաղաքները այրելէն վերջը Նայիրիի ճամբով Նինուէ կը վերադառնայ:

Այդ արշաւանքին վերաբերեալ ասորական բեւեռագիրներուն

ընթերցումէն կը հետեւի որ Սալմանասար նշանաւոր յաղթանակ մը չէր տարած. թերեւս ալ պարտութիւն մը կրած էր, ինչպէս Սանտալճեան կը խորհի:

Սալմանասար մինչ Միջագետքի մէջ կը գործէ, Արամիս հաւանօրէն իր բանակը զօրացնելու եւ ազգային միութիւնը կազմակերպելու խնդիրներով կը զբաղի:

Սալմանասար նախատեսելով հիւսիսէն սպառնացող այս վըտանգը, 857 (Ն. Ք.) թուականին, նախորդէն աւելի զօրաւոր արշաւանքի մը կը ձեռնարկէ. այս անգամ ուղղակի Ուրարտուի դէմ: Կ'անցնի Արածանին եւ կը քալէ Արամիսի Արծասկուն մայրաքաղաքին վրայ, որ կը գտնուէր, ընթերցողիս այլեւս ծանօթ, Արծնի դաշտավայրին մէջ, որուն պատերազմը — երբ Քսենոփոնի բանակը անկէ անցաւ — նուազ արիւնահեղ պիտի ըլլար՝ որքան ասորական բեւեռագիրներուն նկարագրած Արծասկունի պատերազմը եղաւ՝ ամէն տեսակէտով կործանարար, ուր 3400 քաջամարտիկ Ուրարտացիներ ի սէր Հայրենեաց կը զոհուին:

Արամիս քաջաբար դիմադրելէ յետոյ զօրագունդին յանդիման կը հարկադրուի տեղի տալ եւ քաշուիլ լեռնաբարձունքներուն վրայ:

Յաղթական Ասորեստանցիին ներբողը հիւսողը հետեւեալ կերպով կ'արձանագրէ. «Գրաւեցի անոր բանակետղը, անոր պատերազմական կառքերը, հեծելաւորները, ձիերն ու ջորիները եւ հարստութիւնը: Արրամու՝ [Arramou] իր գլուխը ազատելու համար, անմերձենալի լերան մը վրան ելած էր... աւերեցի, քանդեցի, այրեցի Արծասկուն եւ անոր շրջակայքը: Անոր դրան առջեւը գլուխներու բուրգ կանգնեցի»: Porte de Balavat կոչուած արձանագրութեան մէջ ալ Սալմանասար կ'աւելցնէ. «Արամիսի պատերազմական մեքենաներուն, արքայական անոր գանձին եւ բանակին աղխերուն տիրացայ»:

Զօրաւոր էր հարուածը, այլ ո՛չ զգետնող: «Ապրանաց» էր Ուրարտան:

Քանզի 845 Ն. Ք. թուականին Սալմանասար կը վերադառնայ Արածանիի հովտաձորին մէջ եւ կը կործանէ ուրարտական քաղաքներ որոնք անշուշտ դիմադրած էին:

Արծասկունի մարդակորոյս պատերազմը յիշեցնել կու տայ Ցաղկերտի դէմ Աւարայրի դաշտին 60000 կորիճներուն դիւցազնական դիմադրութիւնը եւ անոնց պետին, Վարդանի մահը. որմէ տարակոյսը կը ծնի որ մի՞ թուցէ Արամիս ալ՝ այդ անգամ, իր բանակին գլուխն անցած, նա եւս ի սէր Հայրենեաց Արծասկունի դաշտին վրայ ինկաւ, եւ կամ ծանրապէս վիրաւորուած զայն փոխադրեցին Բալանուէօքէնի «անմերձենալի» բարձունքը, ուր վեհ հողին պիտի աւանդէր, կիսաւարտ թողնելով աղդակեցոյց ծրագիր մը զոր անոր յաջորդները պիտի ամբողջացնէին՝ փայլուն աստղ մը ծագել տալով հին Հայաստանի պատմական հորիզոնին վրայ:

Այս տարակոյսը երկու նկատողութիւններէ կը ծնի. նախ՝ Արամիսի անձնուէր հայրենասիրութեան Խորենացիէն նշանակուած ատտիճանը՝ թէ նա կը նախընտրէր մեռնիլը քան թէ տեսնել հայրենի հողը օտարէն ոտնակոխ եւ եղբայրները անոր լուծին ենթարկուած: Երկրորդ՝ որ այդ 857 Ն. Ք. թուականէն վերջը Ասորեստանի արձանագրութիւնները այլեւս Արամիսի խօսքը երբեք չեն ըներ, իբրեւ թէ գոյութիւն չունենար. եւ ո՛չ ալ Սալմանասարի 855ի արշաւանքին արձանագրութեան մէջ Արամիսը յիշատակուած է: Սանտալճեան ալ մեր այս կարծիքէն կը թուի՝ երբոր նա կ'ըսէ, (էջ 309) թէ Սալմանասար 855ին իր երրորդ արշաւանքին, որուն հանդէպ բոլոր արքայիկները խոնարհած էին, չհամարձակեցաւ Արծասկունի վրայ յարձակելու, ո՛չ ալ մարտ մղելու Արամիսի դէմ: Համարձակութիւնը աւելորդ էր, կարծեմ, քանի որ Արծասկունը երկու տարի առաջ հրոյ ճարակ փճացած եւ քարուքանդ կործանած էր: Ասոր համար է որ Սալմանասարի այդ երրորդ արշաւանքին արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «Տիա'ուխինի (Dia' uhini) իշխանին երկրէն դէպի Արեւելք մեկնեցաւ, քանդելով եւ այրելով Ուրարտայի թաղաւորին, — առանց անոր անունը յիշատակելու —, քաղաքները մինչեւ արեւելեան Եփրատի ակնաղբիւրները»:

Արդ, կը հարցնեմ, կարելի՞ բան է որ այդ արշաւանքին առթիւ Ազիա (Asia), որ Աղա Ա.ը պէտք է ըլլայ, անուն արքային ոստանին կեդրոնը իր անձին արձանը կանգնող յաղթական եւ փառասէր Սալմանասարը մոռցած ըլլայ փորագրել

յիշատակել տալու Ուրարտայի իշխող արքային անունը, նա
մանաւանդ որ՝ եթէ նա Արամին էր, իր ոխերիմ թշնամին, ո-
րուն քաղաքները քարուքանդ աւերած էր:

Այս բոլորէն կը հետեւի որ հայրենասէր Արամիսը այլեւս չկար: Նա չատոնց մեռած էր: Անոր յաջորդող Լուտիպրիսը (Loutibris), որուն անունը բեւեռագրողին դեռ ծանօթ չէր, ինչպէս մենք ստոյգ չենք գիտեր անոր իշխելուն թուականները, պաշտպանողական դիրքով Ուրարտայի կրած վէրքերը դարմանելով կը զբաղէր, մինչեւ որ անոր զաւակը Շարիտուրիս (Saridouris environ 835-820 av. J. C.) շուրջ 835էն 820 Ն. Ք., զօրանալով, ազգային փոխվրէժը պիտի առնէ, իր գահը Վան փոխադրելով: Այդ թուականէն առաջ արքայանիստ քաղաքը Արածանիի հիւսիսակողմն էր. բայց յայտնի չէ անոր ուր գտնուիլը: Ինչ որ կը ստուգէ Արծասկունի բնաջնջումը, որու ցաւին Արամիս՝ եթէ կ'ապրէր, կարող չեղաւ դիմանալ. ինչպէս Բուսաս Ա.ը չդիմացաւ, 143 տարի վերջը, Մուսասիր նուիրական քաղաքին կործանումին եւ անոր ազգային տաճարէն Խալտիս դիցահօր արձանը Նինուէ գերի տարուելուն լուրը առնելուն:

Սալմանասար յաղեցած էր գործած աւերներէն: Արծասկունի կործանումէն յետոյ հիւսիսէն սպառնացող թշնամւոյն դէմ մղուած պատերազմները անոր զօրավարները վարեցին: 829ին Ն. Ք. արշաւանքին կը հրամայէր Դայնասուր, Տուրտան (Tourtan). ճակատամարտը Արածանիի աջակողմը տեղի կ'ունենայ. (Hist. Doc. էջ 311):

«Դայնասուր, կ'ըսէ արձանագրութիւնը, Արածանին(Arsanias) անցաւ: Ուրարտայի Շիտուրին (Sidouri) երբ անոր
լուրն առաւ, իր բազմաթիւ գունդերուն ամբողջին վստահացած,
ինծի դէմ պատերազմելու քալեց»:

Ուրարտացիները, ուրեմն, յարձակողականի սկսած էին:
«Անոր հետ կռուեցայ, կը յարէ. ընդարձակ դաշտավայրը անոր
զօրքերուն դիակներով ծածկեցի»:

Արձանագրութեան ոճէն եւ Շարիտուրի գունդերուն «բազմաթիւ» ակնարկութենէն կը հետեւի որ Տուրտան յաղթանակ չէր տարած, եւ թէ Ուրարտան իր զօրութիւնը վերստացած էր:

Շարիտուր երկրորդ անգամն ալ Տուրտանի ընկրկել կու տայ։ Ապացոյցը այն է որ այդ յաջողութեանց վրայ, Արածանին անցնելով Վանի մէջ կը հաստատէ իր գահը, ասորական դռներուն մօտիկը։ Լաւագոյն էր թշնամւոյն ընդառաջ երթալ, քան թողուլ անոր որ յառաջանար Հայաստանի սրտին մէջ։ Երկրորդ ապացոյց՝ որ ասորական բեւեռագիրները փոխ առնելով կը յաւերժացընեն տարած յաղթանակները։ Որով պիտի սկսին ուրարտական արձանագրութիւնները, եւ զարմանալի զուգադիպութեամբ Նինուէի տիրապետութեան քայքայումին առաջին նշանները։

Արդարեւ՝ Սալմանասար Բ.ի գահաժառանգը հօրը դէմ կ՚ապըստամբի (827 Ն. Ք.)։ Այդ ապստամբութեան կը մասնակցին Նայիրիի կարեւոր քաղաքները, որոնց հետ Ամիդը։ Այդ ներքին խռովութիւնը Սալմանասարի մահէն երեք տարի վերջը կը խաղաղի (822) եւ Նինուէի գահը կը բազմի Շամշիրամման Դ. (825-812 Ն. Ք.), որուն առաջին արշաւանքը Նայիրիի դէմ պիտի ըլլայ՝ առանց Ուրարտային դպչելու։

Այլ որովհետեւ այդ առթիւ Շարիտուրի զաւակը, Իսպուինիս (820-800 Ն. Ք.), որ հօրը յաջորդած էր, թշնամական վարմունք մ՚ունեցած էր, Շամշիրամման իր զօրավարին կը յանձնէ երկրորդ արշաւանքի մը հրամանատարութիւնը։

Արձանաքարը կ՚ըսէ որ զօրավարը «անոնց ինչքերը, հարըստութիւնը, անոնց աստուածները, մանչ տղաքները եւ աղջիկները կը գրաւէ։ Սակայն ասկէ ալ գոհ չմնալով — ինչ որ ցոյց կու տայ որ այդ երկրորդ արշաւանքը արձանաքարին ըսածին չափ կործանարար չէր եղած — Շամշիրամման անձամբ կ՚ուզէ վարել երրորդ արշաւանք մը, որ Նայիրիի մէկ ծայրէն միւսը ասորական իշխանութեան կ՚ենթարկէ. ինչ որ կը հասկցուի՝ մի՛ միայն զերծ կը մնայ Վան՝ շնորհիւ իր ամրութիւններուն։ Տագնապալի այս կացութեան հանդէպ Իսպուինիս՝ նկատելով իր յառաջացած տարիքը եւ թերեւս ալ Սալմանասարի գահաժառանգին ընդվզումէն խրատուած, կ՚որոշէ քաջամարտիկ Մինուաս զաւակը գահակից կարգել իր աթոռին։ Որով հայր եւ որդի հինգ տարի (805-800 Ն. Ք.) Արքայի եւ Թըմապետի բարձր պաշտօնը կը վարեն, ըստ ուրարտական հին սովորութեան» (Hist Doc. 280)։

Մինուաս ի դերեւ չհանեց հօրը ակնկալութիւնները։ Թէ՛ անոր հետ եւ թէ՛ առանձին իշխած առենը (800-770 Ն. Ք.) կատարած քաջագործութիւններովը գերազանցեց իր նախորդներն ու յաջորդները՝ արժանանալով Աշխարհակալ ազգային դիւցազնի պատուանունին։ Ի պատիւ այս քաջազունին կարճ շեղաբանութիւն մը վայել է։

Մինուաս անունը, որ Մանաւազը կը յիշեցնէ, ման = մէն = մօն Լուսնի Դիցուհւոյն անունէն սերած է։ Յունարէնը պահած է Μένη մենէ = լուսին. Μηνισκος մենիսքոս = մահիկը, որ Տիանա դիցուհւոյն անունն էր։ Անգլիերէնը Արեւին (Son) ընծայուած օրուան յաջորդը Monday կ՚անուանէ։ Ստրաբոն (Գիրք ԺԲ. գլ. 1, 2) երկարօրէն խօսած է մէն աստուածութեան նուիրեալ տաճարներուն մասին, որոնց կարեւորներէն մին Սեբաստի — անցեալին մէջ Գաբիրա (Cabira) — մօտ գտնուող Գօմմանա շահաստանին տաճարն էր «Անոր Դիցուհւոյն Ելքին տօնախմբութեանը, կ՚ըսէ Ստրաբոն, ամէն կողմէն կը մասնակցէին, ուխտի եկողները զոհ կը մատուցանէին»... մեծամասնութիւնը, կը յարէ, Արմենիայէն կու գային։

Ամենաշատ մեծարուածը Գաբիրայէն քիչ հեռու գտնուող Ամերիա քաղաքին տաճարն էր, «մէն Փառնակի» նուիրեալ, ուր պետական պաշտօնէութիւնը հաւատարմութեան երդումը կը կատարէր հետեւեալ բանաձեւով. «Վանն Արքային եւ վանն Մէն Փառնակին»։ Եւ Ստրաբոն կը յարէ. «Այս տաճարը նաեւ Լուսնին ընծայուած է...»։

Կապադովկիոյ հարաւակողմի Գամիրքի Գօմմանային մէջ, մինչդեռ, Մաս աստուածը պաշտուած էր։ Իսկ Ծէլա քաղաքին մէջ՝ Անահիտը, որուն հակառակէն ընթերցումն է Տիանա։ Մայր Բնութիւնը, Երկիրը, լուսնին հետ նոյնացումին պաշտամունքը Կիմմերեանները Կուրի դաշտավայրին ճամբով ներմուծեցին Կապադովկիոյ մէջ։ Ըստ իս, մէն Լուսնի պաշտամունքը, որուն կը պատկանին Մինուաս, Մանօաս, Մանաս, ինչպէս անոր որակականէն ծնած փառնակ անունը, Եփրատի գետընթացքին աջակողմէն պիտի անցնէր նահապետական Հայաստանի մէջ, որուն նախաբնակչութեան հաւատքը Արեւին — որ զօրութեան,

լոյսի *իմաստները կը յայտնէ — անմրցելի զօրութեան վրայ հաստատուած էր: Եւ այս՝ վաղնջական այն օրէն, երբոր աւանդական Ջրհեղեղէն փրկուողները, տեսնելով որ աշխարհաւեր պատուհասէն նա միայն զերծ մնացեր էր, Գերագոյն Զօրութեան ներկայացուցիչը զայն նկատեցին եւ իբրեւ* Բնութեան յաղթական Արքայն (Dynaste Physique) *զայն պաշտեցին: Ահա թէ ինչո՛ւ Եսայի Մարգարէին* Քազտի (Kasdi) *կոչած ժողովուրդը կը համապատասխանէ* Ասսուր Նասիրապալի *յիշատակած* Քալտուին (Kaldú), Գաղդ *ազգանունին, զոր եբրայերէնը խեղաթիւրեց: Որովհետեւ* Kasdi *կոչումը ուրարտական բարբառով կը նշանակէ՝* Լուսատու աստուածը պաշտողը[1], *այսինքն* արեւապաշտ:

---

(1) **Sandaldjian.** Hist. Doc. pag. 169–170: « Nous avons dit que le terme **Kasdi** signifie en idiome ourartique « **Adorateurs-du-dieu-qui-donne-Lumière** »; pag. 177: « **Ardinis.** dieu soleil, divinité ourartique », pag. 273: « Le disque ailé était le symbole de la divinité suprême » *այսինքն* **Haldis.**

ԱՐԱՄԵԱՆՑ ԱՍՏՂԻՆ
ՓԱՅԼՆ ՈՒ ՄԹԱԳՆՈՒՄԸ

Մինուաս Ա.ի արքական առաջին գործը եղաւ Թագաւորանիստ Վան քաղաքին իշխանութիւնը շուրջանակի ընդարձակել: Նախ դէպի Կորդուաց լեռները, յետոյ Վան Լճին արեւմտեան կողմերը եւ անկէ դէպի հիւսիս, այսինքն՝ Մանազկերտի կողմը: Յաջորդ տարին Արածանին կ՚անցնի եւ կը հպատակեցնէ Մանասին *արքան: Այս յաջողութիւններէն վերջ Եփրատը կ՚անցնի եւ կը գրաւէ Մուքուն, որ յետոյ պիտի դառնայ Փոքր Հայք: Անկէ ի դարձին* Ալծինի *գաւառը կը գրաւէ, Սոփարոնի յիշատակած* Աքիլիսէնէն*: Յաջորդ շահատակութիւնը՝ Եփրատէն անդին,* Մելիտան *(Մալաթիա) գրաւելն է, որուն Հիթիթ արքան գերի կ՚երթայ դէպի Վան:*

Ըստ ուրարտական բեւեռագիրներուն՝ բոլոր այս ձեռնարկներուն արդիւնքը եղան 400 քաղաք՝ դու իմա՛ քաղաքաւան, եւ գերիներու բազմութիւն մը՝ որ Վանի գաւառը կը փոխադրուի: Մինուաս տիրած երկիրներուն նոր կողմնապետներ կը կարգէ. բարեգործական հաստատութիւններ կը հիմնարկէ, տաճարներ կը կանգնէ, նոր օրէնքներ կը հաստատէ, անձամբ կը զբաղի քաղաքական գործերով: Մինուաս, վերջապէս, բարեկարգող շինարար մ՚է: Մինուասի*, որ Արմէնակի Մանաւազ եղբայրը կը յիշեցնէ, կրնայ ուրեմն պատշաճիլ Խորենացիէն Հայկեան Արամին տրուած գովեստը. կ՚արդարանան անոր վերագրուած արժանիքները, որ է ըսել՝ Հայոց սահմաններուն ընդլայնումը, Հայ Մշակոյթին Կապադովկիոյ մէջ տարածուիլը՝* Մշակի*, որ Մաժաք հնչեցին, ձեռօք. Փոքր Հայքին սկզբնաւորութիւնը: Միանգամայն աստիճան մը պիտի բացատրուի «Թէ զիա՞րդ կամ որո՞վ ժամանակաւ» գրած ատենը Խորենացին ի՞նչ կ՚ուզէր ակնարկել:*

Մինուասի կը յաջորդէ անոր որդին, Արգիշտիս Ա. (շուրջ 780-755 *Ն. Ք.)։ Սանտալճեան ճոխաբար կը սկսի (էջ* 323) *ասոր յատկացուած գլուխը՝ «Վաղնջական դարերուն Արմենիոյ միապետներէն ամենամեծին կը յաջորդէ անոր որդին, Արգիշտիս»․ եւ ստորեւ կու տայ՝ Յունարէնէն առնելով, անոր ստուգաբանութիւնը․* αργεστης = blanc, d'une blancheur éclatante.

Հայերէնը անոր համապատասխանողը եւ նոյնիսկ արմատն ունի որ է արծ, *որմէ* արծաթ, արծարծ։ *Արծաթը Բարձր Հայքի գլխաւոր արտադրութիւնն էր եւ կ'արտածուէր Յունաստան։ Հոմերոս՝ ինչպէս տեսանք, անով կը յատկանշէ Հայքը։ Այդ* արծ *արմատէն, ըստ իս, կազմուած է նաեւ Ուրարտացւոց* Արծասկուն *մայրաքաղաքին անունը․ եւ թերեւս ալ Կապադովկիոյ ամենաբարձր* Արգէոս *լերան անունը։*

Արգիշտիս Ա.ի թագաւորութիւնը կը սկսի անկախութեան անկանոն տենչանքէն վարուած արքայիկները զսպելու գործողութիւններով, որոնք զինու զօրութեամբ եւ երբեմն ալ Ասորեստանի աշխարհականներուն վատթար բռնութեամբ պիտի կատարուին։

Հաւաքաբար գործելու՝ օտար թշնամւոյն դիմադրելու անվարժ եւ անփորձ ժողովուրդներուն պարագան էր, որ ներկայիս ալ կը պատահի անոնց որ համադաշնակցական սկզբունքին առաւելութիւնները չեն ըմբռնած։

Արգիշտիս իսկոյն գործի կը սկսի։ Նախ Վան լճին հիւսիսակողմը․ յետոյ անոր հարաւ արեւմուտքը։ Այդ յաջողութիւններէն վերջը, Արգիշտիս կը խորհի իր իշխանութիւնը մինչեւ Կուր գետը ընդարձակել։ Սակայն նոր ըմբոստութեան կեդրոններ կը ծագին՝ Սեւանայ լճին եւ Արաքսի ակնաղբիւրներուն շրջակայքը։

Արգիշտիս կայծակի արագութեամբ կը հասնի ամէնուրեք։ Կ'աւերէ անոնց երկիրը, մահուան կը դատապարտէ ըմբոստները։ Զայրագին կը վարուի Արածանիի ակնաղբիւրներուն, Արմաւիրի շրջակայ ժողովուրդին հետ․ անոր իշխանազուններուն 105 *պալատները կը կործանէ,* 453 *քաղաք կը գրաւէ։*

Արգիշտիսի այս ձեռնարկներէն հետեւած գերիներուն գումարը Սանտալճեան այսպէս նշանակած է (էջ 332)*։ Ընդամէնը*

215969 հոգի· որոնց 79,936ը էրիկ մարդ· 52,381 կին եւ աղջիկ, 73,512 տղայ· 10,140 զինուոր: Ասոնց աւելցնելու է իբրեւ աւար, 10,607 ձի· 126,543 կով, 582,874 ոչխար· 346 ուղտ:

Ազգային Միութիւնը՝ դժբախտաբար, այս եղանակով պիտի զանգուէր: Սանտալճեան, յարգելի բարեկամս, չա՛տ ներողամիտ ոգւով կ'եզրակացնէ· «Արգիշտիս մեր մտքին կը ներկայանայ պատերազմիկ, յաղթական աշխարհակալ մեծայաղթ արքայ մը»: Ուրարտական բեւեռագիրները ընթերցողը այսպիսի մեղմ դատաւճիռ մը արձակելու համար անշուշտ իր փաստերը ունէր, որոնցմէ մին կրնայ նկատուիլ, իր ժողովուրդին կողմէն Արգիշտիսի աստուածացումի փառքին արժանանալը՝ իբրեւ դերիշխան Քահանայապետ եւ հզօր արքայ:

Անոր մահէն 40 տարի վերջը Սարգոն Բ.ը Մուսասիր քաղաքին ազգային տաճարը կողոպտած ատեն «Արգիշտիս Ուրարտայի Արքային» պղնձաձոյլ արձանը հոն գտաւ՝ գլխուն վրայ աստեղազարդ արտախոյրով, աջ ձեռքովը ժողովուրդը օրհնելու դիրքով: Արձանը՝ իր խորշովը միասին, ընդամէնը 182 քիլոյ ծանրութիւն մ'ունէր:

Արգիշտիս՝ իր հօրը հեղինակութեան ազդեցութիւնը յարգել տալու համար, Եփրատը կ'անցնի եւ կը հնազանդեցնէ «Խալտիսը պաշտող եւ անոր ծառայող ժողովուրդները»: Բնականաբար, անդրեփրատեան ժողովուրդներն ալ՝ միւսներուն նըման Վան կը տեղափոխուէին անոր պալատը բազմամարդ դարձնելու:

Այս յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ Արգիշտիս իր զէնքերը կը շրջէ Նայիրիի դարաւոր Թշնամւոյն, Ասորեստանի դէմ. եւ յաջողապէս:

«Խալտեան դից զինեցի, կ'ըսէ ուրարտական արձանագրութիւնը, որոնք Արգիշտիսի կողմը բռնեցին, Արշիտանիսի (Assourdan III) երկրին դէմ, Ասորեստանի զինուորին դէմ կռուեցան». (771-753 Ն. Ք.):

Յաջորդ տարին կը կրկնէ իր արշաւանքը դէպի Ասորեստան: Այս անգամն ալ յաջող ելքով:

Ուրարտական իշխանութեան պատկանող երկիրներուն մեծագոյն մասը Ասորեստանցւոց իշխանութենէն ազատած էր: Նո-

վին գործով Խորենացիի Պատմութեան առաջին Գրքին ԺԴ. գըլխուն ամբողջ պարունակութիւնը բեւեռագիրներուն միջոցով կը հաստատուէր. այսպէս՝ Կապադովկիոյ բնակող՝ Պայապիս Քաղեայ տիտանին պատմութիւնն ու ինքինքը «ի կղզի ինչ ասիական ծովուն» արկանելը: Այս եղանակաւ Արգիշտիսը «զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց», այսինքն Սեւ ծովէն Միջերկրական երկարող Կապադովկիային, Կիլիկիան ալ միասին, կը տիրանայ:

Կը հաստատուի, նմանապէս, Ասորեստանցի «յաղթէ սկայից» հարստահարող Բարշամը «որոյ սաստկագոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ, անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր»: Անոր կրած պարտութիւնը եւ մահը՝ «Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդմէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակէ. իսկ Բարշամն առաջի զինակրացն նորա պատահեալ՝ մեռաւ...: Իսկ զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս»:

Արդ, ինչպէս ըսինք, բեւեռագիրներուն Արամիսը, որ Խորենացիին Արամն է, այս բազում ժամանակս ըսածը, եւ ո՛չ ալ Ասորեստանի դաշտերուն մէջ կռուելու առիթը կրցաւ ունենալ: Հետեւաբար Արամին վերագրուած քաջագործութիւններուն մեծագոյն մասը պէտք է բաժնել Մենուաս Ա.ի եւ Արգիշտիս Ա.ի միջեւ: Կարելի էր այդ արժանիքներէն խոշոր մաս մ'ալ հանել Արգիշտիսի զաւակին, Սարտուրիս Բ.ին. եթէ իրմէ նախորդներուն եւ իր անձնական փայլուն յաջողութիւնները, եւ որ չարագոյնն է, փառասիրութիւնը զայն սրարբեցուցած չըլլային: Ինչ որ է, մեր տեսակէտով, Արգիշտիս Ա.ով, որ է ըսել Արամեանց աստղին ամենափայլուն շրջանին, կ'ամբողջանայ Խորենացիէն Հայկեան Արամին վերագրուած քաջագործութիւններուն համադրական բովանդակութիւնը:

Խորենացին առասպելախօս «մասալճի» չէր, ուրեմն, ինչպէս դեռ այսօր զայն այդպէս անցընել ուզողներ կան: Անոր բնագիրը Ֆրանսերէն թարգմանողը (1841) Le Vaillant de Florival Խորենացիին ապրած դարուն ամենահմուտ գիտնականը զայն հռչակած է: Այդպէս ալ ըլլալու էր. ապա թէ ո՛չ

մեր Թարգմանիչ Ս. Հայրերը զայն Աղեքսանդրիայի Դիւանը չէին զրկեր: Անոր ազգասէր ոգին, Բաբելացի Բերոսէն եւ անոր Սիբիլլա դուստրէն քաղածներով ծաղկեփունջ մը կազմած, Հոմերոսի եւ Վիրգիլի հետեւողութեամբ Հայ Ազգին ծննդաբանութիւնը աւանդութեան ոսկեթել շղարշատեսլին մէջ փափաքեցաւ պարուրել, Երկնքին դէմ յոխորտացող Նեմրոդ Բէլը կենախուզ ընող Դիւցազն մը անոր նախահայր կարգելով:

Արգիշտիս Ա.ին կը յաջորդէ անոր որդին, Շարիտուրիս Բ. (755-730 Ն. Ք.) որ՝ հօրը նման սկզբան ներքին խռովութիւնները զսպելու զբաղեալ է: Չար օրինակ տուողը Մանասի արքան է: Ապստամբներուն կեդրոնը Կապուտան լճին հիւսիսակողմն է: Շարիտուր զանոնք զսպելէն վերջ՝ Սեւանայ լճին արեւմտեան կողմը կ'անցնի եւ կը յառաջանայ մինչեւ Իրտուանիս (Irdouanis) որ Արտահանն է: Շարիտուր Կուրի դաշտավայրին ժողովուրդները հնազանդեցնելէն յետոյ դէպի Կապադովկիա կը դառնայ եւ կ'արշաւէ ասորական բեւեռագիրներուն յիշատակած Մօսքը, Տուպալը: Անկից կ'իջնէ Մելիտենէ. կը ձերբակալէ Հիտերուադա (Hiteruada) անոր հիթիթ արքան, որ Արգիշտիս Ա.ին դէմ կռուած էր: Այս յաղթանակները զայն կը հասցնեն Կիլիկիոյ սահմանագլուխը: Արամական Հարստութիւնը այլեւս Հայոց սահմաններէն դուրս ելլելով՝ իր իշխանութեան կցած էր Մօսքը, Տուպալը, Մելիտենէն եւ Մաժաքը, որոնք հետագայ դարերուն պիտի դառնային Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Արմենիան:

Փառասիրութիւնը, որ յաջողութեան գագաթնածայրը հասնողին գլխու պտոյտ միշտ պատճառած է, այդ անգամն ալ Շարիտուրը իր զոհերէն մին պիտի ընէր, մէկ հարուածով կործանելով ինչ որ անոր նախորդներէն եւ իր ձեռքովն իսկ՝ անլուր ճիգերով եւ զոհողութիւններով կառուցուած էր:

Շարիտուր՝ իր հայրն ու մեծ հայրը գերազանցելու մարմաջէն բռնուած, Սուրիան եւ Պաղեստինը գրաւելու դիտաւորութեամբ՝ Կապադովկիայէն դէպի հարաւ կ'իջնէ:

Հոն անոր դէմ պիտի կանգնի Թիկլաթ Փալասար Գ. (745-727 Ն. Ք.): Հալէպի հիւսիսակողմը, Արբակ կոչուած տեղը, արիւնահեղ ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենայ, ուր ուրարտա-

կան բանակը պարտութիւն մը կը կրէ: Շարիտուր առանց յուսաբեկ ըլլալու՝ Եփրատի մօտակայ թագաւորներուն հետ դաշնակցելով կը պատրաստուի փոխվրէժը առնել:

Թիկլաթ Փալասար կանխելով կը հասնի Կումուխ, Կարկէմիշի կողմերը: Դաշնակիցները այս անգամ զօրաւոր պարտութիւն մը կը կրեն ու կը ցրուին: Շարիտուր կը փութայ իր երկիրը դառնալ՝ հետապնդուած յաղթական Ասորեստանցիէն, որ Վանը քիչ մը նեղելէն վերջ կը շարունակէ իր ընթացքը դէպի Կապուտան լիճը: Կը տիրանայ անոր շրջականներուն եւ անոնց կը պարտադրէ Ասուրի պաշտամունքը:

Բեւեռագիրներէն հաստատուած պատմական այս դէպքին առթիւ ալ Խորենացիին գրածները կը համապատասխանեն:

Արդարեւ՝ Արամի քաջագործութիւններու իսկոյն կը յաջորդէ Արա Գեղեցիկի իր հայրենիքին եւ կնոջը հանդէպ տածած անձնուէր հաւատարմութեան գեղապարդուած վէպը, որ Արայի մահով կը վերջանայ պատերազմի դաշտին վրայ, ուրով Հայկազնեանց Հայաստանը վերջնականապէս պիտի կորսնցնէր իր անկախութիւնը՝ Ասորեստանեան իշխանութեան ենթարկուելով: Դեռ աւելին. հպատակութեան այդ վիճակը Արամի օրով ալ ըլլալը՝ Խորենացին փափուկ կերպով շօշափած է՝ Նինոսի նենգամիտ գիտաւորութիւնները պատմած ատեն. թէ նա (Նինոս) «Յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ... ջնջել բառնալ զամենայն ձետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ»: Սակայն իր նենգամտութիւնը ծածկելով, թոյլ տուած էր որ Արամ թագաւորէր, եւ մինչեւ անգամ «համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտեայ (Ա. ժգ.) եւ երկրորդ նորա կոչել»:

Հայ թագաւորներուն Նինուէէն կախում ունենալը Խորենացին Արամէն վերջն ալ յիշատակած է՝ Արայեան Արայի մասին խօսած ատեն, զոր Շամիրամ «կարգէ զնա վերակացութեան աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ ի նա»: Եւ աւելի վերջ, Անուշաւանի առթիւ, որ Նինուէի Արքունի Դրան առջեւ ժամանակ մը տուայտելէն յետոյ «օգնեալ ի բարեկամաց շահի զմասն ինչ աշխարհիս՝ հարկահանութեամբ խնամել»: Եւ թէ, վերջապէս, Արայ ալ Նինուէի Արքային շնորհիւ արդէն կը թագա-

ուրէր՝ «Արա սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեաց, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ, որպէս եւ հայրն իւր Արամ»:

Հետեւաբար Խորենացիի պատմութեան Առաջին Գրքին քսաներորդ գլուխը, եւ անոր յաջորդն ալ, կարելի է նկատել՝ Շարիտուր Բ.ին կրած պարտութեան հետեւանքով՝ Արամեան տոհմին մթագնումի շրջանին պատկանող եղելութիւններուն համադրական բովանդակութիւնը: Մթագնում կ'ըսեմ, եւ ո՛չ պատմական հորիզոնին վրայ անոր խոնարհիլը. քանզի հաստատագիր վկայութիւնները կը պակսին՝ թէ Սկայորդին ուրարտացի մ'էր եւ կամ Թորգոմայ (Tocarma) Տունէն սերած Արարատեան արքայ մը, որու Պարոյր որդին Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ Վարբակ Մարէն՝ փոխարէն Նինուէի դէմ ասոր կատարած ձեռնարկին ժամանակ Սկայորդիէն ստացած օգնութեան:

Ամփոփելով՝ Խորենացիին Պատմութեան եւ բեւեռագիրներուն տուեալներէն զատելով՝ Ասորացւոց լուծը թօթափելու համար, Արամիսի առած որոշողութեան թուականէն (860 Ն. Ք.) կը սկսի հին Հայաստան աշխարհի տարրերուն զանգումը միահեծան իշխանութեան մը ներքեւ՝ որ փոքրերէն սկսելով, պիտի ընդլայնէ ընդհանուր Հայրենիքին սահմանները, եւ պիտի տարածէ Հայ լեզուի Մշակոյթը: Պիտի վայելէ անկախութիւն մը, որ կը տեւէ 860էն 730 Ն. Ք. այսինքն է Շարիտուրի մահը, ենթադրելով որ նա կրած պարտութենէն վերջ յաջողեցաւ պահել իր ինքնավարութիւնը Վանի դաւառին մէջ: Հարկատուութեան վիճակը, սակայն, պիտի չզրկէր հպատակը զինուորական զօրութիւն մը պահելու, որ անհրաժեշտ է երկրի մը անդորրութեան եւ պաշտպանութեան համար:

Արամեան Հարստութեան փայլուն շրջանին գաղաթնածայրէն անոր տիրապետութեան համայնապատկերն եւ փառաւորութեան գլխու պտոյտէն պատճառուած աղետալի հետեւանքները տեսնելէ յետոյ, մեզմէ արժանաւորին, Սանտալճեանի կ'անցընենք խօսքը. «Ասորական աշխարհածաւալ իշխանութեան դէմ Շարիտուրի մղած պատերազմներուն վերջնական հետեւանքը Ուրարտայի թագաւորութեան յոյժ աղետալի յանգեցան: Մինուաս Ա.ի, Արգիշտիս Ա.ի, եւ նոյնինքն Շարիտուրի գործով տիրա-

պետուած Եփրատի աղեղնաձեւէն անդին գտնուող բոլոր տեղերը կորսուեցան: Չարագոյնը Ուրարտայի հարաւակողմեան երկիրներուն պիտի հանդիպէր: Կապուտան լճի աջակողմին Մարաց լեռներէն մինչեւ Մելիտենէ եւ Գոմմակենի դիմացը, երկու Եփրատներուն գետախառնումին միջեւ բնակողները բոլորն ալ Ասորական իշխանութեան ներքեւ ինկան: Անցեալին մեծութիւնը փոքրկացած էր: Ուրարտայի թագաւորներուն իշխանութեան կը մնային մի միայն Հայաստանի հիւսիսակողմը, Մոսոք (Գուգարաց) աշխարհին սահմանակից կողմերէն սկսելով ուղիղ գծով մինչեւ Կասպից ծովը, եւ Վանայ լճին արեւելեան ինչ ինչ գաւառներ:

Այս վիճակը պիտի շարունակէ մինչեւ ուրարտական թագաւորութեան անկումը: Վերջին պատերազմը (Կումուխինը) սակայն անկախութեան տեսակէտով աւելի կործանարար եղաւ: Որքան ալ որ Թիկլաթ Փալասարի յիշատակարանները կը պակսին, այսու հանդերձ բացայայտ կը տեսնուի որ Ուրարտայի եւ Մուսասիրի արքաները Ասորեստանի թագաւորին հաւատարմութեան երդում ընելու պարտաւորեալ էին»:

Շարտուր Բ.ին կը յաջորդէ անոր պատուական եւ եռանդուն զաւակը՝ Ռուսաս Ա. (Rousas I. env. 730-714 a. C.) որ Արամիս նախահօր անձնուէր ազգասիրութեան հետ Արգիստիս Ա.ի խոհեմ արիութիւնը ժառանգած էր: Քանզի նա հաւատարմութեան երդումը ընելու հիմակերպեցաւ եւ պատեհ առիթին սպասեց, որ Թիկլաթ Փալասարի յաջորդին օրով պիտի ներկայանար:

Ռուսասի առաջին գործն եղաւ Արաքսի եւ Կուրի կողմերուն ըմբոստութիւնները զսպել: Որմէ վերջ՝ Սալմանասար Դ.ի (727-722 Ն. Ք.) տկար վարչութենէն օգտուելով, կը համաձայնի Մուսասիրի Ուրծանաս արքային հետ, — սա եւ բուն ազգասէր մը, — եւ դաշնակցաբար կ'արշաւեն Ասորեստանի կողմերը:

Ցանդուգն այդ ձեռնարկը յաջող ելքով կը պսակուի: Սակայն բախտը նոյն կերպով պիտի չժպտէր Կիմմերեանց դէմ մղած պատերազմին, որոնք Սկիւթներէն հալածուած, Կաւկասէն վար իջնելով Կապադովկիոյ մեծագոյն մասին տիրացած էին եւ կը սպառնային Ուրարտայի վրայ յարձակիլ:

Մինչ այս՝ անակնկալ յեղափոխութիւն մը Ասորական գահին պիտի բազմեցնէր ծագումով անծանօթ, այլ քաջ եւ նուրբ դիւանագէտ մը՝ Սարկոն Բ. (722-705 Ն. Ք.)։ Սա իր կարգած կողմնապետներէն տեղեկանալով որ Ռուսաս ազգային միութեան պարագլուխն էր, եւ թէ արդէն Մանասի արքան ալ յաջողած էր իր կողմը շահիլ, կը վճռէ մի անգամ ընդ միշտ զայն չէզոքացնել։ Ուստի զօրաւոր բանակով մը ուղղակի անոր վրան կը քալէ։ Անոր դաշնակիցներէն, Մուսասիրի Ուրծանասը, եւ Մանասի Ուլուսունը՝ Սարկոնի ըսածին պէս «թռչունի նման կը փախչին»։ Ռուսաս՝ չարունակ հետապնդուած, անառիկ դիրքերու մէջ կ'ապաստանի։

Սարկոն՝ ի դարձին կը կործանէ Մուսարիս քաղաքը. ազգային անոր նուիրական տաճարէն Խալտիսի արձանն ալ գերի կը տանի Նինուէ։

Ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորող չարագուշակ այս լուրը բոլորովին սրտաբեկ կ'ընէ Ռուսասը, որ անձնասպանութեամբ վերջ կու տայ իր կեանքին։

Արամիսի հետ ծագած ուրարտական փայլուն աստղը այդ թուականէն (714 Ն. Ք.) կը սկսի աստիճանաբար խոնարհիլ պատմական հորիզոնին վրայ, միւս անգամ երեւնալու յոյսերն ալ միատեղ տանելով։

Լ. Տըլաբորդ ծանօթ հնախօսը, որուն Les Hittites (1936) հատորէն օգտուեցանք, 1924ին հրատարակած La Mésopotamie երկին մէջ տարբեր աչքով դիտած է Սարկոնի օրով Կապադովկիոյ եւ Ուրարտայի կրած տաղնապը, եւ Ռուսաս Ա.ի հայրենասէր գործունէութիւնը։

Սանտալճեանի խորհրդածութիւններէն յետոյ այս օտար գիտնականին դատողութիւնները լսելը անտեղի չեմ գտներ. եւ կը վայելէ նոյնիսկ պատասխան մը։

«Սալմանասար, կ'ըսէ, 722 (Ն. Ք.) տարւոյն տասներորդ ամիսը կը մեռնի. եւ քանի մը օր վերջ անծանօթ ծագումով Սարկոն Բ. անոր գահին վրայ կը բազմի»։

Զանց ընելով Սարկոնի բազմակողմանի ձեռնարկները՝ դէպի Բաբելոն, դէպի Միջերկրականի կողմերը, «Իր գերիշխանութեան հիւսիսակողմը, կը յարէ (էջ 280), տասնեակ տարիներէ ի վեր

Ուրարտայի փառասէր պետ մը՝ Ուրսա Ա. դաւադրութիւններ լարելու կը ճգնի։ Անոր դրդումով, 719 Թուականին, Զըզարտուի (Zikardou) Միտատտին (Mitatti) — Մանասի արքան — առանց զէնք գործածելու երկու քաղաք կը գրաւէ։ Ատոնք ետ կ'առնուին (Սարկոնէն) եւ հրդեհով կը փճանան, անոնց բնակչութիւնն ալ Սուրիա կը փոխադրուի։ Արեւմտեան կողմը (Կապադովկիա)՝ միշտ միեւնոյն (Ուրսային) դրդումով՝ Մոսկեաններուն Միտան (Midas) կ'ընդվզի։ (Սարկոն) Կարկէմիշի Հիթիթ արքան, Պիզիրիս (Pisiris), 717 Թուականին դահազուրկ կ'ընէ. անոր քաղաքը ասորական գաղութի կը վերածուի։ Յաջորդ տարին, (Սարկոնի) նոր արշաւանքներ Ուրարտայի դէմ, որոնց հետեւանքով՝ Ուրմիայի եւ Վանայ լիճերուն միջեւ գտնուող երկիրներուն քարուքանդումը։ Վերստին ուրիշ արշաւանք մը 715 Թուականին, եւ 714ին վճռականը՝ որ Ուրսայի մահով կը վերջանայ» (La Mésopotamie, էջ 280)։

Սարկոն Բ.ի օրով, երբ դեռ Եւրոպայի մեծագոյն մասը աշխարհագրութեան անծանօթ էր, Քրիստոսէ ութը դար առաջ հանդիպած դէպքերու առթիւ այսպիսի կրքոտ դատողութիւն մը անճահ կը գտնեմ անկողմնակալ լուրջ պատմաբանի մը համար. Նա մանաւանդ երբոր յուզուած խնդիրը չի վերաբերիր անոր Հայրենիքին հարեւան ոխերիմ Թշնամւոյն, ըսել կ'ուզեմ Գերմանիոյ, ուր՝ ըստ Հերոդոտի գրածին, տակաւին ո՛չ ոք ոտք կոխած էր։

Ո՛չ, պատուական Եւրոպացիս. Ռուսաս փառասէր դաւադրող մը չէ՛ր, այլ հօրը վարկաբեկ պատուոյն վրէժխնդիր ազնիւ զաւակ մը։ Այլ դեռ աւելին. անոր եռանդուն հոգին կը ճըգնէր Արամիսէն ծրագրուած Ազգային Միութիւնը կռել եւ այդ զէնքով հայրենի հողէն արտաքսել հարստահարուած Հայութեան դարեւոր Թշնամին։ Ռուսաս նուազ վրդով եւ աւելի բարեբաստիկ օրերու արժանի էր զուգադիպիլ։ Յամենայն դէպս Ուրարտական արքաներուն ցանկին մէջ նա երկրորդն է, որ Ասորեստանի վրայ յարձակելու քաջութիւնն ունեցաւ, եւ յաղթական վերադառնալով Խալտիսի տաճարին նուէր տարաւ անկէ բերած աւարը, որուն մանրամասնութիւնները Ասուր աստուծոյ ուղղեալ Սարկոնի նամակէն կը տեղեկանանք։

Բարեբախտաբար, Քեմալի վարչութեան օրով, Արեւելքի

մէջ ուսումնասիրութիւններ կատարող Ֆրանսացիները Տըլաբորդին անտարբեր աչքով չուզեցին դիտել Հայոց պատմութեան անձուկ վայրկեանները եւ ո՛չ ալ անտես ընել Հայ անցեալի կարեւորութիւնը։ Անոր ժամանակակիցներէն, քաջագոյնները յիշելով, օրինակի համար՝ Ժագ տը Մոռկան հռչակաւոր գիտնականը, որ իր հատորներէն մին Արմենիոյ յատկացուց։ Եւ նոյնքան բազմահմուտ Լոժէն Բիտտարը, Les Races et l'Histoire ին հեղինակը, որ մեր օրով, գանկաչափը ձեռքը Հայաստանը շըրջելէն յետոյ հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրած է․ «Անմշակ քիւրտ հովիւները, Հայաստանի փոքրիկ աշխատաւորն ու հողագործը իրենց նախահարց մէջ աշխարհակալ Տիրապետութիւնները հիմնադրողներ ունեցած են» (էջ 458)։ Եւ այլուր՝ միեւնոյն ստուար հատորին մէջ, կը գրէ որ այս երկուքը միայն կրնան նկատուիլ Արեւելքի մէջ ծաղկած նախաւոր քաղաքակըրթութեանց ներկայացուցիչները։

Քանի որ Ասորերու ազատութիւնը բռնաբարող Նինուէի դէմ՝ Մարգարէն Ուրարտ = Արարատեան գնդին կոչ կը բառնար, ըսել է որ նա իր զօրութիւնը չէր կորսնցուցած․ այլ թէ նա Արդարութեան արձակած անողոք դատակնիքին օրը ի՛նչ դեր կատարեց, ատոր ստոյգ վկայութիւնները կը պակսին։ Խորենացիէն միայն կ՚իմանանք որ Վարբակէս Մարը (Arpaghès), որուն Թուականը որոշ չէ, Սկայորդի Հայկազունի որդին՝ Պարոյրը Թագաւոր կը պսակէ։ Վարձատրուելու համար՝ անշուշտ ծառայութիւն մը մատուցած էր անոր։ Մեզի կը մնայ ասորական բեւեռագիրներուն միջոցով ըստ կարելւոյն ճշտել Վարբակէսի եւ Սկայորդիի ապրած Թուականները։ Ռուսաս Ա․ի կը յաջորդէ Արգիստիս Բ․ (714-685 Ն․ Ք․)։ Յայտնի չէ թէ նա որո՞ւն զաւակն էր։ Սարկոն Կապադովկիոյ մէջ կը գործէ։ Տուպալն (Toubal) ու Մոսոքը (Mosoch) հեռած ըլլալնուն համար ծանր կերպով կը պատժուին եւ կը սկսին արտագաղթել դէպի պոնտական եզերքները։ Սարկոն Ուրարտայի սահմանները այդ կողմէն կ՚ամրացնէ եւ յանկարծամահ կ՚ըլլայ 705 (Ն․ Ք․) Թուականին։ Կը յաջորդէ անոր որդին՝ Sennacherib (705-681 Ն․ Ք․), Հայոց Պատմութեան Սենեքերիմը, որ ժամանակակից է Սկայորդիի։

Այս առթիւ ալ Խորենացիին ժամանակագրութիւնը կը համապատասխանէ ասորական բեւեռագիրներուն տուած թուականներուն: «Ութսուն ամօք առաջ, աւելի կամ պակաս, կը գրէ ազգային մեր պատմահայրը, (Ա. իգ.) յառաջ քան զԹագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր եւ Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եզեկիայիւ հրէից առաջնորդաւ»:

Արդ՝ Եզեկիայի թագաւորութեան թուականն է 723-694: Երուսաղէմի պաշարումը՝ 711ին, մինչ Քրիստոսէ առաջ:

Նաբուգոդոնոսոր, ինչպէս բաբելացիք կը գրեն, իշխած է 604էն 561:

Սենեքերիմի թուականն է 705էն 681:

Հետեւաբար՝ 681—80=601: Քիչ աւելի քիչ պակաս՝ հաշիւը ուրեմն ճիշտ կու գայ: Սկայորդին, ուստի, Սենեքերիմի եւ անոր յաջորդին, Էզարհատտոնի օրով ապրած է: Վանզի, ըստ Ասորեստանի բեւեռագիրներուն, Սենեքերիմը կը սպաննեն, երբ նա կ՚աղօթէր իր կուռքերու տաճարին մէջ (681 Ն. Ք.): Մարդասպանները անոր երկու զաւակներն են, Խորենացիին յիշատակած Ադրամելը, որ անդրանիկն էր, հետեւաբար գահաժառանգը, եւ Սանասարը: Ասորական բեւեռագիրները ասոնց անունները տարբեր գրած են: Առաջինը՝ Arad-Melkat. երկրորդը՝ Nabou-shar-outsour կամ Nergal-Sar-Outsour. Սանտալճեան այս անուններուն նշանակութեան մասին ծանօթագրած է (էջ 362): Անդրադառնանք հայրասպանութեան ոճիրի շարժառիթի մասին: Որովհետեւ Սենեքերիմ իրեն յաջորդ նախընտրած էր իր երրորդ զաւակը՝ Էզարհատտոն, քաջամարտիկ մը որ հօրը սպանումին ատեն Կապադովկիոյ մէջ գրաւած էր: Ասոր բացակայութենէն օգտուելով՝ Շարեզէր, այսինքն՝ Սանասար, երկու ամիս չափ հօրը գահին կը տիրանայ: Էզարհատտոյ իր բանակովը հայրասպաններուն վրայ կը քալէ, որոնք՝ պարտուած, իրենց հաւատարիմ մնացած զօրքերով Եփրատը կ՚անցնին եւ Աքիլիսէնի մէջ կ՚ապաստանին: Էզարհատտոն (681-669) Ուրարտայի արքան չնեղելու համար՝ կը դադրի զանոնք հետապնդելէ: Խորենացին կը յիշատակէ Ադրամելն ու Սանասարը, թէ ինչպէս «եկին փախստական առ մեզ, յորոց զմինն յարեւմտից հարաւոյ

աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զՍանասար, եւ ի սմանէ սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն (այսինքն է Սասունը)... Իսկ Արգամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ...» (Գիրք Ա. գլ. իգ.)։

Ուրարտական արձանագրութեանց մէջ պատմական այս դէպքը կը համապատասխանէ Արգիշտիս Բ.ի որդւոյն՝ Ռուսաս Բ.ին (685-675 Ն. Ք.)։ Եւ որովհետեւ Սենեքերիմի սպանութիւնը 681ին հանդիպեցաւ, հարկ պիտի ըլլայ, ուստի, Խորենացիի Սկայորդին Ռուսաս Բ.ի հետ նոյնացնել. ինչ որ՝ ըստ ինքեան, պատմական նորութիւն մը պիտի ըլլայ, որուն պատասխանատուութիւնը դժուար է ստանձնելը։ Մեզմէ հմտագոյնին կը թողունք, նորանոր պեղումներու յայտնութեանց զօրութեամբ, լուսաւորել Հայոց պատմութեան այս մութ կէտը եւ հետազօտութիւնը շարունակելով հասնիլ Մեծն Կիւրոսի համհարզին՝ Երուանդեան Տիգրանին. այսինքն է՝ Արեւելեան հին Ազգաց պատմութեան վճռական մէկ անկիւնադարձին, որ, եթէ լաւ ուշ դրուի, Սարկոն Բ.էն կը սկսի, երբոր Սարմատեան աշխարհին բնակիչները՝ առաջին անգամ ըլլալով, ներկայացան. եւ որոնց դէմ, ինչպէս տեսանք, Ռուսաս Ա.ը փութաց պատերազմիլ՝ նախատեսելով հետեւելիք վտանգը, որ առայժմ անոր Հայրենիքին ուղղակի կը սպառնար. այլ որ՝ յընթացս ժամանակին, պիտի ծանրանար Ուրարտայի դարեւոր թշնամիի գլխուն։

Անխուսափելի այս վտանգը Ասորեստանի գահին բարձրացնող յեղափոխական շարժումը պէտք էր նախագուշակած ըլլար եւ ըստ այնմ փոխել տար՝ կեղեքումի եւ կործանումի վրայ կայացած, եւ մինչեւ այն ատեն գործադրուած քաղաքականութիւնը, մասնաւորապէս Ուրարտայի հանդէպ. որպէսզի Սարկոնը՝ փոխանակ Ուրարտան թշնամի երկիր մը նկատելով շարունակ հարուածելու, եւ փոխանակ Տըլարորդէն դաւադրող մը նկատուած ազգասէր Ռուսասը անձնասպանութեան յուսահատ քայլին մղելու, անոր հետ դաշնակցելով, ժամ առաջ արգելակ թումբը կանգնուէր, զօրանար, հիւսիսակողմէն մօտալուտ փոթորկելիք մարդահօսանքին դէմ, որ Ասորեստանէն անցնելով, Մարաստանէն մինչեւ Եգիպտոսի դռները պիտի ողողէր, թալանն ու աւերը միատեղ տանելով։

ՆԻՆՈՒԷԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Նախախնամական էր, պիտի ըսեն ոմանք, գործուած այս սխալը. քանզի Բարի Ոգին յանցաւորը կորուստի մատնելէն առաջ անոր խելքը գլխէն կ՚առնէ: Սակայն, ստուգուած է նաեւ որ ընդդիմակ Չար Ոգին ալ տրուած վճիռը ուշացնելու համար ամէն հնարք ի գործ կը դնէ:

Այդպիսի պատուհաս մը՝ եթէ ո՛չ բոլորովին արգիլելու, գոնէ դայն ուշացնելու համար — քանի որ մեղապարտ Նինուէի դէմ Արդարութեան դատակնիքը Մարգարէներուն(1) *բերնով արդէն արձակուած էր — Ասորայցոց քաղաքականութեան կը բաւէր անդրադառնալ որ ժամանակէ մը ի վեր Սարմատական ընդարձակ տարածութեան մէջ խառնաշփոթը կը տիրէր: Անդրկասպեան տափաստաններէն խուժող արշաւանքներ իրարու կը յաջորդէին. մին զմիւսը կը հալածէր անոր բնավայրը գրաւելով: Թէ Սեւ ծովէն Կասպից ծովը երկարող Կաւկասեան հսկայ շղթան անմերձենալի լեռնապարիսպի դարեւոր դերը կատարելէ դադրած էր: Բռնաբարուած էին անոր անցքերը: Թէ Մէոտիդեան ճախճախուտ ծովեզրէն* (Palus Mœtis) *փախստական Կիմմերեանները հետապնդել ուզելով, Սկիւթ կոչուած Սակերը* (Sacæ) *մոլորելով, ինչպէս Հերոդոտ կը պատմէ, Ծորայ կիրճէն հրոս տալով Կուրի դաշտավայրը, Ուրարտայի հիւսիսակողմը տեղաւորուած էին, որոնց յիշատակը պիտի մնար Սակաշէնը՝ որքան ալ որ այդ գրաւումին թուականը ճշտուած չէ տակաւին: Թէ, վերջապէս, եւ կարեւորագոյնը, Ուրարտայի ա-*

---

(1) Նաում գլ. Գ. 7 և 19 «Եւ եղիցի, ամենայն որ տեսանիցէ զքեզ, իջանիցէ և ասասցէ. եղո՛ւկ դու Նինուէ, ո՞վ իցէ որ հեծիցէ վասն քո... Ամենեքին որք լուան զգոյժ քո ծափս հարցեն ի վերայ քո. քանզի յո՞յր վերայ ո՛չ չոգաւ չարութիւն քո հանապազ»։

րեւմտեան եւ հիւսիսային դիրքերուն անորոշ կացութենէն զատ անոր արեւելեան կողմը նոր ազգ մը, Մարերը, Ասորեստանի ամենախոցելի սահմանագլխին մօտ կազմակերպուելու վրայ էր:

Հարցնողներ թերեւս գտնուին, թէ ի՞նչպէս է որ այս բոլորը նուրբ քաղաքագէտի համբաւը վայլող Սարկոնի հեռատեսութենէն վրիպած էր:

Ինչո՞ւ զարմանալ. քանի որ նման անհեռատեսութեան ծանր սխալը, մետասաներորդ դարուն, Կոստանդին Մոնոմախոսի օրով կրկնուեցաւ, երբոր Կասպից դռներէն Սելճուքները սպառնական ներկայացան:

Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան այս երկրորդ եւ յոյժ զգալի անկիւնադարձին՝ Բիւզանդական Կայսրութեան քաղաքականութիւնն ալ չանդրադարձաւ Հայաստանի աշխարհագրական բացառիկ դիրքին առաւելութիւններն ու կարեւորութիւնը. թէ նա Փոքր Ասիոյ բանալին էր, Արեւմտեան Հռոմէական Կայսրութեան յառաջապահ պատուարը: Մոնոմախոս, Սարկոնէն ո՛չ տարբեր վարմունքով, փոխանակ Բագրատունեան Թագաւորութիւնը պաշտպանելու՝ ներսէն քայքայելով, անոր անկումին բուն իսկ պատճառը եղաւ:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ Անիի կործանումին շատ չուշացաւ անկումը Բիւզանդիոնի, որ ո՛չ միայն իր տէրը պիտի փոխէր՝ այլ մինչեւ անգամ իր անունը(1):

Պատմական նմանօրինակ այս երկու անկիւնադարձերուն գործուած անհեռատեսութեանց առթիւ խորհրդածութիւններէն պահ մը կը վերադառնանք ուրարտական արձանագրութիւններուն, որոնք Արամեան հարստութեան փայլին նուազումին հետ անոնք ալ հետզհետէ նուազեցան, այնպէս որ մեծ դժուարութեամբ, ասորական բեւեռագիրներուն օգնութեամբ կարելի է ամբողջացնել ուրարտեան արքաներուն ցանկն ու մօտաւորապէս անոնց թուականները:

---

(1) Այժմեան Ստամպոլը [Stamboul, հմ. Istanbol] որ այլայլումն εἰς τὴν πόλι = ի քաղաքն ի պոլիս, ինչպէս սովոր էինք գրել. Հռոմէացիք ալ իրենց մայրաքաղաքը միւսներէն զանազանելու համար զայն կը գրէին գլխագիր Urbs (Ուրպս), որմէ In Urbe (Ին Ուրպէ = ի Քաղաքին).

Այս եղանակով է որ Ասսուրբանիպալի՝ որ է Սարդանապալի տարեգրութիւններէն կը տեղեկացուի որ հաւանաբար Ռուսաս Բ.ին յաջորդած է Էրիմենա (675-670), որ Էզարհատտոնի (681-669 կամ 668 Ն. Ք.) ժամանակակից է:

Նոյն տարեգրութենէն կը հետեւի որ անոր յաջորդողը՝ Ռուսաս Գ. [1] (670-645), Էրիմենայի զաւակն էր, սա եւս Էզարհատտոնի ժամանակակից, որուն հետ եղբայրական դաշինք կնքած էր երդմամբ: Ընդհակառակն Մաննայի արքան Ախսէրի (Ahséri) ասորական լուծը կը փորձէ թօթուել: Փորձ մը որ շատ դէշ պիտի լմնար. քանզի Էզարհատտոնի յաջորդը՝ Ասսուրբանիպալ (668-638. ըստ Տըլաբորդի՝ 669-626 Ն. Ք.) Ախսէրի վրայ կ'արշաւէ. «Մաննայի դէմ յաղթականօրէն քալեցի, կ'ըսէ Ասորացին, մինչեւ Իծիրտու (Izirtou) գտնուող քաղաքները բոլորն ալ այրեցի»:

Շատ հաւանօրէն, կ'ըսէ Սանտալճեան, Ռուսաս Գ.ին յաջորդեց Շարտուրիս Գ. (645-620 Ն. Ք.) որ ժամանակակից է Սարդանապալին (Assourbanibal 669-626): Այս Ասորեստանցիին օրով Մարաց Կիաքսար Ա. (Kyaxare I) արքան, Մաննայի զօրքերուն եւ վարձկան Կիմմերեաններուն հետ միացած, Ասորեստանի վրայ կ'արշաւէ:

Նինուէի այդ ատենուան արքան՝ Ասսուրհիդդինա (Assourhiddina V. 635-626), Թշնամին երկու սուրի մէջ բռնելու սովորական դրութեամբ, Կաւկասեան Սակերուն — որոնք՝ ըստ խս Քօզաքներուն նախահայրերը ըլլալու են — հետ կը բանակցի: Անխոհեմութիւն մը՝ որ անոր շատ սուղի պիտի նստի: Կիաքսար կը պարտաւորուի Նինուէի պաշարումը թողուլ եւ դէմ դառնալ կռնակէն սպառնացող նոր թշնամիին:

Կիաքսարի բանակը կը պարտուի: Յաղթողները Մարաստան կ'արշաւեն եւ այդ յաղթանակէն գոհ չմնալով, յորդահոս կը խուժեն՝ ինչ որ գուշակելի էր, դէպի Միջագետք, մինչեւ Եգիպտոսի դռները՝ որուն արքան նուէրներու միջոցով զանոնք ետ կը դարձնէ: Յորդահոսանքը՝ ողողած երկիրներուն մէջ ցըր-

---

(1) **Sandaldjian.** Hist. Doc. էջ 365, « Assourbonibal, le fils et le successeur d'Esarhaddon, dit dans ses **Annales** [X, 40-42], que Sardouri, որ Ռուսաս Գ.ին յաջորդեց, roi d'Ourartou, dont les pères rois avaient déclaré, հետեւաբար Ռուսաս Գ. ալ, fraternité à mon père... » այսինքն Էզարհատտոնին.

ունելով, տակաւ առ տակաւ, իր սաստկութիւնը պիտի կորսընցընէր: Մակընթացութեան պիտի յաջորդէր տեղատուութիւնը: Քսան տարիի չափ կը տեւէ այդ վիճակը, մինչեւ որ Կիաքսար, վերակազմելով իր ուժերը, պիտի յաջողի վանել Սակերը, որոնց մեծ մասը, կ'ըսեն, իրենց բնաշխարհը վերադարձան: Կիաքսար՝ Ասորեստանի կողմէ Բաբելոնի կառավարիչ կարգած Նաբոպոլասարին հետ դաշնակցելով կը վերսկսի Նինուէի պաշարումը, որուն վերջին Արքան՝ Շինսարիսկուն, Յոյներուն Սարակոս (Saracos) կոչածը, ի զուր կը պայքարի դաշնակիցներուն դէմ:

Կ'իյնա՛ր (607 Ն. Ք.) Նինուէն: Հիմնայատակ պիտի կործանէր այն «որ ասէր ի սրտի իւրում. ես եմ, եւ ո՛չ ոք եւս իցէ յետ իմ» (Սոփոնիա. գլ. Բ. 15): Կործանումը այն աստիճան վերջնական էր, որ Քսենոփոնի այդ տեղերէն անցած թուականին ալ (401 Ն. Ք.) կարելի չեղաւ ճշտել անոր ուր գտնուիլը:

Մարգարէութիւնը(1) կատարուած էր. Արծասկունի եւ Մուսասիրի վրէժը լուծուած: Թո՛ղ ինծի ներեն, եթէ այս երկուքը միայն յիշատակեցի իբրեւ Հայուն սիրելիները:

Ասորեստանի Տէրութեան անկումին նկատմամբ գիտնականներուն միջեւ մեծ տարաձայնութիւն կը տիրէ: Տփոթութիւն յարուցանողը Սարդանապալի մահուան, Նինուէի արքունի պալատին եւ անոր կործանումին թուականներուն անորոշութիւնն է: Մենք պիտի գոհանանք անդրադարձնել որ ասորական արձանագրութիւնները կ'ընդհատին Սարդանապալի մահով, զոր 626 Ն. Ք. թուականին կը հաշուեն. եւ թէ Նաբոպոլասար յորջորջուած Նաբուգոդոնոսորը՝ որ Առաջինն է, ըստ Տըլաբորդի ժամանակագրական ցուցակին, 626 Ն. Ք. թուականին ինքզինքը Բաբելոնի արքայ հռչակող: Ուստի 626 կամ 622(2) այդ թուա-

(1) Սոփոնիա [գլ. Բ. 13–] «... և ձգեսցէ զձեռն իւր ի վերայ հիւսիսոյ, և սատակեսցէ զԱսորեստանեայն. և եդից զՆինուէ յապականութիւն. և անջրդի իբրեւ զանապատ»։

(2) Ըստ Կալմէտի «avant J. C. 622, avant l'Ere vulgaire 626» տես անոր բառագրքին Nabuchodonosor բառը։ Միեւնոյն չորս տարուան տարբերութեան պատճառաւ, Մասպերոյ [Hist. Ant. etc. էջ 596] Նինուէի կործանումը 612ին տեղ 608 նշանակած է։

կանը ճակատագրական եղած ըլլալու է Նինուէի համար: Ցամենայն դէպս Նինուէն՝ ինչպէս Տոմ. Օ. Կալմէտ Հին Կտակարանի Բառագրքին մէջ մանրամասն գրած է, երկու անգամ առնուած է: Առաջին անգամը՝ Սարդանապալի օրով, Քրիստոսէ 643 կամ 647 տարի առաջ: Գրաւողներն են Արբակէս Մար եւ Բիլոզոս՝ (Belosus) որուն ո՛վ ըլլալը յայտնի չէ: Երկրորդ անգամը վտահաբար հանդիպած է Քրիստոսէ 612 տարի առաջ(1), Սարակոս Շինշարիսկուն Ասորեստանի արքային օրով: Ասոր համար կ'ըսուի, փոխանակ Սարդարաբալի, որ արքունի պալատին կրակ տալով ինքն ալ միատեղ այրեցաւ: Նինուէն այս երկրորդ անգամ գրաւողներն էին Կիաքսար Ա. (Cyaxare I) եւ Նաբուգոդոնոսոր Ա. (Նաբոպոլասար), Բաբելոնի Արքան (626-601), որ Ս. Գրոց յիշատակած Նաբուգոդոնոսոր մեծագործ արքային (601-558 Ն. Ք.) հայրն էր: Սա իր դաշնակից Կիաքսար Ա.ի Ամեիտ (Amyit) դուստրը կնութեան առած էր դահաժառանգ իր զաւակին, որ նախ դաշնակից՝ յետոյ անոր յաջորդեց Նաբուգոդոնոսոր Բ. անունով: Հերոդոտ մեծ գովեստով կը խօսի Ամեիտի մասին, զայն ներկայացնելով՝ ամուսնոյն մահէն վերջ, պետական ղեկը զօրեղ ձեռքով վարող շինարար դիւցազնուհի մը: Նինուէի վերջնական այս անկումին առեն բաբելացիները՝ ի յարգանս իրենց ալ պաշտած աստուածներուն, անոնց տաճարներուն աւերումին չուզեցին մասնակցիլ: Մինչդեռ Կիաքսարի զօրքերը(2) քինախնդիր ոգւով անխնայ կործանեցին ամէն ինչ: Այդ բնաջնջումին արդեօք Հին Հայաստանէն կողոպտուած ո՞րքան անգին առարկաներ եւ յիշատակարաններ փճացան եւ

(1) **Maspero. Hist. Anc.** 1905 տպ. էջ 596. «Shinsharishkoun, à bout de ressources [երեք տարուան պաշարումը և Տիգրիսի յորդումէն Նինուէի պարիսպներուն մէկ մասին փլուզումը և ողողումը], agit comme tous les rois orientaux, il se brûla dans son palais plutôt que tomber aux mains de Cyaxare [608] ».

(2) Միեւնոյն 596 էջին մէջ. « Leur roi, l'intrépide, détruisit entièrement les sanctuaires des dieux d'Assour et des cités d'Accad qui s'étaient montrées hostiles envers lui... Il détruisit leurs livres saints sans en laisser subsister un seul ; il ravagea leurs cités et il les dévasta comme n'avaient jamais existées ». **Cilindre de Nabonide.** Col. II. 1-2-41.

անոնց բեկորները՝ որոնք պեղումներէն երեւան կու գան, արդեօք օտար ո՞ր թանգարաններու մէջ ցուցադրուած են՝ Ասորեստանի վերագրուած:

Մինչ Նինուէի կործանումով Ասորական աշխարհակալ տէրութիւնը այլեւս պատմութեան կը պատկանէր, անոր հետ բարեկամական դաշինքով կապուած հարկատու Նայիրի-Ուրարտան կը շարունակէր պահել իր գոյութիւնն ու զինուորական զօրութիւնը՝ որուն ապացոյցները, ինչպէս պիտի տեսնենք, Բաբելոնի անկումէն վերջն ալ պիտի տար: Տարբերութիւնը այն էր միայն որ հարկատուութեան տուրքը՝ Նինուէի վճարելու տեղ՝ Եկբատանի պիտի ղրկուէր:

Ինքնավարութեան տեսակէտով ալ անոր կացութիւնը փոփոխութիւն չէր կրած: Իսկ եթէ Խորենացիին Պատմութեան հետեւինք, ընդհանուր կացութիւնը բարւոքած էր, քանի որ Վարբակէս Սկայորդիին Պարոյր զաւակը Թագաւոր պսակած էր. որմէ Խորենացին՝ խանդավառուած, ցաւ կը յայտնէր որ Փրկիչը այդ Թուականին չէր եկած, եւ ինքն ալ այդ պսակաւոր Հայ արքաներուն ատեն չէր ծնած՝ քրիստոնեայ, կը հասկցուի, որպէսզի « նոցա տեսութեամբն խրախճանալ »: Ու կը յարէ. «Քանզի ինձ այսուքիկ արք ի մերոց Թագաւորաց սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ արեան առուք, եւ հաւաստի հարազատք» (Գիրք Ա. գլ. իբ.):

Չի հասկցուիր ի՛նչ ըսել կ'ուզէ ազգասէր այդ բարի քրիստոնեան:

Մի՛թէ Պարոյրի ատեն, անկէ առաջ կամ վերջը Հայաստանի իշխող Թագաւորները բնիկ, Խորենացիի արենակից եւ հաւաստի հարազատ չէի՞ն: Եւ կամ իր օրով Հայաստանի տիրապետողներո՞ւն ակնարկութիւն է:

Խորենացին բան մը գիտնալու էր. քանզի կարելի չէ որ պրպտած դիւաններուն, Բէրոսի եւ Սիբիլլայի գրութեանց մէջ Ուրարտա անունը գոնէ անգամ մը յիշուած չըլլայ: Ընդունելով հանդերձ Պարոյրի Թագաւոր պսակուիլը, հարցը կը մնայ թէ ո՞րն էր անոր ոստանը: Բեւեռագիրներուն Վա՞նը եւ կամ ազգային մեր աւանդութեանց Արմաւի՞րը, որ նախապէս Մայրաքաղաք կը նկատուի Հայկեան տոհմապետէ մը հիմնուած: Լուծու-

մը Ասորական տէրութեան թողած ժառանգութեան բաժանումէն կախուած է:

Մեր տեսակէտով Կիաքսարն ու Նաբոպոլասարը Նայիրին Ասորեստանէն բաժնող լեռները, որոնց հետ մանաւանդ Կորդուքը, իրենց միջեւ սահմանագլուխ որոշեցին: Արդարեւ Մեծն Կիւրոս՝ ինչպէս Քսենոփոնի Կիւրամարգէն կը տեղեկանանք, Կորդուքի եւ Զակրոսի լեռները ամրացնելու հոգ տարաւ. եւ Մարաց եւ Բաբելացւոց զօրքերուն առաջին ընդհարումները Արբելի մօտերը տեղի ունեցան:

Այդպիսի բաժանումի մը միջոցով Կիաքսար Ա. Հայաստանէն անցնելով պիտի յաջողէր իր տիրապետութիւնը ընդարձակել մինչեւ Ալիս (Halis) գետը (585 Ն. Ք.): Աշխարհագրողները, որոնց հետ Շռայտէր, Մարաց այդ տիրապետութեան հիւսիսային սահմանագլուխ կը նշանակեն Արաքսի գետընթացքը եւ Երասխաձորէն մինչեւ Ալիս գետը: Այդ պայմանով սոյն սահմանագծին հիւսիսակողմը պէտք էր մնային Մարաց իշխանութենէն ձերբազատ ժողովուրդներ. եւ մասնաւորապէս Երեմիա մարգարէին Բաբելոնի վրայ հրաւիրած «Այրարատեան թագաւորութիւնը եւ Ասքանազեան գունդը»: Ինչպէս որ Կակու (Gagou) պետէն առաջնորդուած Սակերուն մնացորդները Շակաշէնի եւ Գուգարքի գաւառներուն մէջ, հո՛ն՝ ուր Հերոդոտ կը նշանակէ Սասպիրները, հանդիպակաց ունենալով, գետէն անդին, Ալարոտները:

Պէ՞տք է արդեօք՝ Խորենացիին անսալով՝ ընդունիլ որ Հայկազեան դարաշրջանը Անուշաւանէն, Հայկակէն, Զարմայրէն անցնելով Սկայորդիին հասած էր՝ Արմաւիրը պահելով միշտ իբրեւ ոստան: Թէ այդ պատճառով Թորգոմայ Տան պատկանող իշխանները՝ բեւեռագիրներէն դատելով շարունակ դժկամակեցան Վանի մէջ իշխող ուրարտ արքաներուն հպատակիլ՝ որոնք խստաբար հարկադրուեցան անոնց հետ վարուիլ. եւ այս առթիւ իրենց իշխանութիւնը ընդարձակեցին մինչեւ Կաւկասի ստորոտը եւ Կասպից ծովը: Եւ թէ, վերջապէս, Ռուսաս Ա.ի եղերական մահէն վերջը, Արաքսի հիւսիսակողմը գտնուող արքայիկները անկախաբար շարունակեցին կառավարել իրենց երկիրները, որոնց կարեւորագոյնն էր Արարատեան արքունի գաւառը:

Կիաքսարէն եւ Նաբոպոլասարէն գծուած այդպիսի սահմանագիծ մը նոյնին իսկ գործով Մինուաս Ա.էն սկսուած եւ Արգիստիս Ա.էն ամբողջացած — ըլլա՛ն կամ ո՛չ ասոնք Խորենացիին արենակից, ընիկ, հաւատի հարազատներ — ամբողջական Ուրարտան երկու մասի կը բաժնէր. Հիւսիսային եւ Հարաւային Հայաստանի: Հիւսիսային կեդրոնատեղին կը ներկայացնէր Երեւանը: Հարաւայինին մայրաքաղաքը կը շարունակէր մնալ Վան, որ նախաւոր իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած էր, քանի որ հարաւային սահմանագլխին մօտաւոր թշնամին անհետացած էր. եւ Բաբելոն անկէ շատ հեռու կը մնար:

Քաղաքական եւ աշխարհագրական այսպիսի վիճակով հին Հայաստանը պիտի հասնէր Երուանդեան Տիգրանին. որոնց նըկատմամբ, այսինքն թէ՛ Երուանդին, զոր Քսենոփոն շարունակ արմէնօ կոչած է, եւ թէ՛ Տիգրանին նկատմամբ հաստատագիր վկայութիւններ մեզի հասած չըլլալուն համար Սանտալճեան 1901ին հրատարակած՝ Les Inscriptions cunéiformes Urartique հատորին մէջ դրուած ուրարտական արքաներուն ցանկին մէջ զանոնք չէ նշանակած: Մինչդեռ 1914 թուականին տպուած Histoire Documentée de l'Arménie երկասիրութեան առաջին հատորին վերջաւորութեան, միեւնոյն յարգելի հեղինակը Մինուաս Բ.ի (600-580 Ն. Ք.) յաջորդը կը նշանակէ Տիգրան Ա.ի հայրը, Երուանդ՝ (Érouand 580-535 Ն. Ք.), հետեւեալ ներածութեամբ. «կատարեալ վստահութեամբ մեզի ծանօթ չէ Մինուաս Բ.ի յաջորդին անունը, զոր կարելի է ընդունիլ այդ ատեններուն համապատասխանող , Խորենացիէն հայթայթուած , Երուանդը, որուն ուրարտական ասումը պէտք էր ըլլալ՝

Էրիաս (Érias) կամ Էրիանիս (Érianis)»:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

Արամիս		Aramis	860–843	Սալմանասար Գ.	Salmanasar III	859–824
Լուտիպրիս		Lutibris	843–835			
*Շարիտուր	Ա.	Saridour I.	835–820			
*Իսպուինիս		Ispuinis	820–800	Շամշի–Ադադ Ե.	Shamshi–Adad V	824–810
*Մինուաս	Ա.	Minuas I.	805–800	Ադադ–Նիրարի Գ.	Adad-Nirari	810–782
	Գահակից					
միևնոյնը առանձին		,, seul	800–780	Սալմանասար Դ.	Salmanasar IV	782–772
*Արգիստիս	Ա.	Argistis I.	780–755	Աշուրդան Գ.	Ashourdan III	772–754
*Շարիտուր	Բ.	Saridouris II.	755–730	Ադադ–Նիրարի Դ.	Adad-Nirari IV	754–746
				Թիգլաթ–Փալասար Գ.	Tiglath–Phalasar III	745–727
*Ռուսաս	Ա.	Rousas I.	730–714	Սալմանասար Ե.	Salmanasar V	727–722
				Սարգոն Բ.	Sargon II	722–705
*Արգիստիս	Բ.	Argistis II.	714–685	Սեննաքերիբ (Սենեքերիմ)	Sennachérib	705–681
*Ռուսաս	Բ.	Rousas II.	685–675	Ասարհադոն	Assarhaddon	681–669
Էրիմէնա		Érimena	675–670			
*Ռուսաս	Գ.	Rousas III.	670–645	Ասուրբանիպալ	Assourbanibal	669–626
Շարիտուր	Գ.	Saridouris III.	645–620	Շին–շար–իշքուն	Shinsharishkoun	– – 612
Իրքուաս		Irkuas	620–600			
*Մինու ս	Բ	Minuas II	600–580	Նաբոպոլասար 624–604 Կիաքսար Ա.		635–584
Երուանդ		Érouand ?	580–535	Աժդահակ		584–558
Տիգրան	Ա.	Tigrane I ?	535–52	Նաբուգոդոնոսոր Բ. 601–558 Կիաքսար Բ.		558–536
Վահագն		Vahacn ?	525–518	Կիւրոս Մեծ 536–529		

* Անոնք որ արձանագրութիւն թողած են։

ԾԱՆՕԹ. Ուրարտական անունները Սանտալճեանէն առնուած են. ընդամէնը 18 արքայ։

Ասորական, Բաբելական և Մարականները, Տըլաբորդէն, Մասպերոյէն, Սանտալճեանէն՝ ընտրողաբար։

Լ. Կ.

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ ՀՐԱՒԷՐԸ

Եթէ Արամեան Հարստութեան պատկանող Նայիրի Ուրարտան *երկուքի բաժնուեցաւ, օտարները ի՞նչ անունով զանազանեցին անոր այդ երկու մասերը: Ասոր պատասխանը մեր նախահարց հարեւաններէն մի միայն կրնանք ստանալ, մանաւանդ Ասորա-Բաբելացիներէն: Օրինակ՝ Վասպուրականի հարաւարեւելեան դիրքով նշանակուած Խուպուսքիա* (Houbouskia) *գաւառը, որ Թագաւորութիւն մ'էր, Սարդանապալ Բ.ի* Մենաքարին *մէջ* Նայիրի *կոչուած է (Սանտ. էջ 224): Սարկոն Բ. ալ իր Տարեգրութեանց՝ Խորսապատի մեծ արձանագրութեանց եւ Ասուր աստուածին ուղղած նամակին մէջ նոյնը կը հաստատէ: Նա, այդ երկու արձանագրութեանց մէջ դեռ աւելի լաւ զանազանած է Նայիրին Ուրարտայէն:* Եանցու *անուն արքան, որ հըպատակած էր, Սարկոն զայն* Նայիրիի արքայ *կ'անուանէ. իսկ Ռուսաս Ա.ը՝ որուն դէմ մարտ մղած էր,* Ուրարտացի*: Վերոյիշեալ պատմական այդ նամակին մէջ, Սարկոն պարծանքով կը յայտարարէ. «Ուրարտայի ամբողջ ընդարձակութեան մէջ վիշտն ու ցաւը տարածեցի: Մշտատեւ ողբն ու արտասուքը Նայիրիի մէջ տիրել տուի» (Սանտ. էջ 224): Անգուէթ Ասորեստանցիին արձանագրութիւնը՝ որով նա յաւերժապէս ինքզինքը կը դատապարտէր հեռաւոր մարդկութեան հանդէպ, մեզի գոնէ կը ծառայէ զանազանելու համար Ուրարտան Նայիրիէն, որուն ուղիղն է* Նաիիրի[1] *որ կը նշանակէ* գետային: *Ահա տեղանուն մը*

(1) *Անոր արմատն է* نهر *(նէհր) = գետ՝ որմէ* نهری *[նէհէօրի] = գետային, գետեզերեայ. Անկէ կազմուած է* مابين النهرين *[մապէյինը էլնահարին] = ի մէջ գետերու, այսինքն՝ միջագետ. Պաղեստինի կողմերը կ'ապրէր գետեզերեայ ժողովուրդ մը* Naharéni *Նահարէնի կոչուած.* Լ. Կ.

որ ճշտութեամբ կը նկարագրէր իրականութիւնը: Արդարեւ Նահիրին կը պարփակէր Տիգրիսի արեւմտեան եւ արեւելեան ակնաղբիւրները, Մեծ Զապ կոչուած անոր ամենակարեւոր օժանդակը, որ Կորդուքի կիրճերէն կ'իջնէ ասորական դաշտավայրին մէջ: Այդ դժուարագնաց ճամբով սկզբան Նինուէի արքաները կ'արշաւէին Նայիրի: Անոր Մաքսիուս լերան հարաւային կողերէն կը կազմուէր Եփրատի կարեւոր օժանդակը՝ Խապուրասը, զոր Քսենոփոն Արաքս յիշատակած է: Արածանին ալ մեծաւ մասամբ անկէ կը ստանայ իր ջուրերը: Վերջապէս Նայիրիի մէջ էին Վանայ եւ Կապուտան՝ Հին Հայաստանի ամենամեծ լիճերը:

Նայիրի այս կոչումը Բաբելացւոց հնագոյն բեւեռագիրներուն մէջ յիշատակուած է: Զայն կը գտնենք Կիլկամէշի(Gilgamesh) Քերթուածին(1) մէջ, ուր Ուտա-Նապիշտիմ (Outa-napishtim)՝ Բաբելացւոց Նոյը, Ջրհեղեղի դէպքը պատմած ատեն կ'ըսէ թէ իր տապանը ջուրերու հորիզոնին վրայ դուրս ցցուած Նազիր լերան կը զարնուի, որ չի թողուր որ ան այլեւս շարժի: Հոն է որ Ուտա-Նապիշտիմ աղաւնը, ագռաւնին եւ ծիծառնիկն ալ կ'արձակէ եւ տապանէն կ'ելլէ դուրս:

Եւ տեղն է աւելցնել որ նաւակառոյց Նոյին տրուած Նահապետ ստորոգելիին ալ կարելի է՝ փոխանակ Նահանգապետ նըկատելու, Նէիր արմատով մեկնել՝ Ծովապետ: Արդարեւ հնագոյն աւանդութիւնը կը զրուցէ որ Նուա=Nouah Հայրը երկրագնտին երեք մասերը՝ Լիբիան, Ասիան եւ Եւրոպան այցելած էր: Եւ աւանդութիւնը շարունակելով կը յարէ, որ երբոր Արմենիան բազմամարդ դառնալով այլեւս հոն տեղ չմնաց, — որովհետեւ մանչ եւ աղջիկ երկուորեակ միշտ կը ծնէին — Նուա Հայրը գաղթականութիւններ ղրկելու որոշողութիւնը առաւ, այդ գիտակցութեամբ ցրուեց իր սերունդը. ամէնէն վերջ՝ ինքն ալ մեկնեցաւ դէպի Kitym (2), այն է Իտալիա՝ ուր պիտի վախճանէր, եւ պիտի թաղուէր Հռոմի բլրան մը վրայ, որ Եանի-

---

(1) L. Delaporte. La Mésopotamie, էջ 230.

(2) Ղ. Կիւրեղեան – Վիրգիլեան Երկնազարդամեանը. էջ 345, տպ. 1931. Վենետիկ. Ս. Ղազար.

գոլոյ կոչուեցաւ, որովհետեւ՝ գինին հնարած ըլլալուն համար, նահապետը Նանոս ալ յորջորջուած էր:

Ասորեստանցւոց համար, ուրեմն, Նայիրիէն՝ որուն հնութեան եւ ընդարձակութեան մասին գաղափար մը գոյացաւ, դուրս մնացած հայաբնակ երկիրները բոլորն ալ Ուրարտա նըկատուած էր:

Կը մնայ արդ իմանալ թէ Կիաքսարի եւ Նաբոպոլասարի յաղթանակէն հետեւած Արեւելքի նոր քարտէսին մէջ հին Հայաստանը ո՞ր անուններով ճանչցուած էր մանաւանդ Միջագետի ժողովուրդներէն: Ասոր պատասխանը կրնանք ստանալ այդ մեծանուն յաղթականներուն ժամանակակից Երեմիա Մարգարէէն, (629-586 Ն. Ք.) որ Տիրոջ պատուէրին վրայ, Տաւրոսեան լեռներուն հիւսիսաբնակ ազգերուն հրաւէր կը կարդայ կազմ եւ պատրաստ գտնուիլ՝ «զի եկն եհաս ի վերայ Բաբելոնի խորհուրդ Տեառն... դնել զերկիրն բաբելացւոց յապականութիւն, զի մի՛ լինիցի ի նմա բնակութիւն» (Երեմ. ԺԱ. 27. 28): Մարգարէին հրաւէրը չորս ազգերու յատկապէս ուղղեալ է:

Եբրայերէն բնագրին այդ չորս ազգանունները որոշակի դըրուած են, թէպէտեւ իրարմէ քիչ մը տարբերութեամբ, անոր ասորերէն, քաղդէերէն, յունարէն եւ լատիներէն յեղումներուն մէջ: Ուշագրաւ է Քաղդէերէնին Քարդու՝ որ է Կորդուք (Քիւրտ) կոչումը որ պէտք է համապատասխանէ ասորեստանցիներուն Նայիրիի արեւելակողմին. աւելի ճիշդը՝ եբրայերէն բնագրին եւ անոր հնագոյն յեղումներուն Միննի կամ Մէննի անուանումին: Գրութիւնս չխճողելու համար եբրայերէն բնագրին թարգմանութիւնը եւ անոր յեղումները(1) ստորեւ պիտի դնեմ, յատուկ շնորհակալութիւնս յայտնելով Հ. Եղիա Փէչիկեան յարգելի բարեկամիս, որ խնդրանքիս վրայ բարեհաճեցաւ

---

(1) ԵԲՐԱՅԵՐԷՆ. Դրօշ կանգնեցէք երկրի վրայ. հնչեցէք փողով ազգերուն. նուիրագործեցէք զայն ազգերու վրայ. ձայն տուէք անոր դէմ Արարատեան թագաւորութիւններուն, Մինիի եւ Ասքենազի. եւ անոր վրայ իշխան կարգեցէք, ձի բարձրացուցէք որպէս մարախ զարհուրեցուցիչ. Նըւիրագործեցէք անոր դէմ ազգեր եւ թագաւորութիւններ Մարաց, անոր զօրավարները, բոլոր մեծամեծները եւ անոր իշխանութեան բոլոր երկիրը:

զանոնք ինծի հայթայթել, աւելցնելով հմուտ դիտողութիւններ։ Ես պիտի գոհանամ Հայերէն յեղումը միայն տալ, այժմէն անդրադարձնելով որ անոր կրած տեղափոխումներէն զատ, զոր ընդօրինակողին պէտք է վերագրել, այդ չորս անուններէն մեզի ամենակարեւորը՝ ՄԻՆՆԻՆ, գեղչուած է[1]։

27 — «Առէ՛ք նշան ի վերայ երկրի. փո՛ղ հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէ՛ք ի վերայ դորա գունդս։ Պատուէ՛ր տուք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան գնդին. կանգնեցէ՛ք զնովաւ նետակալս. ելէ՛ք ի վերայ. չարժեցաւ՝ եւ չարչարեցաւ. զի եկն եհաս ի վերայ Բաբելոնի խորհուրդ Տեառն. երիվարք իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ։ 28 — Հրաւիրեցէք ի վերայ նորա զազգս՝ եւ զթագաւորն Մարաց. զզօրավարս նորա, եւ զամենայն զօրագլուխս նոցա անդր. եւ զամենայն երկրի զիշխանութիւնս։ 29 — Դնել զերկիրն Բաբելացւոց յապականութիւն. զի մի՛ լինիցի ի նմա բնակութիւն». (Մարգարէութիւն Երեմիայի, գլ. ԾԱ. 27. 28. 29)։

Լեզուի հարստութեան եւ պերճութեան տեսակէտով՝ Հայերէնը անժխտելիօրէն կը գերազանցէ զամէնքն ալ։ Հաւատար-

---

(1) מַמְלְכוֹת אֲרָרָט מִנִּי וְאַשְׁכְּנָז

ԱՍՔԵՆԱԶ ՄԻՆՆԻ ԱՐԱՐԱՏ ՄԱՄԼԸՔՕԹ ←

Թագաւորութիւն Արարատայ Միննիի Ասքենազի

ՑՈՒՆԱՐԷՆ. — (Եօթանասնից) Կանգնեցէք նշան ի վերայ երկրի, փողեցէք յազգս փողով, սրբեցէք ի վերայ նորա ազգս հրաւիրեցէք ընդդէմ նորա, թագաւորս ածէք յինէն, եւ Ասքանազեանց. կացուցէք ի վերայ նորա մեքենայս, յարուցէք ի վերայ նորա ձի իբրեւ մարախոց բազմութիւն։ Ցարուցէք ընդդէմ նորա ազգս զթագաւորն Մարաց եւ ամենայն երկրին. զմեծամեծս նորա եւ զամենայն զօրավարս նորա։

ՔԱՂԴԻԵՐԷՆ. — Նշան (դրօշ) կանգնեցէք երկրի վրայ, փողով ձայնեցէք ազգերուն. անոր դէմ ժողովուրդներ պատրաստեցէք ձայն տուէք անոր դէմ թագաւորներուն Քարդուի, Հայաստանի բանակին եւ Հադէպի. պատրաստեցէք անոր դէմ ժողովուրդներ, Մարաց թագաւորները, եւ անոր տիրապետողները, եւ բոլոր զօրավարները անոնց, եւ անոնց իշխանութեան բոլոր երկիրը։

մութեան մասին լինծմէ հմուտները կրնան դատել, նկատի առ-նելով որ եբրայերէն բնագիրն ալ, ինչպէս քաջ եբրայագէտ Ֆապր տ'Օլիվէ կը հաստատէ, խանգարումներ կրած է, եւ ա-նոր ընդօրինակութիւնները կը տարբերին, որմէ հետեւած են ազգանուններու շփոթութիւնը: Արարատ անունը միայն, որ Մովսէսի Ծննդոց գրքին մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ, անայլայլ՝ կրանիտեայ իր հնութիւնը պահած է:

Գալով Միննի *կամ* Մէննիի *զեղչումին՝ Սանտալճեան զմեզ կանխելով, հետեւեալ մեկնութիւնը կու տայ. նախ՝ որովհետեւ Հայերէնին կը պակսէր անոր համապատասխանողը. երկրորդ՝ այդ ազգանունին կամ տեղանունին ի վաղուց անտի անյիշատակ մոռացումը: «Ուրարտական Մաննան, որ ասորեստանցւոց Մին-նին է, կը գրէ Սանտալճեան (* H.D. *էջ* 219), *ընդարձակ երկրի մը անունն էր, որ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն ապրող գրողներուն չհասաւ»:*

Արդարեւ՝ Նինուէի կործանումէն շուրջ երկու դար վերջը, Քսենոփոն Կորդուքի լեռները երբոր անցաւ, կ'անգիտանար որ Նայիրիի մը մէջ կը գտնուէր. անոր հարցումին պատասխանե-ցին, որ գտնուած տեղը Արմենիա կը կոչուէր: Նմանապէս նա կ'անգիտանար որ արեւելեան Եփրատը անցնելէն վերջ Արամիսի Ուրարտա *հայրենիքին մէջ կը մտնէր, որուն արեւելեան դրացին էր* Մաննաս:

Ուրարտական քարտէսին այս երկու յարակից երկիրներուն արեւակնադէմ լեռնավայրերը մինչեւ Եփրատի գետեզերքը կ'իջ-նէին:

Հռոմայեցիք երբոր հասան՝ այդ գետին անունը Արսանիոս,

ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ. — (Ս. Հերոնիմոս. Vulgata) *Ամբարձէք նշան ի յերկրի. հնչեցէք փողով յազգս. սրբեցէք ընդդէմ նորա զազգս. ձայն տուք ընդդէմ նորա թագաւորաց Արարատայ, Մեննեայ* (Menni) *եւ Ասքանազի* (Ascenez). *դումարեցէք ընդդէմ նորա զՏափսար* (Taphsar). *բերէք ձի իբրեւ մարախ խայթիչ. սրբեցէք ընդդէմ նորա զազգս, զթագաւորս մարաց զզօրավարս նորա եւ զամենայն մեծամեծս նորա. եւ զամենայն երկիր իշխանութեան նորա:*

Արսանուս(1) հնչեցին եւ գրեցին՝ փոխանակ Արծանուսի, որուն խեղաթիւրումը պիտի ըլլար հայերէնին Արածանի կոչումը, որովհետեւ անոր եզերքը ձիարուծութեան համար արածելու դաշտեր կային: Այդ մեծ գետին տեղական բուն անունը, ըստ իս, էր Արծան որ առնչութիւն ունի Արծասկունի եւ Արծնի հետ, զոր այլազգ օտարամուտները պիտի շրջէին արզն = էրզն(2):

Աշխարհագրական տեսակէտով Մաննա = Միննէ = Մէննի երկրին դիրքը այլապէս ալ կարելի է ստորագրել նկատելով զայն Արածանի եւ Արաքս գետերուն միջեւ երկարաձիգ լեռնավայր մը, որուն ողնայար կը ծառայէ այժմեան Աղրի Տաղը, որ Սուկաւէտ լեռներէն սկսելով դէպի արեւելք կ'ընթանայ, բրգանըման վերջակէտ ունենալով Արարատը, զոր Խորենացին բանաստեղծական թափով նկարագրած է (Գիրք Ա. գլ. ժբ.). «Արեգակնաձեմ լեառն, սպիտակ ունենալով գագաթն, ուղղորդ ի յերկրէ բուսեալ», որ վեհագեղ բարձրութեամբ կ'իշխէ արարատեան դաշտավայր ընդարձակութեան, Ստրաբոնէն araxena campus յորջորջուած, քանզի նա ալ Արարատ անունը կ'անդիտանար: Այդ լեռնագաւառին մէջ իրար կը հանդիպէին Ուրարտա գաւառը եւ Մաննա երկար երկիրը: Ուրարտան Կարինը իր մէջ կ'առնէր: Մաննան Արարատի հարաւէն կը յառաջանար Վասպուրականի վերեւ:

Արածանի հովտաձորէն անցնող՝ 39° լայնութեան աշխարհագրական գօտիին զուգահեռական ընթացող այդ ողնայար լեռնաշղթան այլաբանօրէն կարելի է նմանցնել Մեծ Հայքի մէջքը պնդող, զայն երկուքի բաժնող կամար գօտիի մը: Անկէ դէպի հիւսիս, մինչեւ Կուր գետը տարածուող երկիրը, աշխարհագրական լեզուագիտական տեսակէտով, Արարատ տեղանունին կը պատկանէր: Իսկ անկէ հարաւ, Ասորեստանի անհետացումէն

---

(1) **Pline** 6. 228 || 5. 84. Arsanius. Arsanus.

(2) Դէպ է յիշել որ արծ՝ որմէ արտ, զոր մեր նախնիք թերեւս արտն = արդն կը հնչէին, իրեն համապատասխան կը գտնէ, երկրի և հողի իմաստով, արաբերէնին մէջ արըտ, Անգլ-Սաքսոն լեզուներուն մէջ էօրթ [Earth, հնչէ eur'the] և էրտէ [Erde].

վերջ, Ար-մէ-նէ կամ Ար-մա-նէ տեղանունը պիտի ընդհանրանար, Ուրարտան եւ Նայիրին մոռացութեան մէջ թաղելով(1):

Արարատ կոչումին ստուգաբանութեան համար կարելի է առաջարկել ար = ar արմատը, որ լոյսի, փայլի, մեծութեան, զօրութեան, արիութեան իմաստները կը յայտնէ: Արմատին կրկնութիւնը, յատկացեալին գերազանցութեան նշանն էր:

Ար-ը՝ միանգամայն, նախապատմական ժամանակ, վարչական եւ զինուորական յատկութիւններ ունեցող գրոհ մ'էր (tribu) որ, աստանդական կեանքէն նստողականի անցնող տարրերուն — որոնցմէ ժողովուրդները պիտի ձեւանային — վարիչ եւ կըրթիչ պիտի ծառայէր եւ ծնունդ տալ նահապետական բարքերուն, ընտանի յարկին, անոր առօրեայ խնամքը եւ պաշտպանութիւնը կնոջ յանձնելով՝ այն է մա(2), մա-այր = մա-տէր = մի-տէր = որուն շուրջը պիտի բոլորուէր հաւաքական կեանքը:

Ար-երուն գերազանցող այս յատկութիւններէն պիտի հետեւէր որ յետագէմները անոնցմէ պիտի ընտրէին իրենց Արքայ զօրավարը՝ որ կրօնական հարցերով չէր զբաղեր: Ընկերային այսպիսի կազմակերպութիւն մը մենք կը գտնենք, օրինակի համար, Պարթեւ ազգին մէջ՝ որուն արքային ընտրութեան երկու ժողովներ կը մասնակցէին. մին՝ արքունի տոհմին պատկանողներն էին, միւսը՝ մոգերը, որոնց պաշտօնը կրօնական եւ քաղաքական էր:

---

(1) Géographie Linguistiqueը կը բացատրէ թէ անունները իրենց ծննդավայրէն ինչպէս կը գաղթեն և կը տարածուին։

(2) Fabre d'Olivet. Racines Hébraïques. Vocabulaire Radical. Տանըրվեց նշանագիրէ այբուբենին՝ מ = M = la compagne de l'homme, la femme: Tout ce qui est fécond et formateur. Vol. I, pag. 34, Comme signes représentatifs [22 նշանագրէ այբուբենին] מ = M = signe maternel et femel: signe local et plastique... Ce caractère, employé à la fin des mots, devient le signe collectif ם [որ նմանապէս է Մ]. En cet état, il développe l'être dans l'éspace indéfini, ou bien il comprend sous ùn même rapport tous les êtres d'une nature identique, pag. 29. Ցեղային ծագումին, ազգային միութեան խորհրդանիշն է, յորմէ Մայր Հայրենիքի սուռն ու զգացումը։

Լ. Կ.

Այս մանրամասնութիւնները՝ զոր չերկարելու համար ըստիպուած ենք կրճատել, կը մեկնեն ար {մէ / մա} ցեղանունը՝ ար եւ մա կամ մէ գրոհներէն կազմուած։

Անոր մա արմատը՝ ար-ին կազմակերպութեամբ ապրողներն են. բամիկ ժողովուրդը՝ հովուական, հողագործ, ձիարուծութեամբ պարապող դասակարգը, որոնք Մաննա=Միննիէն դէպի Արեւելք տարածուած են։ Արդարեւ հոն կը հանդիպինք Մա-ար ազգանունին, զոր օտարները մա-տա պիտի կոչեն, ուր տա կը նշանակէ տեղը, բնավայրը։

Ար արմատին նախադրութիւնը կը նշանակէ այդ տարրին գերակշռութիւնը զոր մենք կը նշմարենք Արաքս գետին դաշտավայրին և անոր ձախակողմին տեղանուններուն մէջ։ Այդ տեղերէն պիտի մեկնին՝ ձիարշաւ, եւ հեռանան ամէն ուղղութեամբ դիցաբանութեան Կենդաւրոսները, որոնք պարզապէս Արաքսեաններն են։ Այսպէս՝ գոնէ, ցոյց կու տան, կը թելադրեն ցեղաբանական օրէնքները։ Արդէն կը բաւէ Menni=Minni կոչումին առջեւ Ar արմատը աւելցնել — ըլլա՛յ նա որակական կամ ցեղանուն — որպէսզի ունենանք Armena, Armini որ՝ հագագականով հնչուած, պիտի դառնար Harmina, որուն Ne[1] վերջին վանկը կը նշանակէ սերունդ։

Արմա՝ որ Արմէն, ցեղանունը վերոյիշեալ կամարդօտին լեռնագաւառներուն պատկանելուն փաստ կրնան ծառայել Բարձր Հայքի Ուրարտայի Arramou պետին անունը եւ Խորենացիին «Արամազին մեր նախնեաց»[2] յիշատակութիւնը։

---

(1) F. Olivet. La Langue Hébraïque Restituée, pag. 34. Vol. I. Եբրայերէն Այբուբենին מ = Մ նշանագրին, որ մայր, ծնող կը նշանակէ, կը յաջորդէ נ = Ն գիրը՝ որ է զաւակը «N: un fils, tout être produit».

(2) Քախուծիրեայ Հայոց երկիրը նաւարկելուն առթիւ, Սիմ լերան և Ցրօնքին աւանդութեան վրայ խօսած ատեն «Բայց առաւել յահախագոյն հնչեն արամազնեաց ի նուագս բամբռան և յերգս ցցոց և պարուց գայսոսիկ առեն յիշատակօք»։ Եւ Խորենացին՝ մեզի փոյթ չէ, կ'ըսէ, եթէ ասոնք սուտ են կամ իրաւ։ Ես իմ անձիս պարտք կը համարիմ, կը յարէ, լսածս և կարդացածս գրի առնել. (Գրք. Ա. գլ. գ)։

Նոյնքան փաստեր են Հայկազնեան բացումին յիշատակուած առաջին յատուկ անունները Արամենա-ակ, Արմա-խս, Հարմա, Արամ եւ Արմա-ւիր, որ կը նշանակէ Արմա ազգին գլխաւոր վայրը: Որքան նաեւ Ս. Գրոց յիշատակած Թոկ-Արման, զոր աշխարհագրողները գլխաւոր կը նշանակեն Բարձր Հայքէն դէպի Արագած լեռը:

Մարաց տիրապետութեան ենթարկուած հին Հայաստանի կեդրոնական մասը Արմենա (Armenia) կոչուելուն լաւագոյն փաստը Դարեհ Վշտասպեանը պիտի տար, երբոր Մեծն Կիւրոսի հաստատած իշխանութեան պետական ղեկը Մարաց ձեռքէն պարսիկներուն անցաւ Աքեմենեան գահին բազմեցնելով ծագումով պարսիկ մը եւ ոչ Կիւրոսի նման վեհապետ մը, որ մօր կողմանէ Մար էր:

Դարեհ, որ Կիւրոսի երկու աղջիկները կնութեան առած էր, Հայոց եւ Մարաց զինուորականներուն հետ կենակցած, ի վիճակի էր ուրեմն գիտնալու թէ Մարերը ի՛նչպէս կը կոչէին իրենց հարեւան եւ ցեղակից՝ ինչպէս տեսանք, Հայերուն երկիրը, զոր Ասորիներն ու Հրեաները տարբեր կերպով կ'անուանէին:

Նախապէս պէտք է զուրցել որ Հայն ու Մարը՝ բացի փոքր միջադէպերու, տուրքերը վճարելու առթիւ, ամէնուրեք համերաշխաբար ապրած եւ գործած են, ինչպէս Ստրաբոն կը վկայէ, հին Արեւելքի առեւտրական հրապարակին վրայ, որուն տիրացած էին: Պարսիկին եւ Հայուն միջեւ, մինչդեռ, յարաբերութիւնները կը տարբերէին: Ազգակցական վաղեմի կապեր զանոնք չէին միացներ. եւ ո՛չ ալ անոնց բնաշխարհը սահմակից էր: Մարաստանը զանոնք կը բաժնէր:

Մինչեւ որ՝ մանկութեան իրենց տարիքէն Կիւրոսն ու Տիգրանը մտերիմ ապրեցան, Պարս եւ Հայ յարաբերութիւնները բարեկամական պայմաններով շարունակեցին, նոյնիսկ Կիւրոսի Կամբիւս զաւակին թագաւորութեան (529-522 Ն. Ք.) օրով:

Թշնամութիւնները կը սկսին աստ մահէն (522 Ն. Ք.) եւ Աքեմենեան գահը յափշտակող կեղծ Զմերտիս Մոգին սպանումէն (521 Ն. Ք.) վերջ, ինչպէս որ Պիզուտունի արձանագրութիւնները կը հաստատեն:

Դարեհ Վշտասպեանի գահ բազմելու թուականին (521 Ն.

Ք․), կը գրէ Սանտալճեան, «Անկախութեան ոգին միահեծան Ինքնակալութեան դրեթէ ամէն կողմը կը սողոսկէր։ Քիչ վերջ Մարաստան, Սուզիան եւ Բաբելոն ապստամբեցան, որոնց օրինակին ուրիշները պիտի հետեւէին։ Մինչ Դարեհ Ա․ Բաբելոնը կը պաշարէր, Արմինաճ, այսինքն Ուրարտան, ընդհանուր խըլըրտումէն վարակուած, ինքն ալ ապստամբութեան դրօշ պարզեց (520 Ն․ Ք․), թէպէտեւ Դարեհ, կը յարէ Սանտալճեան, իր արձանագրութեան մէջ Հայ թագաւորի մը գոյութիւնը անգիտանալ կը ձեւացնէ․․․»։

Այդ թագաւորը Երուանդեան Տիգրանին յաջորդն էր (529-518 Ն․ Ք․), Գողթան երգերու Վահագնը, հաւանօրէն մեհենական պաշտամունքներուն Քահանայապետը, ինչպէս էին Ուրարտական արքաները, որոնք աշխարհական եւ կրօնական իշխանութիւնը միանգամայն կը ստանձնէին։

Արդարեւ, Խորենացիին դրածէն դատելով, Վաղարշակ Արքան Վահագնի հեռաւոր սերունդին վերադարձուց քրմապետութեան պապենական անոր իրաւունքը․ «Բայց յորդւոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհենիցն պաշտամունս, պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն․ եւ կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն եւ անուն կոչէ Վահունիս։ Սապէս եւ զԱռաւենեանն եւ Զարեհաւանեանն գտեալ ի զարմից առաջին թագաւորացն, կարգէ ի նոյնանուանս աւանս»։ Ասոնց առթիւ է որ Խորենացին, անգամ մը եւս, միեւնոյն գլխուն մէջ (Գիրք Բ․ գլ․ ը․) Հայկէն առաջ մեր աշխարհին մէջ գտնուողները կը յիշատակէ․ «Այլ մոռացայ և զգժնեայ Սլաքն անուանեալ այր զոր ոչ կարեմ հաւաստեաւ ասել, ի Հայկայ՝ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց աշխարհիս, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել»։ Այս մանրամասնութիւնները Ուրարտայի կործանումին բնապատճառին հետ Խորենացիին Պատմութեան Հայկազնեան դարաշրջանին ալ վերջանալը կը մեկնեն․ քանզի, Սանտալճեանի Վահագն Հայկազնեան վերջին արքան՝ Վահէճ, որմէ Վահուճի, յիշեցնել կու տայ, եւ ո՛չ թէ Վահագնը, զոր կարելի է նկատել Վահ-Ագճի եւ տալ անոր կրօնական աւելի խոր իմաստ մը։ Քանի որ Վահագնը՝ Հերակլէսի — այն որ արեւը օրաշուրջ պտտցնելու պաշտօնը ունէր — հետ նոյնացած էր

(Խոր. Ա. գլ. լա)։ Ազգային հնամեայ զրոյցները, ըստ իս, Դարեհ Ա.ի դիմադրող Քրմապետ Հայ Արքան, անաքրոնական սխալով մը, տեղափոխած են Աղեքսանդր Մեծի Թուականին եւ այդ եղանակով գոցել Հայկազունեաց դարաշրջանը, որ վերջ ի վերջոյ, կը նոյնանայ Արամազիններուն Ուրարտ շրջանին։

Հայկազունեանը՝ աւանդութեան կը պատկանի։ Արամազնեանը՝ բեւեռագիրները կու գան հաստատագիր վկայել։

Իրականին վերադառնալով, վերոյիշեալ Ուրարտական Արքաններուն վերջինը, որ հարկահաւաքի պաշտօնն ալ միանգամայն կը կատարէր, Մոգերէն կառավարուած Մարաստանի ընդվզումէն քաջալերուած, եւ Թերեւս ալ անոնցմէ դրդուած, ինքն ալ հարկերը վճարելէ կը դադրի։

Դարեհ՝ զայրացած, անոր վրայ զօրաբանակ կը ղրկէ։

Ի սկզբան ուրարտական բանակը, որ նախաւոր իր զօրութիւնը պահած էր եւ Տիգրանի օրով անոր ապացոյցները տուած, Դարեհի ղրկած զօրավարին դէմ՝ պաշտպանողական դիրքով, երեք յաղթական ճակատամարտ կը մղէ։ Այս յաջողութիւններէն քաջալերուած, յարձակողականի կը սկսի՝ Կորճայքէն դէպի հարաւ։ Միեւնոյն սխալը գործած է Արգիստիս Բ. յաջողութեան դագաթնածայրը գտնուած ատեն։ Սակայն այս անգամուան անխոհեմութեան հետեւանքը շատ աւելի չարաղէտ պիտի վերջանար. վասնզի երկու կողմերն ալ իրենց բոլոր ուժերը նետած էին վճռական պայքարին մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 518 տարի առաջ։

Պիտի տապալէր ուժասպառ Ուրարտան եւ անոր անունը մոռացութեան մէջ պիտի Թաղուէր՝ Տիգրանի հետ Մեծն Կիւրոսի Բաբելոն մտնելէն ճիշտ քսան տարի վերջը(1)։ Այդ Թուականէն սկսեալ՝ Արամեան Հարստութեան երբեմնի մեծատարած

(1) **Sandaldjian.** Hist. Doc. I vol. pag. 380 - Ier. Il (Վահագն) se révolte contre Darius [520 av. J. C.].

– II. L'armée d'Armina [Հիշգը, Արմինա կոչումը այդ Թուականին պաշտօնապէս չէր ճանչուած] remporte un premier avantage près du bourg de **Zouza** sur l'armée perse [519 av. J. C.].

Նայիրի Ուրարտան, վերածեալ ձեւով եւ անունն ալ Հարմինա փոխուած, պարսկական իշխանութեան հարկատու Սատրապութիւն մը պիտի դառնար: Իսկ անոր պատկանող հիւսիս-արեւելեան եւ արեւմտեան մասերը, Դարեհի նոր կարգադրութեամբ, տարբեր Սատրապութիւններուն մէջ պիտի բաժնուէին, որպէսզի վերակազմուելով անոնք մշտատեւ վտանգ մը չսպառնային Աքեմենեան գահին, որ այդ Թուականէն վերջ այլեւս Պարսիկ տարրին պիտի պատկանէր:

Նինուէի եւ Բաբելոնի դէմ Մարգարէններուն հրաւիրած ազգերն ամէնքը միասին վերջնականապէս կ'անհետանային հին ազգաց Թատերաբեմէն, որոնց հետ նաեւ Ուրարտան, ո՛չ Մասպերոյի առաջնորդած Թեսսալիացի Արմէններուն ժամանումին հետեւանքով, եւ ո՛չ ալ հզօր աշխարհակալի մը դէմ ըմբոստանալուն պատճառաւ, այլ Մարաց եւ Պարսից միջեւ յուղուած գերագոյն իշխանութեան տիրանալու զայրագին մրցակցութեան զոհ երթալով:

Եթէ երբեք ասորեստանեան բեւեռագիրները անբաւական համարուին, Պիզուտունի (Bizoutoun) եռալեզու արձանագրութիւնները կրնան հաւաստել որ Արամիսէն (860 Ն. Ք.) մինչեւ Դարեհ Ա. (521 Ն. Ք.) Հայաստանի սահմանները յարգել տալու կարող բանակներ կային, առանց նկատելու որ Արեւմուտքէն յառաջացող օտարամուտը Հայաստան չհասած պիտի ընդհարէր Լիւդական բանակին, որուն հետ Կիաքսար Ա. երկար պայքարելէն վերջը, արեւին խաւարումը (601 Ն. Ք.) պատրուակ բռնելով, նախընտրեց հաշտութեան դաշինքը կնքել:

– III. Seconde victoire de l'armée arménienne près de la forteresse de **Tigra**.

– IV. Troisième victoire de la même armée près de la forteresse d' **Ouhiama**.

– V. Première défaite de l'armée d'Armina dans le pays d'**Izitus**, en Assyrie [env. 5 Janv. 518].

– VI. Seconde défaite de la même armée dans le pays d'**Antiyara**. en Arménie. Fin du royaume d'Ourartou [env. 18 Mai 518 av. J. C.].

ԱՐՄԻՆԱ ԵՒ ԿՈՒՐԻ ԴԱՇՏԱՎԱՅՐԸ

Դարեհ Վշտասպեանի կարգադրած նոր բաժանումին հետեւանքով Ուրարտեան կարգ մը հատուածներ անջատուած պիտի մնային Արմինա կամ Արմինայա անունով պաշտօնապէս ճանչցուած Սատրապութենէն՝ զոր մենք Հերոդոտի հետեւելով, պիտի շարունակենք 13րդ նշանակել, զոր Սանտալճեան ալ ընդունած է, նկատելով զայն հարկատուութեան տեսակէտով թըւարկում մը, «Մինչդեռ, կ'ըսէ, Պաժիտանի (Պեղիստունի) արձանագրութեան մէջ մետասաներորդ դրած է. իսկ Պերսեպոլսի եւ Նաքշ-ի-Ռուստամի արձանագրութեանց մէջ՝ եօթներորդ»:

Միեւնոյն Սատրապութեան մը տրուած այս տարբեր թըւարկումներուն յանդիման, մենք անվարան Հերոդոտինը կը նախընտրենք. քանզի Քսերքսէսի բանակին կազմութեան առթիւ անոր տուած մանրամասնութիւններէն կը հասկցուի՝ որ նա տեղական ստոյգ աղբիւրներէ քաղած էր իր տեղեկութիւնները:

Ուրարտայէն անջատուողներու կարգէն են Եփրատի գետընթացքին աջակողմը, Կապադովկիոյ մէջ մնացածները, որոնք Յոյները Արմէն անունով պիտի ծանօթացնէին արեւմտեան ժողովուրդներուն:

Ուրիշ հատուած մը Խաղտական Պոնտացիներուն յատկացեալ 19րդ Սատրապութեան մէջ պիտի մնար: Ասոնք Հնախօսութեան յիշատակած Արմէնօ-Խալիբներն են, մետաղագործութեան վարպետները, որոնք, ինչպէս Ստրաբոն կը վկայէ, Խալտի ալ կոչուեցան: Երրորդ հատուած մը, ամենաբազմաթիւը, Արմինան հիւսիսէն եւ աստիճան մ'ալ արեւելքէն շրջապատող 18րդ Սատրապութեան բնակչութեան մեծամասնութիւնն էր: Անոր կարեւորագոյն մասը Երեմիա մարգարէին հրաւիրած Արարատեան թագաւորութիւններն էին Հերոդոտի յիշատակած Ալարոտներն ու Սասպիրները, որոնք Քսերքսէսի բանակին տող-

անցքին մէջ համազունդ կը քալէին՝ մէկ հրամանի ներքեւ։ Ատոնք էին Հայ ազգը ներկայացնողները։ Վասնզի յատուկ Սատրապութիւն կազմող Արմինայէն գնացող բանակի մը մասին Հերոդոտ ո՛չ մէկ ակնարկութիւն ըրած է։

Արմէն անունը նա կու տայ մի միայն Փռիւգեան բանակին մէջ գտնուողներուն՝ որոնք փռիւգեան տարազով եւ զէնքերով առանձին խումբ կազմած, Քսերքսէսի քեռայրին՝ Արթոխմէսի հրամանին ներքեւ փռիւգացիներուն հետ կը քալէին։

Այդ Արմէնները փռիւգացի հողատէրերուն վարձականներն են. ինչպէս Հերոդոտի բնագրին լատիներէն յեղումը բացայայտ կը բնորոշէ, զանոնք Colon որակելով, որ լատիներէնին colo, colere բայէն կը սերի։

Լեզուագիտութիւնն ալ իսկոյն միջամտելով կ՚անդրադարձնէ որ col-o բային ստուգաբանութիւնը Հայերէն հոլ=հող արմատին կը յանգի։ Հետեւաբար col-ere, հողը աշխատել, գործելն է, մշակել. որմէ colonը պարզապէս հողագործ = coltivatore, agricoltore կը նշանակէ. եւ մեր պարագային՝ ուրիշին հողը։ Այսպէս է որ մայր երկրէն եւրոպացի հատուածներ հեռաւոր անմշակ երկիրներ արտագաղթելով colonieներ հաստատած են։ Ինչ որ հին Հայաստանի բնիկը շատ բնական բերմամբ կ՚ըներ. և այս՝ Հիթիթներու փայլուն շրջանէն սկսեալ, իր լեռնադաւառներէն իջնող գետերուն հետեւելով, դէպի Կապադովկիոյ աւելի արգասաբեր երկիրները — ո՛չ միայն իբրեւ հողագործ մշակ, այլ իբր ճարտար արուեստաւոր, որմնադիր, հիւս, քարակոփ եւ երկաթագործ։ Կիւրամարզին մէջ՝ Քսենոփոն կը պատմէ որ, Կիւրոս Ասորեստանի սահմանագլուխը ամրացնելու համար Երուանդ Հայկազունէն, զոր armén կը կոչէ, արուեստաւորներ ուզեց։ Իբր բանուոր՝ Քիւրտերը անոր պիտի ծառայէին, ինչպէս տակաւին մեր օրով։

Իրականութիւնը այս է եղած, զոր Հերոդոտ նոյնութեամբ հաղորդեց։

Ցաւալին այն եղաւ որ փռիւգեան բանակին մէջ Արմէններու ներկայութեան այդ յիշատակութեան սխալ մեկնութիւն մը տալով, հին ու նոր պատմագիրները, մին միւսէն առնելով, ուզած

են հաստատել Հերոդոտի՝ Պալքանիոյ մէջ գտնուած ատեն լըսած այն անհիմն զրոյցը, որ Արմէնները Թեսսալիայէն Փոքր Ասիա անցած են: Նախորդ գլխուս վերջաւորութեան մենք ապացուցինք որ հին Հայաստանի մուտքը արգիլող քաջ բանակներ կային: Պատմական այդ Թիւրիմացութենէն Հայ ազգին ծագումին հարցը մեծապէս վնասուած է. եւ քիչ մնաց որ Ամերիկահայ գաղութը ամերիկեան քաղաքացիութեան արժանապատուութենէն պիտի զրկուէր, եթէ հեղինակաւոր օտար մարդաբաններ եւ ցեղաբաններ Ամերիկեան Գերագոյն Դատարանին առջեւ վկայած չըլլային որ Հայը Ալպեան սպիտակ մայր ցեղին Արմէնոյիտ կոչուած ենթատեսակին հարազատ ներկայացուցիչն էր: Ենթատեսակ մը, որ նախապատմական դարերուն ձեւացաւ Արմենիոյ լեռնադաւառներուն մէջ. ուրկից յաջորդական ալիքներով — ինչպէս այսօր համալսարաններու մէջ կը դասաւանդուի — դէպի Արեւմուտք տեղափոխուելով, Եւրոպայի նախաւոր բնակչութեան՝ Նորտիկ = հիւսիսային եւ Միջերկրական հարաւային ժողովուրդներուն միջեւ տարածուելով, Պղնձի դարաշրջանը պիտի բանար:

Այդ տագնապալի վայրկեաններուն, Հայոց դատին ի նըպաստ, Ամերիկահայ գաղութին ծանօթ մտաւորականներուն մէջ, Հայկական Վերաշինութեան Մատենաշարին բազմահմուտ հեղինակը՝ Փրոֆ. Մ. Մինասեան, բազմարդիւն դեր կատարեց:

Այսքանը անոնց, որոնք Եւրոպացիութիւնը պարծանք մը կը համարին իրենց ծագումին. մինչդեռ Եւրոպա կոչումը, որ Փիւնիկ իշխանուհիի մը առեւանգումովը Արեւելքէն մեկնած էր, իր նախաւոր համբաւին հետ աշխարհագրական կարեւորութիւնն ալ կորսնցուցած է այլեւս: Արդէն Ճարոնացիները Եւրոպան Ատլանտեան Ովկէանին մէկ Թերակղզին կը նկատեն: Մեզի համար, հիմա որ սաւառնակը եօթը օրէն երկրագունտի շուրջը կը պտտի, ա՛ն ալ պէտք է կոչուի Եւրոպասիական մեծածաւալ ցամաքամասին Ծայրագոյն Արեւմուտքը (L'Extrême Occident):

Դարեհ Ա.ի բաժանումին գործած անջատումները նշանակելէն յետոյ, ջանանք օտար եւ ազգային աշխարհագրողներուն օգնութեամբ, ուրուագծել Ուրարտայի հարաւային եւ հիւսիսային բաժանումներուն սահմանները, այսինքն է՝ Հարաւակողմին Ար-

մենեան եւ հիւսիսակողմին Արարատեան Թագաւորութեանց աշխարհը՝ մինչեւ Կուր եւ Ճորոխ գետերը։ Ինչ որ կը նշանակէ վերակազմել Հռոմէացւոց Թուականին ճանչցուած Մեծն Հայքը (Armenia major) *յարակից ունենալով Փոքր Հայքը։ Մեր հետազօտութիւնը մանաւորապէս պիտի զբաղի Մեծն Հայքի հիւսիսային եւ հիւսիսարեւմտեան գիրքերուն, որպէսզի, Ստրաբոնի ստորագրած Վրաստանն ալ* (Iberia) *նկատի առնելով, կարելի ըլլայ զանազանել ինչ որ Հայուն կրնայ պատկանիլ եւ ինչ որ Վրացիին, որուն ենթադրուած որորանն ու գաւառները Թուրքիայէն եւ պահանջելով, Սովետ․ Ռուսիան կ՚ընդարձակուի մինչեւ Ճորոխի ակնաղբիւրներուն եւ կը տիրանայ անոր հարուստ մետաղահանքերուն եւ Խաղտեաց լեռներու ծովեզերքին։*

Քննութեան առաջին առարկաները պիտի ըլլան Մեծն Հայքի հարաւային եւ արեւմտեան գիրքերը, զոր Մայր Բնութիւնը բարձրաբերձ լեռնաշղթայով մը եւ լայն գետընթացքով մը սահմանած է․ ուստի երկմտիլ կարելի չէ։

Մինչդեռ արեւելեանը՝ նախ Դարեհ Ա․ի տիրական կամքը եւ յետոյ պատմական դէպքերը փոփոխեցին եւ որոնց մասին ստոյգ տեղեկութիւններ մեզի չեն հասած։

Հիւսիսային գիրքն ալ մեծ գետով մը սահմանուած է՝ որմէ անդին Աղուաններուն, Վրաց եւ Եգերաց կը պատկանէր Ստրաբոնի օրով։ Եւ որպէսզի ընթերցողը այժմէն իսկ գաղափար մը կարենայ գոյացնել Հայոց հիւսիսէն հարեւան այս երեք ազգերուն բնավայրերուն մասին եւ դիւրացնել նաեւ յառաջիկային մեր քննութիւնը, լաւագոյն է թարգմանաբար տալ Հռոմէացւոց ամենափայլուն շրջանին ապրած աշխարհագրողի մը՝ Ստրաբոնի ստորագրութիւնը։

Ազոֆի ծովէն սկսելով՝ Պոնտոսի հիւսիս արեւելեան ծովեզերքը ստորագրած ընթացքին, Ստրաբոն կը հասնի այժմեան Փոթի (Poti) *քաղաքին քով ծով թափող* Ռիոն *գետին, զոր առենօք* Փազիս *կ՚անուանէին։ Ռիոնէն վերջ կը սկսէր Կողքերուն (Եգերացւոց) ծովեզերքը՝ որ Քսենոփոնի Թուականին մինչեւ Տրապիզոն կ՚երկարէր։*

Կողքիսի ստորագրութեան մէջ՝ Ստրաբոն կը տեղեկացնէ որ Կաւկասի ճիւղարձակումները Իբերիան կ՚ընդգրկեն եւ կը

միանան Արմէններուն եւ Մոսքիքեան կոչուած լեռներուն, ինչպէս նաեւ Սքիտիսի եւ Պարիատրիս լեռներուն:

Այս վերջին երկուքը, — կը ծանօթագրէ Ստրաբոնի Թարգմանիչը, — ուրիշ բան չեն բայց եթէ դէպի Արմենիա եւ Պոլեմոնեան Պոնտոսի սահմանները երկարող Մոսքիքեաններուն շարունակութիւնը: Այս Մոսքիքեանները, կը յարէ, հաւանօրէն այդ կողմերուն տեղացիին Չըլտըր կոչած լեռներն են:

«Այս բոլոր լեռները, կը շարունակէ Ստրաբոն, Տաւրոսի կը պատկանին՝ որ Արմենիոյ հարաւ արեւմտեան կողմը կը կազմէ, եւ որմէ բաժնուելով դէպի հիւսիս կ'երթան միանալու Կաւկասին եւ Եւքսինեան ծովեզրին, որ Կողքիսէն կը տարածուի մինչեւ Թէմիշիրա»: Այս յիշատակութեան վրայ հաւանական է Վրացի հնախօսները կը հաստատեն, քանի որ հին Կողքիսը այժմ Վրաստանի կցուած է, իրենց պահանջները՝ Ճորոխ գետէն դէպի Եէշիլ Ըրմադ գետը:

Դժուար չէ Տրապիզոնցիի մը համար, որուն ազգականները այդ եզերքներուն վրայ ցրուած էին, — Էին, կ'ըսեմ, քանզի 1915էն յետոյ, անոնք այլեւս չկան — վկայել որ Արդուինէն դէպի Արեւմուտք ոչ մէկ վրացի այդ կողմերը կը գտնուէր. եւ թէ Լազ ըսուած ժողովուրդը սխալ բան կ'ըլլար վրացի նկատել. քանզի ծագումով եւ բարբառով կը տարբերի: Լազը բռնի կրօնափոխներու խառնուրդ մ'է, որուն մէջ՝ Համշէնցի, մօրս կողմանէ ազգականներ անգամ ունիմ:

Կ'արժէ Ստրաբոնի (66 Ն. Ք. — 24 յետ Քրիստոսի) Իբերիային յատկացուցած ԺԱ. գրքին չորրորդ գլուխը մեծաւ մասամբ թարգմանաբար տալ, քանզի Ամասիացի այս մեծանուն աշխարհագրողին մօրը հօրեղբայրը, Մոափէռնէսը, Միհրդատ Մեծէն (121 — 64 Ն. Ք.) կառավարիչ կարգուած էր Լազիքային (Տրապիզոն), Կողքիսին: Հետեւաբար անոր գրածին կարելի է հաւատք ընծայել: Նա այդ կողմերը այցելած էր: Կուրի դաշտավայրը լաւ նկարագրած է:

«Բոլոր միւս ազգերը, կ'ըսէ, Կաւկասի մօտ անբեր եւ անձուկ տեղերու մէջ կը բնակին: Սակայն Ալբանները (Աղուանք) եւ Իբերները (Վրացիք), որոնք նախապէս յիշատակուած պարանոցին (Պոնտոսի եւ Կասպից ծովին միջեւ) բնակչութեան մե-

ծամասնութիւնը կը կազմեն, եւ կարելի է զանոնք ալ Կաւկասեան ժողովուրդներ կոչել, բարեբեր եւ հանդիստ կերպով ապրելու երկիրներ ունին:

Ստրաբոն կը գովէ Իբերիայի քաղաքներուն բարեշինութիւնը եւ վերստին կը կրկնէ Կաւկասին դէպի հարաւ արձակած յոյժ արգաւանդ հողերուն յիշատակութիւնը, « որոնք Արմենիոյ եւ Կողքիսի հետ կը միանան»: ... «Ասոնց միջեւ գետերով ողողուած դաշտավայր մը կայ, որոնց ամենամեծը Կուր գետն է: Սա Արմենիայէն կը սկսի եւ կը մտնէ դաշտավայրին մէջ: Կաւկասի ստորոտը ընթացող Արրաբոն գետը ընդունելէն վերջը, նա կը մտնէ կիրճի մը մէջ՝ որ Ալբանիոյ կը պատկանի: Ասոր եւ Արմենիոյ միջեւ ընթանալէն եւ նաւարկելի գետեր, Ալիզոնը (Թէաաքիան), Սանթոբանը (Խանիսը) եւն. իր մէջն առնելէն վերջը, կ'երթայ Կասպից ծովը կը թափի»:

«Դաշտավայրը բնակուած էր Իբերներու այն հատուածէն, որ խաղաղօրէն հողագործութեամբ կը զբաղի՝ Հայոց եւ Մարաց նման կեանք վարելով: Լեռնական կողմերուն բնակողները (վրացի) աւելի բազմաթիւ են. խառնաշփոթութեան մը պարագային՝ քանի մը հազար զինուոր կրնան սպառազինել»:

«Չորս հատ են, կը շարունակէ, Իբերիոյ մուտքերը: Մին՝ Կողքիսի Սարապանի ամրոցէն անցնելով եւ մօտակայ կիրճերէն, ուրկից Փազիսը կ'ընթանայ»:

Ուշադի՛ր. քանզի Րիոն գետին չ'ակնարկուիր, այլ Ճորոխին:

«Այս գետը որ գալարուն իր ընթացքին պատճառով, 120 կամուրջներով կ'անցնուի ուժգին արագութեամբ Կողքիսէն կ'ընթանայ՝ բազմաթիւ հեղեղներու յորդումէն աւեր եւ գահավէժ գետնի մը վրայէն»: Այս նկարագրութեան կարեւորութիւնը վերջը պիտի տեսնենք: «Կողքիսի վրայ տիրաբար բարձրացող լեռներուն շատ մը ակնաղբիւրներուն օժանդակութեամբ նա (այդ 126 կամուրջով գետը) կը կազմուի. դաշտավայրը հասնելուն՝ ուրիշ գետեր նա կ'ընդունի, ընդ որս Կլաուգոն եւ Իպպոնը: Այս եղանակով յորդառատ եւ նաւարկելի դարձած՝ Պոնտոսի մէջ կը թափի: ... Կողքիսէն մուտքը մեր տուած ստորագրութեան յար եւ նման է, քարաժայռերէ, ամրութիւններէ եւ հեղեղներէ ընդմիջեալ»:

Ստրաբոնի նկարագրած դժուարագնաց այս մուտքը Մեծ Հայքի հիւսիս արեւմտեան դիրքը, մանաւանդ Ճորոխի գետընթացքը ստորագրած ամենէն կարեւոր դեր մը պիտի կատարէ՝ երեւան հանելով Ռիոն Փազիսին եւ Ճորոխ Փազիսին միջեւ եղած շփոթութիւնը:

«Թափառականներուն (Կովկասի) կողմէն կը մտցուի (Իբերիոյ մէջ) երեք օրուան դժուարագնաց ելքով մը· որմէ վերջը նեղ հովիտ մը կը գտնուի, ուսկից չորս օր Առակոյ գետին երկայնքին պէտք է քալել: Այդ ճամբուն ծայրը դժուարայաղթ պատով մը պաշտպանուած է»:

¡Տեղական քննութեամբ նկարագրուած ըլլալը յայտնի է: Կովկասեան լեռնաշղթային կեդրոնական անցքն էր դա, զոր Հռոմէացիք Caucasæ Pylae կ'անուանէին, զոր արդի քարտէսները Défilé de Dariol կը նշանակեն· իսկ Հայոց Աշխարհագրութիւնը՝ Դրունք Կասպից, որովհետեւ հին անցեալին մէջ հսկայ այդ լեռնաշղթան Կաւկասեան կոչուելէն առաջ, Կասպեան լերինք կը կոչուէր՝ յանուն Կասպ ժողովուրդին, որ Հերոդոտի Թուականին Ալբաններու արեւելեան հարեւաններն էին, որոնց տեղը Ալբանները պիտի գրաւէին: Ստրաբոնի օրով՝ ինքն է վկայողը, Կասպերը գոյութիւն չունէին:

Գերման զօրքերը ի զուր փորձեցին, մեր օրով, բռնաբարել այդ Դուռը, երբ հոն հասան: Եւ մինչ Երկաթ մակակոչուած վրացի Սպարապետի մը բարձրագոյն հրամանին ներքեւ Կուրի դաշտավայրին բնիկը զէն ի ձեռին զայն կը պաշտպանէր, Պոնտոսէն Կասպից ծովը բնութեան կանգնած լեռնապարիսպ պատուարը այս անգամ ալ՝ ինչպէս վաղնջական դարերուն, իր պաշտօնը կատարեց: Անկէ չանցաւ Թշնամին, ամօթահար համոզուելով որ Սարմատական դաշտավայրերուն մուտքը, ինչպէս ըսինք, եթէ հեշտ էր, անկէ դուրս ելլելը խիստ դժուարին եւ կործանարար:

Ստրաբոն շարունակելով Իբերիոյ ստորագրութիւնը, «Ալբանիոյ կողմէն կը մտցուի նախ քարաժայռին մէջ կտրուած ճամբէ մը· յետոյ Կաւկասէն իջնող գետի մը ճախճախուտէն: Վերջապէս՝ Արմենիոյ կողմէն մուտք կը ծառայեն Արաքսի եւ Կուրի երկայնքին կիրճերը...»:

Պոմպէոս, Քրիստոսէ 56 տարի առաջ, եւ Կանիդիոս (36 Ն. Ք.), այդ ճամբաներէն օգտուեցան Հայաստանէն Իբերիա մըտնելու համար։

Ստրաբոնի չորրորդ այդ գլուխը կը վերջանայ վրացի ժողովուրդին դասակարգերով, որոնք չորս հատ էին։ Առաջինէն կ՚ընտրուէր Թագաւորը, որ արքայական Տոհմին ծերագոյնն էր, որմէ վերջ եկողը կը գործադրէր օրէնքը եւ կը հրամայէր բանակին։ Երկրորդը՝ քահանայական դասակարգն էր՝ որ դիւանագիտութեամբ ալ կը պարապէր։ Երրորդին կը պատկանէին զօրքն ու հողագործութիւնը։ Չորրորդը ծառայող ռամիկ ամբոխն էր։ Ընտանիքին ստացուածքը հասարակաց էր. ծերագոյնը զայն կը մատակարարէր ու կը բաժնէր։

Հասարակուրդ դրութիւնը = communisme, ուրեմն, ի վաղուց անտի Վրաստանի մէջ ընդունուած է։ Մի՛թէ անկի՞ց թեւ առած եւ բնոյթն ալ փոխելով՝ այդ դրութիւնը ամբողջ Ռուսաստան տարածուեցաւ եւ այժմ՝ քիչ ու շատ, ամէնուրեք մուտք կը գտնէ անհատը վերածելով պետական հսկայ մեքենային երբեւ մէկ պարզ հեղոյսը (boulon)։ Այս բոլորէն մեր հետապնդած նիւթին առնչական հետեւեալ նկատողութիւնները կը գտնենք, որ ընկերական կազմակերպութեան տեսակէտով Վրացիները Պարթեւներէն չէին՝ տարբերիր։ Երկուքին ալ արքան հօրմէ զաւակ չէր ժառանգեր. որ երկուքին ալ քահանայական դասակարգը, որ արքայականէն յետոյ կու գար, կրօնական եւ քաղաքական խնդիրներով կը պարապէր. եւ որ երկուքին ալ ռամիկ դասակարգը շարունակեց պահել իր նախաւոր վիճակը, եւ չբարձրացաւ, զոր Ստրաբոն անդրադարձուցած է։

Ստրաբոնի յաջորդ հինգերորդ գլուխը Ալբանիայի (Albania) յատկացեալ է։ «Ալբանները՝ ճիշդը դուրցելով, կ՚ըսէ, խաշնարածութեամբ կը զբաղին. այս պատճառով անոնց կենցաղը Թափառականներուն ապրելու կերպին կը մօտենայ։ Այս ըսել չէ որ միւս Վրացիներէն կը տարբերին... Ալբանիոյ հիւսակողմը Կաւկասները կը պաշտպանեն՝ որոնք դաշտավայրին վրայ ցցուած են, եւ հոն ուր ծովին կը մօտենայ Կերաունի կ՚ըսուի»։ Ալբաններուն նման մարդոց համար, կը յարէ — եւ այս յիշեցընել կու տայ Ադրիական ծովին վրայ բնակող Ալպանացիները

(Առնաւուտ) — ծովը օգուտ մը չունի․ այլ անոնք ցամաք երկիրն ալ, ինչպէս որ պէտք է, չեն գիտեր օգտագործել։

«Այդ տեղուանքը, կ՚ըսէ Ստրաբոն, պատերազմողներուն պատմածէն դատելով, ամենապտուղականէն սկսեալ, ամէն տեսակ պտուղ, ամէն տեսակ ծառ կը բուսնի, կը մեծնայ եւն.»։ Ահա թէ ինչո՛ւ Ալբանները դատարկապորտ մարդիկ եղած էին, Թուրքին ըսածին մէջ՝ Քիթապսըզ Առճաւուտ։ Ահա՛ անուն մը որ Լազ-ուտ (Լազին ուտելիքը) բառը ստեղծող Պոնտացիին վերագրելու է, որ Յունարէն առճի (գառն, գառնուկ) եւ Հայերէն ուտ բառերով հնարած է առճաւուտ, այսինքն՝ Գառնուկ ուտող։

Կլիմայի բարեխառնութեան հետեւանքով՝ Ալբաններուն երկրին կենսունակ պտղաբերութիւնը գովելէն վերջը, Ստրաբոն անոնց բարքերուն կ՚անցնի։ Կը հետեւի որ Կաւկասեան Ալբանները շատ չէին տարբերեր Ադրիականին եզերքը ապրող Ալպանացիներէն, որոնք թէպէտ շատ սկզբնական եւ անտաշ, այլ պատուոյ նախանձախնդրութեան, քաջասրտութեան եւ հաւատարմութեան կողմանէ ալ օրինակ կրնան ծառայել։

«Բարձրահասակ եւ գեղեցիկ մարդիկ են, կ՚ըսէ, պարզ եւ աննենգ։ Դրամ չեն գործածեր։ Հազիւ գիտեն մինչեւ հարիւրը համրել։ Կշիռի եւ չափի գաղափարը չունին։ Հայոց նման թեթեւ ծանր սպառազէն՝ հետիոտն կամ ձիաւոր կը կռուին… Դիմադրութեան պարագային անոնց կը միանան նաեւ աստանդական վրանաբնակները՝ որոնք ստէպ անհանդիստ կ՚ընեն մօտակայ ժողովուրդները, չթողնելով որ իրենց հողերը մշակեն»։

Ասիկա յիշեցնել կու տայ Վաղարշակը այդ կողմերը կարգաւորելուն առթիւ Խորենացիին գրածը (Գիրք Բ. գլ. գ.)․ «Եւ ապա կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն (վրանաբնակները) որ ի դաշտին հիւսիսոյ եւ որ զառորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ… պատուէր տալով զաւազակութիւն եւ զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց եւ հարկաց արքունի հպատակ լինել…»։ Այսօր մէկ հոգի անոնց կ՚իշխէ․ այլ անցեալին մէջ յատուկ բարբառ ունեցող ամէն գաւառ իր արքան ունէր եւ Ալբանիոյ մէջ 26 լեզու կը խօսին։ Ադրիականի Ալպանիոյ մէջ ալ հիւսիսային եւ հարաւային ցեղապետութիւններ կան, որոնց մէջ Միրդիտը կոչուածը, որ Միհրդատը յիշեցնել կու տայ։

Ստրաբոնի այս հինգերորդ գլխուն տեղեկութիւններէն մին կ'ըսէ, որ «Ալբան երկրին կը պատկանի նաեւ Կասպիանան՝ որ հոն գտնուող ծովին նման, իր անունը առած է Կասպեան ազգէն՝ այժմ բոլորովին անհետացած»:

Զարմանալի եւ անըմբռնելի կը թուի, արդարեւ որ այդպիսի մեծ ազգ մը, որուն անունով հսկայ լեռնաշղթայ մը, Պոնտոսի մեծութեամբ ծով մը, եւ erba medica կոչուած ընտիր խոտը արտադրող պարարտարօտ երկիր մը ճանչցուած էին, պատմական ո՛չ մէկ յիշատակ թողնելով կ'անհետանայ: Աւելորդ ենթադրութիւն պիտի ըլլար ըսել, որ Կասպ ժողովուրդին երիտասարդութիւնը Քսերքսէսի մղած պատերազմներուն զոհ գացին: Կորուստները զօրաւոր եղան, անշո՛ւշտ, այլ ո՛չ ազգ մը անճիտելու աստիճան:

Միակ ենթադրութիւնը կը մնայ որ Քսերքսէսի յաջորդ արշաւանքէն վերապրող անդրկասպեանները՝ մեծամասնութեամբ հեծելուոր, ընդ որս Արտաւազդի առաջնորդած 40 հազարը, որոնց անունները(1) Հերոդոտ նշանակած է, երբոր պարտասեալ Արաքսի եւ Կուրի գետախառնումին հասան, չուզելով այլեւս շարունակել տաժանելի իրենց վերադարձը դէպի Հայրենիք, նախընտրեցին՝ ձիաբուծութեան յարմար, Կասպեաններուն պարարտարօտ եւ բարեխառն երկիրներուն մէջ հաստատուիլ. որմէ պիտի հետեւէր որ Կասպեաններուն մէկ հատուածը Ճորայ Դրունէն դէպի հիւսիս պիտի արտագաղթէր, մաս մը եկամուտներուն պիտի խառնուէր. եւ մեծագոյն մասն ալ Հայաստանի հիւսիսակողմի բնակչութեան պիտի միանար, որուն հետ արդէն հնուց ձուլումը սկսած էր, ծնունդ տալով Սասպիր ազգանունին:

Ստուգաբանութիւնը, որ դէշ աղէկ ամէն հարցի պատասխան մը կը գտնէ, Հ. Ս. Կ. տառերուն փոխանակութեան վրայ հիմնուելով — որուն Տօն Կալմէտն ալ դիմած է Սողոմոնի օրով ոսկին արտադրող Օֆիրը(2) Ճորոխի Սպիր քաղաքին հետ

---

(1) Pactrian, Sacæ, Scitian, Indian, Arian, Parthian, Chorasmian, Sogdian, Gandarian, Dadicæ, Sarangæ, Pactyes. Քսերքսէսի բանակին մասնակցողները:

(2) D. Augustin Calmet, Dissertations. vol. 1. Sur le pays d'Ofir.

նոյնացնելու համար — իսկ եւ իսկ կ'առաջարկէ Սասպիրը նկատել Սասպ-իր, ուր Սասպ է Կասպ, եւ իր-ը՝ ար: Այսինքն՝ Կասպ եւ Ար միութիւնը, որ նախ՝ Սասպար, յետոյ՝ Սասպիր փոխուեցաւ. նկատելով որ Արիքն ալ այսօր Իրան է դարձած, եւ նաեւ Էրան, որով լեզուագիտութիւնը Էրանեան լեզուախումբը կը դանազանէ միւսներէն:

Գիտութիւնը, ըստ իս, Կասպից Դռներուն մօտաւոր այդ Կասպիանային մէջ կրնայ ուսումնասիրել ցեղային եւ բարբառներու զօրաւոր խառնուրդներուն հետքերը:

ՄԵԾՆ ՀԱՅՔ

Կուրի դաշտավայրին երեք հարեւան երկիրներուն ստորագրութեամբ Մեծն Հայքի հիւսիսային գիրքին կեդրոնական եւ արեւելեան մասերը միանգամայն սահմանուած եղան: Կը մնայ արդ անոր հիւսիս արեւմտեանը, որ մեզ մասնաւորապէս կը շահագրգռէ՝ քանի որ մեր հետազօտութեան շարժառիթը անկէ ծագած է:

Հերոդոտ, ինչպէս տեսանք, այդ կողմնաշխարհին ծովեզերքը քերելով անցաւ, իրար յաջորդող ազգերը միայն յիշատակելով:

Արդէն Պատմութեան հայրը Հայաստանը հեռուէն միայն տեսած կրնայ ըլլալ: Ան առաւելն անոր հարաւ արեւմտեան ծայրէն անցնող արքունի ճանապարհով Բաբելոնէն վերադարձաւ իր հայրենիքը:

Այլ իր զանազան այցելութեանց առթիւ Արմէնները մոռցուած չթողնելու համար, եւ իբր պաճուճանք եւ հաճելի ընթերցում, իր գրութեան մէջ ներմուծած է Եփրատի գետընթացքով, բեռնաբարձ լաստափայտերով, մեր Նախահարց Բաբելոն հասնիլը: Թէ ինչպէս բերած ապրանքները եւ լաստափայտին գերանները ծախելէ յետոյ, տիկերը իշու մը վրայ բեռցուցած, անոնք իրենց երկիրը կը վերադառնան: Անկէ աւելին չէ՛ գրած, թէ հետի՞ոտն, եւ կամ, ինչ որ հաւանական է, իշու վրայ նըստած:

Տեղական քննութեամբ՝ Թէպէտ ստիպէ պարագաներու բերմամբ, Մեծն Հայքը առաջին անգամ այցելողը, ան ալ անցողակի, Քսենոփոն եղած է: Նա եւս՝ սակայն, իր շտապ տագնապին մէջ, Արմէնիոյ սահմանները ճանչնալու ժամանակը չունեցաւ. ինչ որ արդէն դիւրին բան չէր՝ ինչպէս որ Անդրիկան Մարզպանին Պարսից Վաղարշ Թագաւորին տուած բացատրու-

թենէն կը հասկցուի. «Օտար մարզպանն՝ որ երթայ յաշխարհն Հայոց. աշխարհն մեծ է, յամս երկուս եւ երիս հազիւ կարէ ճանաչել. նախ գլոս աշխարհին զգիւղն եւ զգժուարն, ապա զմարգիկ աշխարհին» (Ղազար Փարպեցի. 309):

Աղեքսանդր Մեծի կենսագրողներէն ալ ի զուր է տեղեկութիւն սպասել, քանի որ այդ Մակեդոնացին Հայաստանի մէջ ոտք չէ կոխած:

Արդ քանի որ Դասականին պատկանող յոյն եւ լատին լաւագոյն աշխարհագրողները առանց տեղական մանրամասն այցելութեան, մին միւսէն առնելով, Հայաստանն ու անոր սահմանակիցները ստորագրած են, մենք անոնցմէ պիտի նախընտրենք այն որ մեր բնաշխարհին ամենամօտը ծնած էր, այսինքն է՝ Ամասիացի Ստրաբոնը, Օգոստոսի եւ Տիբեր կայսրներուն ժամանակակից մը, Պոլեմոնեան Պոնտոսի Արքունիքին մտերիմ պալատականը: Անոր, ուրեմն, նշանակած սահմանները ճշտօրէն կը համապատասխանեն Պոմպէոսի եւ Գերմանիկոսի Թուականներուն ճանչցուած եւ այցելուած Մեծն Հայքին եւ Փոքր Հայքին: Ունինք նաեւ Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց Աշխարհի վերնագրով եռահատոր երկասիրութիւն մը, որուն բազմավաստակ հեղինակը, Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, օտար եւ ազգային բոլոր աղբիւրներուն դիմած եւ անոնցմէ քաղած է:

Արմենիոյ յատկացեալ՝ Ստրաբոնի ԺԱ Գրքին ննեւտասաներորդ գլուխը հետեւեալ կերպով կը սկսի, նախ եւ առաջ անոր չորս գիրքերը ճշտելով: Պարզութեան համար՝ հարաւային եւ արեւելեան գիրքերուն վերաբերեալները թարգմանելէն վերջ, Ինճիճեանի հաւաքածոներն ու խորհրդածութիւնները պիտի աւելցնենք:

«Արմենիոյ հարաւային մասերը, կը գրէ Ստրաբոն, Տաւրոսի կը միանան որ զայն կը բաժնէ այն երկրէն, որ Տիգրիսի եւ Եփրատի միջեւ գտնուելուն համար, Միջագետ կը կոչուի. անոր (հարաւային գիրքին) արեւելեան մասերը Մեծն Մեդայի (Մարաց) եւ Ատրոպատէնի (Ատրպատականի) յարակից են»:

Հարաւային գիրքին համար Ինճիճեանի տուած ծանօթութիւնները հետեւեալներն են.

«Յայս կողմանէ այսպէս ստորագրէ Խորենացին յաշխար-

հագրութեան իւրում, Մեծն Հայք, ասէ, «ըստ հարաւոյ սահմանի Ասորեստանիւ, եւ դառնայ առ Ատրպատականաւ ընդ Մարըս, մինչեւ ի մուտս Երասխայ ի Կասպից ծով»· բայց բաժանիչ ընդ մէջ սոցա եւ Մեծին Հայոց ոչ յիշատակի ինչ...»:

Ինճիճեանի այդ էջէն (Հատ. Ա. 30) ստոյգ կը տեսնուի որ Եգիպտացի Պտղոմէոսը, մեր Խորենացին եւ հաւանօրէն յաջորդները, բոլորն ալ Ստրաբոնի հետեւած են:

Հարաւային գիծին վերաբերեալ կարեւոր ուրիշ տեղեկութիւն Ինճիճեանէն չենք ստանար: Արդէն Ստրաբոն ու Խորենացի դրչի մէկ հարուածով, թէ՛ հարաւը լեռնաշղթայով մը սահմանեցին եւ թէ՛ արեւելքը՝ առանց ասոր որոշ գիծ մը տալու: Ասոր համար Ինճիճեան Մեծն Հայքի արեւելեան գիծին համար կ'ըսէ. «Զայս կողմն ո՛չ յիշէ Խորենացին որոշակի»: Եթէ ուզէր իսկ՝ կարող չէր. քանզի Հայոց եւ Մարաց միջեւ գտնուող Մատիանայի սահմանները ճշդուած չեն. թէպէտ Ինճիճեան կը յարէ. «Այլ Պտղոմէոս որոշակի նշանագրէ զայս կողմն արեւելեան, ասելով, Մեծն Հայք «յարեւելից յանդի մասամբ Վրկանի (Կասպից) ծովուն, որ է ի բերանոյ Կիւրոս (Կուր) գետոյ մինչեւ ցվերջն... նաեւ աշխարհաւն Մարաց ըստ գծին որ աստի ձգի մինչեւ ցլեառն Կասպից, նաեւ յայնկոյս քան զլեառն»: Ամին նման, կը շարունակէ Ինճիճեան, գրէ եւ Պլինիոս «պատեալ կան զնովաւ (զՄեծ Հայովք) յարեւելից լերինք Կերաւնեանք, այլ ոչ նոյնհետայն...»

Որմէ կը հասկցուի, վերջապէս, որ Մեծն Հայքի արեւելեան սահմանները Զակրոսի լեռնէն սկսելով եւ Գանձակ (Դաւրէժ) շահաստանը դուրս թողնելով Արաքսի գետաբերանը կանգ կ'առնէին:

Մեծն Հայքի հիւսիսային եւ արեւմտեան գիծերը, միեւնոյն դրութեամբ՝ մին միւսին յաջորդել տալով, Ստրաբոն հետեւեալ կերպով ստորագրած է.

«Արմենիոյ հիւսիսակողմը կը գտնուին՝ Կասպից ծովին վրան տուող Բարաֆօաթրաս (Παραχοαθρας = Parachoathras) լեռները. յետոյ Ալբաններուն եւ Իբերներուն երկիրները, եւ Կաւկասը՝ որ այս ազգերը կը շրջապատէ, եւ է միանգամայն յարակից Արմէններուն, Մոսքիքեան եւ Կողքեան լեռներուն՝ մին-

չեւ այն ժողովուրդները որոնք Տիբարէն կ'ըսուին: Իսկ արեւմտեան կողմը կը կենան այս միեւնոյն ազգերը, Բարխատրէս եւ Սկիտիսէ լեռները, մինչեւ Փոքր Արմենիան եւ Եփրատ գետը, որ Արմենիան (Մեծն Հայքը) կը բաժնէ Կապադովկիայէն եւ Գոմմակենայէն»:

Եթէ լաւ խորհրդածենք՝ Մեծն Հայքի չորս Դիրքերուն ըստորագրութեան համար դրչի երկու զօրաւոր հարուած Ստրաբոնին բաւեցին: Առաջինը՝ Եփրատը Տաւրոսէն բաժնուելու տեղէն կը սկսի արեւելեան ուղղութեամբ ընթանալ. Զակրոսի շղթային հասածին պէս, Ուրմիայի լճին ուղղութիւնը առնելով, Արաքսի եւ Կուրի դելտային մէջ կանգ կ'առնէ: Միեւնոյն ըսկըզբունքով, արեւմտեան սահմանագիծը հիւսիսային շարունակութիւնը նկատելով, Ստրաբոնի գրչին երկրորդ հարուածը, նախորդին կանգ առած տեղէն մեկնելով, Կուր գետին աջակողմէն կը յառաջանայ դէպի արեւմուտք՝ անոր գետընթացքին խառնըւելով: Գուգարք հասած, գրչի հարուածը նոր ուղղութիւն մը առած Եփրատը կ'երթայ գտնել եւ անոր հետ խառնուելով կ'իջնէ դէպի Տաւրոսի այն տեղը՝ ուսկից առաջին հարուածը մեկնած էր:

Բարեյարմար ներդաշնակուած այս երկու շրջող սահմանագիծերուն երկրորդը զմեզ աւելի կը հետաքրքրէ. վասնզի անոր հիւսիս արեւմտեան մասին մէջ, ինչպէս ըսինք, հայրենաւանդ ազգային ժառանգութեան մը իրաւանց շուրջը, հարեւան երկու բարեկամ ժողովուրդներու միջեւ վէճ մը կը յուզուի, որով ժամանակէ մը ի վեր միջազգային քաղաքականութիւնը կը զբաղի:

Արդ որպէսզի երկուստեք պատկանող արդար իրաւունքները բնաշխարհիկ տեղագրութեամբ եւ պատմական տուեալներով հաստատուին, նախապէս հարկ պիտի ըլլայ Բարխատրէս՝ աւելի ճիշդը, Պարիադրէս (Παρυαδρης = Pariadres) եւ Սկիտիսէ (Σκυδίσης) լեռներուն դիրքերուն նկատմամբ արդի աշխարհագրողներուն տարակարծիքը փարատել: Ասոնց ամենահեղինակաւորը, Քիբերտ, օրինակի համար, Բարխադրը լեռնաշղթան, լեռնաբարձունք մը նկատելով, Լազիստանի մէջ նշանակած է՝ Ճորոխի ծովախառնունքին մէջ: Կան ալ ոմանք, որոնք Տասնահա-

զարեանց նահանջը մինչեւ այդ լեռը կ՚իջեցնեն, մինչդեռ, ինչպէս ստուգեցինք, Թէքէս լեռը Ջղանայի Կապանին մօտերը կը գտնուի:

Բարխար-Պարխարի խնդիրը, Ինճիճեան մեզմէ մէկ դար առաջ կատարելապէս արդէն լուծած է, օտար եւ ազգային մէկէ աւելի հեղինակներու վկայութեամբ (Հնախ. Հատ. Ա. 83. 84. 85) հաստատելով որ Բարխատր լեռնաշղթային Ճորոխի ակնաղբիւրներուն վրայէն կ՚ընթանայ Բարձր Հայքէն մինչեւ Փոքր Հայք:

Պլինիոս ալ նոյն կերպով զայն որոշած է. «Իսկ Մեծ Հայք սկսեալ՝ ի Բարխատրեան լերանց, գետովն Եփրատու անջատի ի Կապադովկիոյ»:

Արդ, կ՚ըսէ Ինճիճեան, Կապադովկիան եւ Եփրատի ակիզբը Մեծն Հայքի հիւսիս արեւմտակողմը կ՚ինկնան եւ Ստրաբոն դեռ աւելի որոշ կը հաստատէ ըսելով. «Լեառն դժուարակոխ Սքիտիսսիս, որ յարակցի Մոսքիքան լերանց՝ որք ի վերոյ կան Կողքիսոյ, զորոյ զծայրն ունին եօթնգիւղք. զհետ գայ Բարխատրիս, որ մինչեւ ցՓոքր Հայս թեւակոխեալ ի տեղեացն Սիտինիոյ եւ Կապադովկիոյ, զարեւելեան կողմն Պոնտոսի աւարտէ. ամենեքին որք բնակին յայսոսիկ լեռնակողմանս դաժան են անհնարին»:

Ինճիճեան ալ եզրակացնելով կը յարէ. «Արդ ի բանից Պլինիոսի եւ Ստրաբոնի յայտ է՝ թէ գտանի այսր լերին ըստ մասին անկանի յարեւմտեան հիւսիսային ծայր Մեծ Հայոց, եւ ըստ մասին ի Փոքր Հայս: ... կոչեցեալ Եըլտըզ Տաղը եւ յոմանց ի մերոց Աստղիկ լեառն» (էջ 85):

Բարխատրը որոշել ուզելով միանգամայն «դժուարակոխ Սքիտախը» որոշուեցաւ: Մենք քիչ վերջը այս երկուքին պիտի վերադառնանք՝ երբոր կարգը պիտի գայ հիւսիս արեւմտեան Դիրքին աւելի մանրամասն ճշտումին՝ նկատելով անոր ո՛չ միայն տեղագրականը, այլ նաեւ բնաշխարհիկ կարեւորութիւնը, որ զգալի կերպով ժառանգական իրաւունքներուն նժարը հակել պիտի տայ ի նպաստ Հայ տարրին եւ անոր մշակոյթին եւ ո՛չ թէ Վրացիին:

Անիկա կը սկսի Կաւկասին դէպի հարաւ ճիւղարձակած Մոս-

կովկասին եւ արեւելքէն անոր մօտեցող Ստրաբոնի յիշատակած «Արմենեան» լեռներուն կիրճէն, ուսկից՝ նոյն հեղինակէն հաւաստուած, «Արմենիայէն» ծնած Կուր գետը, Արտահանէն եւ Ախլցխայէն — այսինքն Տայքէն — անցնելով այսրկաւկասեան(1) դաշտավայրը կը մտնէ։ Թէ ան ո՞ւր-կը վերջանար՝ այդ ալ Խորենացին ճշտած է՝ Մեծն Հայքի հիւսիսային Դիրքը ստորագրած ատեն. «Ըստ հիւսիսոյ առ երի կալով Աղուանից, Վրաց եւ Եգերաց՝ մինչեւ ցնոյն դարձուածսն Եփրատայ ի հարաւ կոյս»։

Այժմեան քարտէսները որոշակի ցոյց կուտան այս դարձըւածքին տեղը, ուր հիւսիսային դիրքը առանց ընդհատումի կը միանայ արեւմտեանին։

Ինճիճեան ալ իր կողմէ կ'աւելցնէ. «Ցայս կողմանէ, այսինքն է ի հիւսիսոյ արեւմտից, պարտ է սահմանակից դնել աշխարհիս՝ ըստ խօսելոյ նախնեաց, նաեւ զՍկիւթացիս. զի նախնիք զՍկիւթացիս ձգեն հասուցանեն մինչեւ ի Փասիս գետ. իսկ Փասիս գոլով նոյն ինքն Ճորոխ գետ...»։

Ինճիճեան Ճորոխի հովտաձորին մէջ Քսենոփոնի հանդիպած Սկիւթներուն(2) կ'ակնարկէ, որոնք կրնան ըլլալ եօթներորդ (Ն. Ք.) դարուն Ճորայ Դռնէն Կուրի դաշտավայրը արշաւող Սկիւթացիներուն մնացորդները, որքան անոնցմէ հալած-

---

(1) Այսինքն՝ ciscaucasique և ոչ transcaucasique. Վասն զի՝ ընդհանուր տեսակէտով, այն՝ ինչ որ լերան մը, գետի մը հարաւը կը գտնուի, աշխարհագրական ճշդումին համար, լաւագոյն է cis = այսր կոչել. Այս օրէնքը Հռոմէացիք դրած են, Ալպեաններուն հարաւային ստորոտը cis-alpina և Պոյ (Po) գետին հարաւային եզերքը cis-padana կոչելով. Մինչ անոնց հիւսիսակողմը՝ trans-alpina, trans-padana։ Այս օրէնքը պէտք է յարգուի, առ հասարակ, շփոթութիւն չստեղծելու համար.

Լ. Կ.

(2) Abel Hovelacque. La Linguistique, pag 193. La prétendue langue scytique. Համակարծիք ենք քաջահմուտ այս գիտնականին վճռած հետեւեալ սահմանումին. « Nous estimons, avec Frédéric Müller, que ce nom général de Scythes n'est qu'une expression géographique ne répondant à aucune idée précise de race ou de langue. La Scythie est simplement le nord de l'Europe et de l'Asie, les Scythes sont les habitants de cette région », իմաստ լեռնէն մինչեւ Կարպաթեան լեռնաշղթան երկարող Սարմատեան հնագարեան ընդարձակածաւալ դաշտավայրերուն բնակչութիւնը.

Լ. Կ.

ուած Կաւկասցիները, որոնք Ալանաց Դուռը կոչուած Կապանէն Կողքիսի մէջ իջնելով շարունակեցին իրենց փախուստը եւ հասան Ճորոխի հովտաձորին, ուր տեղաւորուեցան Տայոց, Խալիբներուն եւ Մաղրոններուն մէջ խրուած:

Մանրակրկիտ հետազօտող մեր յարգելի հնախօսին Ճորոխի նկատմամբ հաստատական այդ առաջադրութիւնը զմեզ կը հարկադրէ Գուգարքի մէջ դադար առնել եւ լսել՝ առաջին հատորին վեցերորդ գլխուն մէջ անոր չորս պատճառաբանութիւնները, որով ադինաբուխ մեր Ճորոխը կը նոյնանայ Արգոնաւորդաց առասպելախառն Փասիսին: Այս դադարը միանգամայն անհրաժեշտ է, քանզի հանրածանօթ աշխարհագիրող մը՝ Շռայտէր, Մեծն Հայքի հիւսիս արեւմտեան սահմանագիծը Ճորոխի հովտաձորէն անցնելով Եփրատի կը միացնէ, հոն՝ ուր նա Մեծն Հայքը Փոքրէն կը բաժնէ:

ՃՈՐՈԽ ՓԱՍԻՍ

Ստոյգ է որ Ճորոխի չափ անուն փոխող գետ մը դժուար է գտնել: Աւելի ճիշդը՝ որուն վերի, միջին եւ վարի մասերը տարբեր անուններով յիշատակուած ըլլան: Ինչ որ կ'ապացուցանէ որ նա շարունակ տէր փոխած է. թէ անոր գետընթացքի երկայնքին մէկէ աւելի ժողովուրդներ յաջորդաբար բնակած են:

Արդ՝ Քսենոփոնէն կ'իմացանք որ Ճորոխը, որմէ Թէքէ լեռը հասնելու համար հարկադրուեցաւ անցնելու, այդ Թուականին (401 *Ն. Ք.*) Հարպասոս *կը կոչուէր:*

Փասիս (Phasis) *կոչումը, ուրեմն, Քսենոփոնէն վերջը Ճորոխին տրուած ըլլալու է, նկատելով զայն Տայոց Անփայտ Փասենէն—զոր Յոյները Փ-ով գրած են՝ որմէ* Փասիս — *իջնող գետ մը: Արդարեւ՝ Ճորոխի արեւելեան ճիւղը, որ Բաբերդի քով անոր արեւմտեանին կը խառնուի, Տայքի բնական հսկայ ջրամբարին ճնշումէն, այժմեան Տումլու Տաղին արեւմտեան կողերուն ակնաղբիւրներէն կը ստանայ իր ջուրերը: Առարկողներ թերեւս գտնուին որ Քսենոփոն Թէքէի ճամբով, այսինքն Զղանայի կապանէն ուղղակի ծով հասած ըլլալով, տեղեկութիւն չունէր որ ծովեզերքին կողերը, որոնք մինչեւ Տրապիզոն տարածուած էին, Ճորոխի վերջաւորութիւնը Փասիս կը կոչէին. եւ այս մինչեւ այն օրը՝ որ Յոյները այդ մեծ գետը անոր աջակողմէն ընդունած օժանդակին, — այժմեան Աճարան — հետ շփոթելով,* Ակամփիս (Ακαμψιδ) *անունը տուին, զոր Շայտէր ալ Ճորոխին համար նշանակած է:*

Այս փոփոխութիւնն ալ Ստրաբոնէն վերջը պէտք է համարել. վասնզի անոր բնագրին մէջ այդպիսի անունի մը չենք հանդիպած, եւ ո՛չ ալ Դասական հնութեան լաւագոյն Բառարանները կը նշանակեն. ապացոյց որ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող գետ մ'էր:

Ինճիճեանի չորս պատճառաբանութիւնները լսելէ առաջ՝ որով Ճորոխը Փասիսի հետ կը նոյնանայ, շահեկան է կարդալ Մխիթար Աբբահօր աշակերտներուն «բազմաջրուն եւ աչալուրջ ճգանօք» աշխատասիրուած յատուկ անուններու Բառագրքին մէջ Ճորոխի մասին գրուածը.

«Ճորոխ գետ, կոչի եւ Ճօրոխ, եւ Փասիս. ելանէ ի կողմանէ Տրապիզոնի եւ Բայբերդայ եւ երթալ ընդ Համշէն գաւառ Հայոց. եւ անտի ի Տայս եւ խոտորեալ յարեւմուտս կոյս պատէ զաշխարհն Եգերացւոց, որք են Լազք. եւ անկանի ի ծովն Պոնտոսի, որ է Սեաւ Ծով»:

Եւ Հայք բառին առթիւ՝ «Ունի Հայք եւ գետս անուանիս մեծամեծս եւ մանունս. զԵփրատէս. զՏիգրիս. եւ զԵրասխ՝ որ է Գեհովն եւ զՓասիս՝ որ է Փիսովն, որք ելանեն ի դրախտէն, զորմէ բազում եւ մեծամեծ հեղինակք ասեն, թէ ի Հայս»:

Համշէնի համար ալ հետեւեալը կը կարդանք. «Համամ էր իշխան ոմն քեռորդի Վաշտեայ իշխանին Վրաց, որ զնենգութիւն Վաշտեայ ծանոյց Վահանայ իշխանին Հայոց. եւ զգուշացոյց զնա. եւ յայս սակս ծայրակտուր լինի ի Վաշտեայ: Սա (Համամ) շինեաց զՏամբուր քաղաքն, ուր ինքն բնակէր. եւ կոչեաց զնա (Հայ բառակազմութեամբ սակայն) յիւր անուն Համամաշէն, որ ռամկաբար կոչի Համշէն»:

Կը հետեւի, ուրեմն, որ դասական քարտէսներուն Ճորոխի հովտաձորին մէջ նշանակած Ispiriadis = Hispiriadesին տեղ այժմեան օտար քարտէսներուն դրած Կիւրճիստանը այդ նենգամիտ Վաշտէին ոխակալութենէն խուսափող՝ Համամ իշխանին հետ «Հայոց գաւառի» մէջ ապաստանած Վրացիներուն ներկայութենէն առիթուած է. եւ ո՛չ թէ պարսկական ոճով կազմուած այդ տեղանունը Վրաց մշակոյթին որորանը կրնայ ներկայացնել: Ընդհակառակն պատմական տուեալները կը հաստատեն, որ Համշէն՝ Հայոց գաւառին մէջ, Իսպիր գասապայի եւ Րիզէի միջեւ պէտք է փնտռել, եւ անկէ ալ դեռ աւելի դէպի Արեւմուտք, Հայոց հիւսիս արեւմտեան վերջին սահմանները. հոն՝ ուր Անիի գաղթականներն ալ վստահ ապաստանարան կըրցան գտնել: Այսպէս է որ Տրապիզոնի եւ անոր Պլատանա նաւահանգիստին բարձր լեռներուն մէջ, 1915ի տխրայիշատակ թը-

ւականէն առաջ, Հայաբնակ Թոց գիւղը կար, պապենական ժառանգութիւն մը, ուր կը լսուէին Թորոս, Մելքոն, Համբար, Համաս անունները. ուր հայ եկեղեցիի մը աւերակները կային. եւ ուր կ՚ապրէին՝ առանց մեղի, մանկական քաղցրիկ յիշատակներ:

Մեղի ծանօթ չէ թէ Ինճիճեան ազգային ո՞ր հեղինակին գրութեան մէջ գտած է Ճորոխ կոչումը, զոր այդ պատճառաբանութիւններուն առթիւ՝ փոխանակ Ճորոխին, նախընտրած է շարունակ գործածել: Թերեւս՝ Ս. Գրոց յիշատակած Փիսոնին ստուգաբանութենէն. քանզի եբրայերէնի մէջ փիսոն կը նշանակէ աճիլ, զեղուլ: Որմէ՝ հայերէնին ծոր արմատէն, հետեւցուցած է Ծոր-ուղխ՝ որ շրջած է Ճորոխ:

Ցունաց կողմէն Ճորոխին տրուած անունները իբրեւ թէ չըբաւէին, հայերէնն ալ, եբրայեցւոց Փիսոնէն զատ, ուրիշ երեք անուններ անոնց աւելցուցած է՝ Հօրոխ, Ճորոխ, Ծորոխ. Ինճիճեանի Ծորուղխն ալ՝ չորրորդ:

Հինգերորդ մ՚ալ, կարծեմ, մեր կողմանէ ներեալ է, եւ կրնայ ըլլալ բուն նախաւորը՝ Արմէնօ-Իտալիներէն թերեւս տըրուած:

Նկատելով որ Տրապիզոնի նահանգին գաւառաբարբառը Ջ բաղաձայնը սաստկացնելով Ճ կը հնչէ [ջուր=ճուր], այդ նախաւոր կոչումը պէտք է եղած ըլլայ Ջուր-ուղխ(1), զոր հնչեցին Ճուրուխ՝ որմէ ռամկաբար Ճորոխ:

Հայաստանի գետերուն յատկացեալ գլխուն մէջ (Հատ. Ա. գ) Ինճիճեան կը պարզէ իր չորս պատճառաբանութիւնները, որուն առաջինը, օտար հեղինակներուն վկայութեամբ, կը հաստատէ որ Ծորոխ=Ճորոխ գետը Հայքէն կը ծնի եւ կ՚ընթանայ Կողքիսին մէջ: Նախ Ստրաբոնը կը յիշատակէ. «Կողքիս ըստ մեծի մասի իւրոյ առ երի կայ ծովու. ընդ այն ընթանայ Փասիս՝ գետ մեծ բղխեալ ի Հայաստանեայց, յինքն ընդունելով զԳլաւքոս (Γλαῦκος=Glauco) եւ զԻպբոն, որք հոսին ի մերձակայ լերանց»:

---

(1) Պարսիկները, որոնք Ճորոխի հովտաձորին մէջ պատերազմած են, հաւանաբար գրեցին چوروخ, զոր Տաճիկը կարդաց ջորոխ կամ ջորուխ, որ գարձաւ

Առաջին դիտողութիւննիս է, որ Կողքիսի երկայնքին ընթացող մեծ գետ մը մի միայն Ճորոխը կրնայ ըլլալ եւ ո՛չ թէ Փոթի քաղաքին ծով թափող Րիոնը, երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող գետ մը, զոր Յոյները նմանապէս Փասիս կը կոչէին:

Դիոնեսիոս հեղինակը կը վկայէ, կը յարէ Ինճիճեան, որ Փասիսը Արմենիոս լեռնէն կը սկսի: Ուրիշներ ալ նոյնը կը հաստատեն, որոնց մէջ Պլինիոս, «որ զառաւել տեղիս յիշելով ծանօթացուցանէ. զի յետ յիշելոյ զԴրապէզոնս (Տրապիզոն) ասէ. «Յայնկոյս քան զայն, ազգն Ամէնօքալիպք... իսկ ի յեղերս են Հենիոխքք, Ամբրէվդք, Լազք: Գետք (են) Ագամբիս... եւ առաւել ականաւոր գետ Պոնտոսի է Փասիս, ծագի ի Մոսքեանց»:

Թէ ո՛վ են Մոսքեանները Հարտուին կը լուսաբանէ: «Հարտուին մեկնիչ ի բանից Ստրաբոնի լուսաւորեալ» կը վկայէ թէ Փասիսը «Ունի զիւր ակն յայնմ կողմանէ Մոսքիքեան սահմանին, զոր Հայք ունին. զի Մոսքիքա է եռամասն. մասն ինչ անկանի Կողքիսայ. մասն ինչ Վրաց եւ մասն ինչ Հայոց... զի յերկրի նոցա (Հայոց)՝ ուր դառնայ յարեւմուտս, ի լերանց զորս Պտղոմէոս Կովկասեանս կոչէ, բղխէ Փասիս, ոչինչ հեռի ի նոյն իսկ ականց Եփրատայ»:

Ասկէ աւելի որոշակի կարելի չէր ստորագրել Ճորոխի ակունքը: Առ այժմ կը գոհանանք զրուցել որ Տայքէն վեր ելլող Մոսքիկան լեռներուն դէպի Արեւմուտք դառնալը՝ Կարինէն քիչ հեռու, Տումլու Տաղին կը համապատասխանէ. որուն հիւսիսային կողերուն ստորոտը, ինչպէս Փասիս կոչումին ծագումին առթիւ բացատրեցինք, կը գտնուին Ճորոխի արեւելեան ճիւղին ակնաղբիւրները:

Ինճիճեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնը կը վերաբերի Փասիսի գետընթացքին նկատմամբ Դասական հեղինակներուն տուած նկարագրութիւններուն, որոնք կը համապատասխանեն,

ջուրուք կամ ճիւրուք. Լատին նորագիր տաճկերէնով՝ çoruh, զոր Ֆրանսացին պիտի հնչէ սօրիւ, իսկ Իտալացին՝ առ առաւելն, քօռու. Եւ ըսել որ 15 դար առաջ Հայ մը, Ս. Մեսրոպ, լուծեց եւրոպական լեզուներուն միջեւ տիրող ընթերցումի քաղաքական այս խառնակութիւնը՝ օժտելով Հայ լեզուն Այբուբենով մը, որ առանց շփոթութեան յարուցանելու, ամէնքն ալ կարող է գոհացնել. Լ. Կ.

կը յարէ Ինճիճեան, մեր Ճորոխին «զոր զայժմուս տեսանեմք... զի գրեն վասն Փասիսի ընթանալ առ Կողքիսիւ, մերձ ի Տրապիզոն եւ ի Լազս: Ըստ այսմ եւ Ճորոխ անցանէ առ սահմանօք փաշայութեան Տրապիզոնի որ ի հնումն կոչէր Կողքիս. իսկ այժմ Լազիստան կամ Լազք...»:

Եւ Ինճիճեան մեծ գոհունակութեամբ կը թարգմանէ նոյնութեամբ, ինչ որ թարգմանաբար մենք տուինք, Իբերիայի չորս մուտքերուն Ստրաբոնին դրածները. «Զորեկքին են մուտք ի Վիրս. մին ընդ Սարապանա բերդ կողքիսեանց, եւ ընդ անձուկս որք ի Թիկունս նորա են, ընդ որս Փասիս՝ հարիւր քսան կամուրջօք կցեալ, առ խոտորմանն սաստիկ (հոն ուր Արտանուչէն անցնող օժանդակը Ճորոխի մէջ կը թափի) եւ սրընթաց հոսի ի Կողքիս, հեղեղօք անձրեւաց ի բազում ծործորս պատառեալ ըղտեղին եւ ի ձորավայրս դարձուցեալ»:

«Զինչ աւելի յայտնի քան զայս, կը բացագանչէ Ինճիճեան, սակս ընթացից Փասիս գետոյ ընդ Կողքիս, եւ այժմեան սրընթաց ուղխից (որ մեզի յիշեցնել կու տան Ճորոխի նախաւոր Ջուր-ուղխ կոչումը) յորձանաց Ճորոխ գետոյ»:

Սակայն այս բոլորէն աւելի զօրաւոր փաստ, որ մեր Ճորոխը յունաց Փասիսն է Ինճիճեանին կրնար ծառայել Ստրաբոնի յիշատակած Փասիսի օժանդակին՝ Glancos անունը: Ասոր անդրադառնալու համար կը բաւէ Հայաստանը նկարագրող մեծանուն Անգղիացիին՝ Լինչի ընտիր եւ պայծառ քարտէսը:

Հոն կը տեսնենք, Ճորոխի վերջաւորութեան աջակողմը, եանկլինաձեւ յատակի վրայ բրդացած, 3428 մեդր բարձրութեամբ լեռնային զանգուած մը: Իր տեսակին մէջ մէկ հատիկ բրդացումին գագաթը կը կոչուի Շաւշէթ, ըստ այլոց՝ Բարչալ, որուն բարձունքէն երեք կողեր կ'արձակուին յատակաձեւին երեք կողմերուն ուղղութեամբ: Բնութիւնը կարծես այդ երեք վիթխարի մագիլներով ուզած է իր կանգնած հրաշակերտը սեւեռել գետնին մէջ, իբրեւ անառիկ պատուար մը, որ արգիլէր Պոնտոսի կողմէն Կուրի դաշտավայրին մուտքը:

Եանկլինաձեւ այդ յատակին մէկ կողմը Ճորոխ գրաւած է: Երկրորդը՝ այժմեան Աճարա գետին անձուկ կիրճն է: Երրորդը՝ Կուկասէն իջնող ճիւղարձակումէն շրջագծուած է, որ

Աճարայի կիրճը բանալէն վերջը՝ մէկ ուղղութեամբ կը շարունակէ դէպի հարաւ: Շաւշէթը միանգամայն լեռնական ճշմարիտ հանգոյց մ'է. վասնզի հոն կ'օղակաւորի Կաւկասէն իջնողը. եւ անկէ վերստին կը մեկնի միշտ հարաւային ուղղութեամբ եւ Տայքի մէջ կը դառնայ Հայոց պատկանող Մոսկական շղթան: Սա իր կարգին, Կարինի լեռնադաշտին ուղղութիւնը չառած, Տումլու Տաղին քով արմկաձեւ դէպի Արեւմուտք շրջելով ծընունդ կու տայ Դասականներուն կոչած Պարիադրէս երկարաձիգ լեռնաղօտիին, Խորենացիին Պարխարը, որ Փոքր Հայք հասնելուն երկրորդական ճիւղեր արձակելով կը վերջանայ:

Շաւշէթի արեւմուտքէն, վերջապէս, կը մեկնի, Ճորոխի առապար գետաձոր մը թողնելէն վերջը, Դասականներուն Սքիտիսսէն, մեզի ծանօթ Խաղտեաց լեռները, իսկապէս դժուարակոխ, որմէ անցնողը՝ կէս դար առաջ, իր կտակը թողած պէտք էր ըլլար: Իմացածիս, Ռուսերը նախորդ պատերազմին երբոր Տրապիզոնը գրաւեցին, հաղորդակցութեան նոր ճամբաներ այդկողմերը բացեր են: Այսու հանդերձ պէտք չէ մոռնալ Ամասիացի խոհեմ Ստրաբոնի ազդարարութիւնը՝ «Ամենեքին որք բնակին յայսոսիկ լեռնակողմանս՝ դաժան են անհնարին»:

Մեր տուած լեռնագրական նկարագրութենէն յետոյ ալ եւս կարելի է՝ Ստրաբոնի յիշատակած Փասիսին Glaucos օժանդակը ստուգապէս որոշել: Ինճիճեանի տառադարձութեան Ղլաւքոսը արդէն ճամբան հարթած է: Բայց նախապէս պէտք է անդրադարձնել որ հին բնագիրներուն յաջորդաբար ընդօրինակութեանց առթիւ, անոնց մէջ գրչի վրիպակներ յաճախակի սպրդած են: Ասոնց կարգէն ըլլալու է glaucos ը, որ ի սկզբան glarcos պէտք է եղած ըլլայ: Ասոր ապացոյցը Ալիշանի Տեղագիր Հայոց Մեծացը Արտանուշի վիճակին ստորագրութեան մէջ տրուած է. «Ի հիւսիսոյ վիճակացն Տայոց, կը գրէ, եւ յաջմէ Ճորոխայ, կայ Արտանուշ վիճակ ի ծայրս Գուգարաց... են նորա իբրեւ 50 գեօղք եւ պատշաճի հնոյ գաւառին Կղարջաց որ ի սահմանածայրս Հայոց, Վրաց եւ Եգերաց»:

Ճիշդ առ ճիշդ կը համապատասխանէ Ստրաբոնի նշանակած տեղւոյն՝ որուն մէկ կողմը Հայոց, միւս կողմը Վրաց եւ միւս կողմը Եգերաց կը պատկանէր:

Եռամասն այսպիսի բաժանումի մը յարմարագոյնը Տաւչէ-թի եռանկիւնի նիստը միայն կրնար ծառայել:

«Ցելից հարաւոյ քաղաքին (Արտանուշին), — կը շարունակէ Ալիշան, — կայ Կլաճեթի աւան, բնակայր Կղարջաց գաւառի...»:

Նկատելով, արդ, որ Հայոց Եգերը դարձած է աճար, այսինքն է Գ-ը փոխուած է Ճ, եւ Ղ-ը Լ-ին տառադարձութիւնն է, հետեւաբար առանց վարանելու կրնանք շարել լեզուագիտական հետեւեալ հաւասարութիւնը·

Կղարջ = Կլարճ = Կլարգ

եւ Ինճիճեանի նման, եւ դեռ աւելի բարձրաղաղակ բացագանչել·

«Ձի՞նչ աւելի յայտնի քան զայս» որ glarcos է Կղարջ:

Եզրակացնելով՝ քանի որ glarcos (Ղլաւքոսը) Փասիսի օժանդակն էր եւ Կլարճէթի աւանը Կղարջ գաւառին կը պատկանի, երկուքը միասին կը հաւաստեն որ Արգոնաւորդներու առասպելական զրոյցին Ֆազիս = Փասիս գետը իսկապէս Հայոց Ճորոխն է, եւ ոչ Փոթի քաղաքին քով ծով թափող Րիոն, որու Կողքերը՝ ի յիշատակ բուն Փասիսին, նոյն անունը տուած էին:

ՃՈՐՈԽԻ ՀՈՎՏԱՁՈՐԸ

Ինչպէս առաջին էջերէն շեշտեցինք՝ ազգային ժառանգականութեան մը վաւերական իրաւունքները հաստատելու համար մինչեւ հիմա մեր ստացած աշխարհագրական տուեալները մենք անբաւական կը համարինք, մինչեւ որ վէճի առարկայ եղող վայրերուն բնակչութեան եւ անոր տեղանուններուն նկատմամբ ալ մեզի ծանօթութիւններ չտրուին՝ բնականաբար 1915 թուականէն առաջ անոնց կացութեան մասին եւ ո՛չ այժմեանին, որ անճանաչելի կերպով փոխուած պէտք է ըլլայ:

Այդ ծանօթութիւնները ստանալու համար մենք կը տրամադրենք — գիտե՛նք որ ունեցածնիս քիչ է — Ալիշանի, 1855 թուականին լոյս հանած «Տեղագիր Հայոց Աշխարհի» երկասիրութիւնը՝ ուր մանրամասն նկարագրուած են Մեծն Հայքի 15 գաւառներէն դուրս հիւսիս արեւմտեան լեռնակողմերը յառաջացած հայկական վերջին սահմանները, մանաւորապէս անոնք որոնք տիրապետող երկու կառավարութիւններ խրացնելով, մին միւսէն այժմ կը պահանջէ:

Ունինք նաեւ աւելի նոր Էփրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան»ը, որ իր կիսկատար վիճակովն հանդերձ, կը յաջողի մեզի տալ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, որուն հայրենասէր հոգին Ս. Ղազար վանքին համեստ խցիկէն սաւառնելով, օդախաղաց կ՚այցելէր Հայոց Բնաշխարհը, իր այդ երկասիրութեան մէջ, Ճորոխի ճախակողմեան վարի մասէն սկսած է տալ իր ծանօթութիւնները, որոնք անշուշտ ստացած էր ծագումով Տրապիզոնցի Հ. Ներսէս Սարգիսեանէն՝ որուն, աւելի վերջը, երախտաշնորհ զգացումով պիտի նուիրէր, անոր դիմանկարն ալ դրուած, իր մեծարժէք Շիրակը:

Պատեհ առիթն է աւելցնել որ Վենետիկոյ Ս. Ղազարի վանքը

այդ Հնախօս Պոնտացիին(1) կը պարտի Հայ ձեռագիրներու հաւաքածոն, զոր նա մեզմէ դար մ'առաջ, Հայաստան շրջելով յաջողած է ձեռք ձգել եւ այս կերպով զայն անվրէպ փճացումէ փրկել:

«Սպերի հիւսիսակողմը, կը գրէ Ալիշան, Ճորոխի ձախ դին եւ անոր Արեւմուտքը, կան Համշէն եւ Կիւրճիստան՝ որ է Բերդագրակ, եւ անոր հետ Խոտրջուր, որոնք Հայոց հիւսիս արեւմտեան սահմաններն են եւ Պոնտոսի սահմանակից լեռնավայր բարձունքները: Համշէնը ունի երկաթի բովեր, բարձր լեռներ, անտառներ եւ շատ մեղր: Անցեալին մէջ Նաւեաց երկիր եւ Տամբուր կ'ըսուէր. յետոյ եղաւ Համամաշէն: Անոր հայ բնակչութիւնը անցեալ դարու կէսին մահմետական դարձաւ(2). այլ մինչեւ այսօր նա կը պահէ հայկական անունները եւ սովորութիւնները»:

«Տէմիր Տաղի՝ որ երկաթ լերան ստորոտը կը գտնուի Համ-

---

(1) Թո՛ղ գիս չմեղադրեն Սորարոնի ակարութենէն վարակուած, այսինքն՝ ընդհանուրին վրայ խօսուած առեն անձնականը ներմուծել, ես ալ զուրցեմ որ Մխիթարեան Ուխտին այդ ցայտուն դէմքը Կիւրեղեան Աբրահօր մօրեղբայրն էր, որ, 1832 Թուականին, ձեռագիրներուն արկղներով ծովու ճամբով Տրապիզոնէն մեկնած առեն Պօղոս Թոռնիկն ալ միատեղ կը տանէր, վաթսուն օրուան ճանապարհորդութենէ վերջ Վենետիկ հասնելով՝ ինչպէս Գերպ. Հօրեղբայրս կը պատմէր: Լ. Կ.

(2) Համշէնի գաւառին հարազատ այդ Հայութիւնը բռնութեան ներքեւ հարկադրուեցաւ Թողուլ իր նախահարց դաւանանքը: Նախորդ Մեծ պատերազմին վերջաւորութեան «Բազմավէպ» կարգ մը յօդուածներ հրատարակեց, զանոնք փոքրիկ գրքի մը մէջ ալ ամփոփելով. Թէ ինչպէս քանի աւելի հայաբնակ գիւղեր տաճկացան, որոնց եկեղեցիները այն օրէն ի վեր մզկիթի տեղ կը ծառայեն. եւ ուր՝ հաւանօրէն, հայատառ գերեզմանաքարեր՝ եթէ չեն փշրուած, մեզմէ շատերուն, եւ նոյնիսկ այդ տաճկացողներու սերունդին յիշեցնել կու տան մեր մօտաւոր նախնեաց անունները՝ այցելողէն Հայր մեր մը հայցելով:

Կը պատմէր մայրս, որուն նախնիքը ծագումով Համշէնցի էին, որ նոր հարս եղած առենը (1852), պատկառելի դէմքով Մօլլա մը, Տրապիզոն այցելելով, հօրս տունը կը ներկայանայ, ըստ ազգականական հին օրէնքին, իր բէիզէն բարեւելու համար: Հիւրասիրուած եւ գոհ՝ իր երկիրը կը վերադառնայ: Լ. Կ.

չէն գաւառին գլխաւոր աւանը, Պաշ Համշէն կոչուած, որուն մօտաւոր է Խաչէքարը, որու մասին խօսեցանք»։

«Համշէնէն դէպի հիւսիս, կէս օրուան ճամբու հեռաւորութեամբ, կը գտնուի Համշէն Գալէսի (բերդը) որ թերեւս Տամբուրն է»։ Եւ Ալիշան Խաչքար լերան ստորոտը գտնուող գիւղերը կը յիշատակէ՝ Խեւակ, Մարամանդ, եւ ծովեզրին մօտաւոր «Արտաշին՝ աւան հայանուն»։ Յետոյ կը խօսի Պարխար լերան եւ Կիւրճիստանին վրայ․ «Սա այսպէս կոչի վասն լինելոյ երկրին ընդ ձեռամբ Վրաց․ այլ յաճախագոյն եւս կոչի յանուն երկուց գլխաւոր աւանացն որք են Բերդագրակ եւ Կիսկիմ…»։ Այս վերջինը, կը յարէ, Թորթումի սահմաններուն մօտ է, որուն քովերը կայ Արսիս, որ կը թուի արսեացփոր, Տայոց գաւառին գլխաւոր տեղը։ Իսկ Բերդագրակը՝ գետին ձախ կողմն է, Արսեաց հիւսիսակողմը, որուն մօտ կը գտնուին Օշնախ կամ Որջնիաղ գիւղը, ուր Մեծն Վահան Պարսից զօրքերը հարուածեց, Կուտրաշէն, Կամիրք, հայարնակ գիւղերը։

Բազմաթիւ հայ կաթողիկէներ՝ Բերդգրակի արեւմտեան կողմը, Խոտրջուրի վիճակին եօթը կամ ութը գիւղերուն մէջ կ՚ապրին, որոնք են Գեղուտ, Կաղմխուտ, Կիսակ, Կրման եւ Ճինապաղ, Թոլոշենց, Խանդածոր, Սիւնենց, ընդամէնը 2000 հոգի․ իւրաքանչիւր գիւղ իր եկեղեցին ունի։ Բոլոր այս անունները հայկական են։

Շարունակելով Ճորոխի գետընթացքին ձախակողմէն կը հասնինք Պայպուրդ, որ է Բաբերդի Խաղտեաց Հայերուն վիճակը, որուն համանուն գլխաւոր քաղաքը Հայաքաղդեաց կամ Արմենո-Խալիբներուն քաղաքն էր․ «Արտաքոյ հնդետասան աշխարհացն Հայոց Մեծաց․ եւ սա ի հնումն Բագրատունեաց թուի լեալ ոստան»։

Բաբերդէն, ինչպէս նախապէս ըսինք, կ՚անցնի Ճորոխ․ անոր հոյակապ կամուրջները յիշեցնել կու տան Սարարոնի Փասիսին վրայ նետուած 120 կամուրջները։

«Բաբերդի դաշտակողմին եւ լեռներուն մէջ բազմաթիւ գիւղեր սփռուած են, որոնց գլխաւորներն են Վարզուհան… որմէ մնացած են երեք փոքրիկ գեղեցիկ եկեղեցիներ եւ անոր քաղաքորմին աւերակները, զոր Լազերը 60 տարի առաջ կործանեցին։ Յետոյ Վանշէն՝ որ է Վահանաշէն եւ Օձտեղ, ուր է

Լուսաւորչի անուանի մենաստանը. Մասատ գիւղը՝ Կարինի ճամբուն վրայ, Գօփ Տաղ լերան կողերուն վրայ։

Վարդուհանի արեւմտակողմը՝ Կիւմիւշխանէի ճամբուն վըրայ կայ Բալախու աւանը»։

Կ՚արժէ անդրադարձնել որ կէս տաճկերէն եւ կէս հայերէն Կիւմիւշխանէ կոչումը տեղանուններու խեղաթիւրումի գլուխգործոցներէն մին է. վասնզի Կիւմիւշխանէի թարգմանութիւնն է արծաթեայ տուն, որ ծիծաղաշարժ պիտի ըլլար։

Այդ տեղանունին վերջաւորութեան խանէ բառը հայերէնին Հանքն է։

Կը հետեւի որ կարաւանական մեծ ճամբուն վրայ գտնուող այդ կարեւոր քաղաքին իսկական անունն էր արծաթահանք, պըղնձահանքին նման զուտ հայկական։

Ըստ Վ. Քինէ աշխարհագրողին, Բաբերդի բնակչութեան մէկ չորրորդը Հայ էր։ Անոր ստորագրած թուականին՝ Բաբերդի գաւառին բնակչութեան 46800-ը մահմետական էր. 10580-ը Հայ. մնացեալները Յոյն եւ այլ եւ այլ։

Բնականաբար, հոս ալ Համշէնի դէպքն է որ կը կրկնուի։ Մահմետականներու այդ մեծամասնութիւնը բռնի կրօնափոխութեան հետեւանքն է։

Բաբերդի գեղեցկաշէն կամուրջէ մը անցնինք Ճորոխի գետընթացքին աջակողմը եւ անոր հետ իջնենք Սպեր, այժմ Իսփիր՝ որու համար Ալիշան կ՚ըսէ. «... Անուանի են բովք արծաթոյ սորա, այլ այժմ խափանեալք». եւ կը շարունակէ. «Սպերի հին գաւառին գլխաւոր տեղն է Իսփիր աւանը, գետին աջակողմը, 50 տունով, լերան գագաթը կիսաւեր բերդով, ուր կայ Հայոց լքեալ մենաստան մը՝ իր եկեղեցիով։ Սա կը թուի առաջին գարուն յիշատակուած Սմբատաւանը եւ Բագրատունեաց նախկին բնակարանը։ Սպերի վիճակը 50-ի մօտ գիւղ ունի՝ որոնց մէջ նշանաւոր է Սակուս(?)» Պարխար՝ մօտ Պաքըրմատէնի, որ թարգմանի պղնձահանք։ Թերեւս այդ պաքըր բառէն ծնած ըլլայ Պարքալ = Պալքար կոչումը՝ որ Խորենացիին Պարխար լեռնաշղթային հետ կը մրցակցի։

«Օրթաքէօյ, կը շարունակէ Ալիշան, Իսփիրի հարաւակողմը Գօհանամ լերան ստորոտը, իր անուանի Ս. Յովհաննու կամ Ս.

Կարապետի ուխտավանքովը, որուն մօտ կայ Վանք մատէնի կոչ-ուած արծաթահանքը: Իսիդորի հարաւ արեւելեան դիրքով կը գտնուի Քամբոր «որ է անշուշտ Կամբադա՝ ուր Մեծն Աղեք-սանդր առաքեաց զՄեմնոն ի խնդիր բովուց ոսկւոյ»:

Սպիրէն հեռանալէն առաջ կ՚արժէ ակնարկ մը նետել դէպի Արեւելք, Տայքէն դահավիժող նկարչագեղ լեռնակողերուն եւ մօքի սլացքով մը հասնիլ սարեւանդեալ Թորթումին՝ ուսկից կը սկսի մինչեւ Կարինի լեռնադաշտը երկարող, Ջրարբի տա-փարակ մը: Ասոր ստորերկրեայ խաւերուն մէջ այժմեան քար-տէսները քարիւղի գոյութիւնը կը նշանակեն, ինչպէս Եզնկայի մօտերը, զոր շահագործելու համար ամէնքն ալ այսօր փափա-քող են:

Եւ որովհետեւ այդ տեղերն է որ Վաղարշակ Արքան Մա-ժաքէն վերադարձին չինել տուաւ գիւղաքնացութեան հովանոց-ներն ու երկու գոմերը, զոր Խորենացին բանաստեղծական աւխ-նով նկարագրած է, կը փափաքիմ Ալիշանինն ալ — որ տեսած չէր — նկարագրութիւնը նոյնութեամբ տալ: «Թորթում վիճակ, կը գրէ Ալիշան (Տ. Հ. Մ. էջ 37), կայ ի հիւսիսոյ դաշտին Կարնոյ, եւ թուի մասն Շատագոմք կոչեցելոյ գաւառի նորին եւ Ոքաղեայ Տայոց, գետակ համանուն բղխեալ ի Պար լերանց (որմէ՝ Թերեւս, Պարքար, որ շրջեցաւ Պարխար) եւ իջեալ ի հիւսիս օժանդակել Ճորոխ, արբուցանէ զգեղեցիկ եւ զջերմիկ դաշտ իբրու 10 ժամեայ երկայնութեամբ եւ կիսով նորին լայ-նութեան, որ եւ զանազան գիւղիւք եւ տեսլարանօք բնութեան. քարաժեռուք եւ հովտօք, լճաւ եւ ջրվիժիւ զուարճացեալ է. եւ առատ պտղաբերութեամբ, յորմէ եւ Կարին ընդունի մրգս ազնիւս:

Իբրեւ 70 գեօղք են վիճակին. նշանաւորքն Թորթում ա-ւան յաջմէ գետակին կամ յարեւելից, բերդ հին եւ ահաւորա-հայեաց, ունելով ի բարձու քարալերին կարկառելոյ ի գետն, յոր իջուցանեն եւ սանդուխք քարափորք»:

Ալիշանի տուած տեղագիրը այն տպաւորութիւնը կու տայ որ դահավէժի մը վրան յառաջակարկառ սեպացած այսպիսի քարալերի մը յանդիման, որուն վրան Տաօքները ապաստանած էին, Քսենոփոն ներկայ գտնուեցաւ սրտակեղեք տեսարանի մը,

երբոր պարէն փնտռող Ցոյն զինուորները մեծ դժուարութեամբ յաջողեցան անոր բարձունքը ելլել:

Հայաստանի ժողովուրդէն հիւրասիրաբար ընդունուած վեհանձն ու քաջ Աթենացին յուզուած գրչով կը պատմէ. «Հո՛ն, այն տեղն, քամնասարսուռ տեսարան մը ներկայացաւ. որովհետեւ կիները իրենց երախաները ժայռէն վար կը նետէին, որմէ վերջը ինքզինքնին՝ դահավէժ» (Անապասի. Գիրք Դ. գլ. 7): Եւ կը պատմէ Ցոյն զինուորի մը մարդասէր անձնուիրութիւնը: Տեսնելով որ չքեղ հագուստով մէկը կը վազէր քարաժայռէն ինքզինքը վար նետելու, ուզելով բռնի անոր արգիլել, զիրար քաշկռտելով, կ'ըսէ, երկուքն ալ մէկտեղ դահավիժեցան:

Տխրայիշատակ Ջարդերուն եւ 1915ի Հայոց տեղահանութեան օրով Հայաստանի քարաժայռերը քանի՜ցս, աւա՜ղ, ասոնց նման սրտաճմլիկ տեսարաններու ներկայ գտնուեցան, որոնք Եւրոպացիին անհաւատալի կը թուէին, երբոր հրաշքով ազատած Հայը անոր կը պատմէր: Ո՞ւր ես, ո՞ւր, Քսենոփոն, ազնուասիրտ Աթենացի՜դ:

Արդ, քանի որ Տայքի լեռնատափերուն վրան կը գտնուինք, շարունակենք Ճորոխի քով իջնելէ առաջ, դէպի հիւսիս, դէպի վէճին գլխաւոր առարկաներուն՝ Արտահանի եւ Կարսի գաւառները, առանց սակայն այս վերջինով զբաղելու. քանզի անոր Հայութեան մասին տարակուսիլը ողխութենէ աւելի խակապէս աններելի յանցանք է:

Նախնիք, հիները, կը գրէ Խորենացին, այդ տեղերը անփայտ վերին Բասեն կը կոչէին. «Իսկ յետոյ վասն հատուածին Վղնդուր Բուլղարայ Վնդայ բնակելոյ ի տեղիս (Վաղարշակ արքային արտօնութեամբ), անուն նորա անուանեցաւ Վանանդ»: Ուստի ժառանգական պահանջ հետապնդող մը եթէ գտնուէր, անիկա Պուլղարը պէտք է որ ըլլար: Մինչդեռ ի յիշատակ, ըսեմ, Վաղարշակի մարդասէր հիւրընկալութեանը, եւ անոր փոխադարձ, Պուլղար ազգը՝ 1896ի Ջարդէն վերապրող Հայերը գիրկընդբաց ընդունեցաւ, անոնց ամէն դիւրութիւններ մատուցանելով: Ասոր ես ալ կրնամ վկայել, քանի որ ես ալ այդ ապաստանողներուն մէջ կը գտնուէի:

Այդ գաւառներուն հայկական ըլլալուն համոզուելու համար,

հիմա որ կարելիութիւնը կայ, սաւառնակով մը բարձրէն պէտք է դիտել Երեմիա Մարգարէին հրաւիրած Արարատեան արքաներուն աշխարհը, զոր երկու մեծ գետեր՝ Երասխն ու Կուրը, միեւնոյն բնական ջրամբարներէն, գրեթէ քովէ քով բխելով, հակառակ ուղղութեամբ կ'ընթանան եւ միեւնոյն կէտին կը վերջանան, ձուաձեւի նման լեռնակղզի մը շրջանակելով, զոր կարելի է անուանել Ile d' Arménie ինչպէս Գաղղիոյ մէջ կայ Ile de France.

Այդ ձուաձեւին մէկ ծայրը Արարատ լեռն է. միւսը՝ Շաւշէթը, ուր Հայք, Վիրք եւ Եղերք իրարու կը հանդիպէին:

Արաքսէն եւ Կուրէն շրջանակուած այդ լեռնակղզիին համար սրբազան աւանդութիւնները կը հաւաստեն որ այդ տեղ կը գտնուէր Յաբեթոսթէ Թորգոմեան Հայկի նախահարց բնաշխարհը՝ Թոկարմաճ = Թուլկ-արմաճ՝ որմէ Արմա ազգանունը երեւան կու գայ:

Տարբեր կերպով ըսողներուն, գրողներուն, Խորենացին արդէն պատասխանած է. «Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի, մեզ ո՛չ է հաճոյ. այլոց որքան կամք լիցին». (Գիրք Ա. գլ. ժդ):

Կուրի գետընթացքին հետ մտնենք Արտահանի մեծ վիճակին մէջ «որ համանուն գետին քով տարածուած է, կը գրէ Ալիշան: Արեւմուտքէն ունի զՇաւշէթ եւ Կղարջը՝ որ է Արտանուչ. իսկ Արեւելքէն՝ ռուսական մասէն Ախալցիխէ գաւառը»: Արտահան 1855 թուականին 100 տուն միայն ունէր:

Արտահանի հարաւակողմը, այսինքն՝ Ոքաղէի հարաւակողմը կը գտնուի Տայոց Կող գաւառը՝ ուսկից կը բղխի Կուր գետը, որ Արտահանէն իջնելով դէպի Արեւելք Ախալցիխէ գաւառէն «խաղայ ի Վիրս»:

Ալիշան ալ Կողի գաւառը ամառնային զբօսագնացութեան հաճելի վայր մը կը նկարագրէ. «վասն որոյ, կ'ըսէ, Վաղարշակ հայր Արշակունեաց յարդարեաց ի սմա ամարանոցս եւ պարտէզս եւ որսարանս»: Խորենացին չէր սխալած ուրեմն:

Էփրիկեան Արտահանի մասին ուրիշ տեղեկութիւններ տուած է. «Կ'ըսուի թէ քաղաքս առաջին անգամ կառուցած է Ջաւախոս Թորգոմայ թոռնորդին, եւ նուիրեր է Ուրուաց, անոր համար Հուր կոչուած է, կ'ըսէ Վրաց աշխարհագիրը. բայց նա չի-

թած կը թուի թէ՝ անունը եւ թէ դէպքը։ Վասն զի Վրաց հին պատմիչը, Ջուանշիր, Արտահանը նուաճող Երուանդայ Արշակունւոյ համար կ'ըսէ. «Բնակեցոյց ի նմա մարդ դիւախօս եւ անուանեաց զնա Քաջատունն» որ կոչուեցաւ նաեւ Քաջաց քաղաք եւ վրացերէն եւս Քաջաց ցիխէ, այսինքն՝ Քաջաց բերդ. եւ յայտնի է թէ հմայք եւ հարցուկներ եւ թերեւս Հայոց Տրէ դից պաշտօնն հաստատեց աստ, վերոյիշեալ Արշակունի թագաւորը։

«Բագրատունեաց պայազատութեան ժամանակ Արտահանի մէջ կը նստէր Կողայ իշխանը։... Հայկազնեանց պետութեան վերջանալէն քիչ վերջ, քաղաքիս մօտ, Հայք եւ Վրացիք նիզակակցութեամբ Օսաց եւ Քուչաց եւ առաջնորդութեամբ Փառնաւազայ, յաղթեցին Աղեքսանդրի Ազոն կուսակալին եւ անոր հեծելազօրուն, եւ Մակեդոնացի Յունաց լուծը թօթափեցին»։

Վիրք անունին առաջին յիշատակութեանն է որ կը հանդիպինք։ Խնդիր է որ այդ ծանօթութիւնը ո՞ր աղբիւրէն առնուած է։ Աղեքսանդր Մեծն, ինչպէս պիտի տեսնենք, իր կենդանութեանը Միթրանէսին (Միհրանին) յանձնած էր Արմենիան։ Անոր մահէն խկոյն յետոյ անոր զօրավարները յաջորդաբար տիրեցին մինչեւ Պարթեւներուն Արշակ Զ. արքան։ Հետեւաբար յայտնի չէ թէ ո՞ր թուականին հանդիպած է այդ հաւաքական ընդվզումը։ Առ այժմ կարեւորն է որ Մակեդոնական շրջանին — ինչպէս մեր ալ համոզումն է — Վիրք անունը Կուրի դաշտավայրին մէջ ներկայացաւ։

Մեր կողմանէ յիշեցնել կու տանք որ ուրարտական բեւեռագիրներուն քարտէսին մէջ Riduanis տեղանունը թուի լինել Արտահանի գաւառը եւ Irdaniunisը՝ Արտահան քաղաքը. կը բաւէ ասոնց is յետադասը զեղչել եւ Riն եւ Irը ար կամ րա կարդալ։

Տայքի հիւսիսակողմը գտնուող Ժ.Գ. Գուգարաց աշխարհին վերաբերեալ Էփրիկեանի ծանօթութիւններէն շարունակենք քաղել։ Գուգարքի սահմանները ստորագրելէն վերջ, Էփրիկեան մանրամասն կը խօսի անոր գետերուն եւ լիճերուն վրայ։ «Լերանց խոր հովիտները, կ'ըսէ, շատ անգամ կը պարսպեն նահանգիս հին գաւառները, որոնք կը ձեւանան Փոր եւ Ձոր մասնիկներով, ինչպէս են Ձորափոր, Կողբոփոր, Մանգլեաց փոր,

եւ այլն»։ Էփրիկեան ասկէ վերջ გუგარქ բառին ստուգաբանութեան կ'անցնի եւ իսկոյն անոր պատմականին. «Գուգարք անուան ստուգաբանութեան վրայ եւս քանի մը խօսք ըսենք. նախ կը թուի გოგ-არქէն ծագած. հաւանական է մեկնիչներէն ոմանց ըսածը թէ გოგ եւ მაგოგ(1) մէկ ազգ էին եւ իրենց բնակայրն էր այս նահանգն, յորմէ սփռած տարածած է իրենց սերունդը Կովկասու կողմերը եւ ի Սկիւթիա։

«Արեւելեայց մէջ շատ առասպելներ եւ Արեւմտեայց մէջ շատ կարծիքներ կան Գոգայ եւ Մագոգայ վրայ։ Մենք աւելորդ համարելով երկարել մեր խօսքը այդ կարծեաց վրայ, յայտնենք նաեւ ենթադրութիւն մը, թէ Գուգարքի մեծ մասը ժառանգելով გუშარ՝ Շարայի զաւակներէն մին, այսինքն Կանգարք լեռնէն մինչեւ Հնարակերտ ամրոցը, թերեւս իր անունովը այդ երկիրը გუშარქ ըսուելու տեղ կոչուեր է Գուգարք։ Նահանգիս անունը ծանօթ էր նաեւ Յունաց ღოღარინი կամ კოკარინი կոչուած Ստրաբոնէն եւ ըստ Լատինաց՝ Gogarene»։

Էփրիկեան Ախալցխա քաղաքին առթիւ «Ըստ ազգային եւ օտար բանասիրաց, կ'ըսէ, հին ժամանակները Ախալցխայի գաւառին մէջ նախ բնակած է Ս. Գրոց մէջ յիշուած Յաբեթի მოსოქ թոռն, յորմէ սերած են მესხქ ըսուած կովկասեան ժողովուրդք, որոց երկիրն կ'ինկնար Հայոց, Վրաց եւ Եգերաց մէջտեղ։ Ինչպէս կ'երեւի առաջին անգամ Վրացիք տիրելով (ուշդի՛ր) իրենց այս սահմանակից երկրին, անուաներ են զայն სამცხე (Երկիր Մեսխաց) եւ գլխաւոր քաղաքն ալ ახალი ციხე (Նոր բերդ)։

«Վարդան աշխարհագիրը՝ յետ ըսելու որ«Սամցխէ՝ Ախլցխա է», կը յաւելու նաեւ «Իշխանաց երկիրն է». եւ յիրաւի եղաւ ժամանակ մը որ Ախալցխան ազատ իշխաններով կառավարուե-

---

(1) Կարեւոր են Jean-Augustin Bost. Dict. de la Bible տպ. 1865. որմէ հնագոյնը և աւելի հեղինակաւորը՝ Dom Augustin Calmet, որ Պոստէն 135 տարի առաջ՝ Հին կտակարանի բառագրքին մէջ երկար խօսած է Gog և Magogի վրան. Մագոգը, կ'ըսէ, երկիրն է, ժողովուրդը, և գոգը՝ անոր արքան. « Nous avons fait voir, sur la génèse que la plupart des anciens faisaient Magog père des Scytes.... Bochart a placé Gog aux environs de Caucase.... Il montre que Prométhée attaché au Caucase, n'est autre que Gog. On connait au midi du Caucase la Gogarène.... ».

ցաւ եւ նոյն ատեն կոչուեցաւ ի Հայոց՝ Իշխանաց Երկիր: Ըստ բնական աշխարհագրական բաժանման՝ Ախալցխան իր գաւառով յատուկ մասն համարուած է Հայաստանի: Մեր աշխարհակալ Թագաւորաց ժամանակ երբեմն բոլորովին Հայոց ձեռքը մնացած է, մերթ հարկատու, մերթ հպատակ: Կը համապատասխանէ Տայոց լեռնոտ նահանգին Ճակք գաւառին»:

Եգեր=Աճար, Կղարճ=Կլարջ առթիւ լեզուագիտական մեր գիտողութիւնը կրնայ հաստատել որ Ճակ է Գակ=Գագ եւ միանգամայն Գոգ=Gog: Մխիթար Աբբահօր Աշակերտներուն Բառագիրքն ալ կը հաւաստէ որ «Գագայ դաշտ էր դաշտ ինչ ի սահմանս Վրաց՝ յաշխարհն Գուգարաց, ուր Սբ. Մեսրովբ վարդապետն Հայոց առեալ զատամն մի յատամանց Սրբոյն Սարգսի վկային եդ ի փայտեայ խաչի. եւ ածեալ զխաչն կանգնեաց ի վերայ գագաթան բլրին Գագայ, որ կոչի մինչեւ ցայսօր Գագայ սուրբ Սարգիս եւ առնէ մեծ սքանչելիս: Յայսմաւուրս Յունվ 31, եւ ի չարակնոցն»:

Էփրիկեանը պատմագրականին անցնելով՝ կ'ըսէ որ Վրաց Գէորգ Թագաւորը կը ստիպուի ազատ եւ անկախ համարել Ախալցխան եւ Ախալ քաղաքը իրենց գաւառներովը եւ առաջին աթաբէկը (հայր իշխան) եղաւ Սարգիս անունով մէկը: 1463ին Կուարկուարէ աթաբէկը ինքզինքը անկախ կը հռչակէ: Կը հետեւի արիւնհեղութիւն: 1547ին Թուրքերը Ճորոխի կողմէն յառաջ կը խաղան, 1579ին կը գրաւեն Ախալցխան: 1625ին Սուլթան Մուրատ Դ. Ախալցխան կը պաշարէ, որ ապստամբած էր: 1810ին Ռուսերը զայն կը պաշարեն եւ 18 տարի վերջը անոր կը տիրանան: Այս պատմագրութենէն կը հետեւի որ Գուգարքը միշտ անկախութեան ձգտած է:

Էփրիկեան շարունակելով, կ'ըսէ որ «Ադրիանապոլսոյ դաշնադրութեամբ (1829 Սեպտ. 29) երբ Ախալցխան ուրիշ երկիրներու հետ բոլորովին Ռուսաց տրուեցաւ եւ Կարինը վերստին Թրքաց ձեռքը մնաց, կարնեցի բազմաթիւ հայեր իրենց գաղթավայր ընտրեցին Ախալցխան եւ յետ բազում վշտաց եւ ճանապարհի նեղութեանց, 1830 Թուին եկան հասան իրենց ընտրած երկրորդ հայրենիքը»: Եւ յաջորդ էջին (56) կը շարունակէ. «Կարնէն գաղթող Հայ-Կաթողիկներն առաջ բնակեցան հին քա-

ղաքին մէջ, իրենց կրօնակից Վրախօս Հայերուն հետ...»: Ասկէ կը հետեւի թէ ո՛րքան վրախօսներ ծագումով Հայ են: Կարնեցի գաղթականներուն յաջորդները, կ'ըսէ «մեծաւ մասամբ անխախտ պահած են իրենց հին սովորութիւնները»: Կանայք ալ իրենց զգեստը ու արդուզարդը:

«Նախորդ դարուն վերջաւորութեան՝ Ախալցխայի բնակչութեան թիւը 16,116 էր, յորոց 12-13000 են Հայք, իսկ մնացեալք Հրեայ, Վրացի եւ ուրիշ թուով Ռուս եւն. եւն.: Արհեստները՝ ոսկերչութիւն, կօշկակարութիւն, եւն. գլխաւորապէս Հայոց ձեռքն է...»: Նման մանրամասնութեամբ Էփրիկեան կը տեղադրէ Ախալքաղաքը. «որ կը համապատասխանէ Գուգարաց հին Ջաւախք գաւառին»:

«1828ի պատերազմին Կարնէն եւ մասամբ Արտահանի գաւառէն գաղթող Հայերը Ախալքաղաքի գաւառին մէջ կը հիմնեն գրեթէ 50 գիւղ»:

1893ին հրատարակուած վիճակագրին համեմատ (տե՛ս էջ 66), այս քաղաքին բնակիչներուն գումարն էր 4303 հոգի, որոնց 4084ը Հայ, 45 Վրացի, 57ը Ռուս, եւն.: «Քաղաքիս Վրացի բնակիչք, կ'ըսէ Էփրիկեան, կը պարապին երկրագործութեամբ եւ Յոյները՝ 40 հոգի, քարտաշութեամբ: Հայոց ձեռքն են քաղաքիս գրեթէ բոլոր արհեստները, որոնց գլխաւորներն են ոսկերչութիւն, կաշեգործութիւն, հիւսնութիւն, դարբնութիւն, ներկարարութիւն, եւ այլն»:

Ինչպէս լեզուի մը հանճարը (génie) անոր բառակազմութենէն կը գատուի, այնպէս ալ ժողովուրդի մը արժէքը՝ անոր արհեստէն եւ ընկերական կազմակերպութենէն: Վրացին պատմութեան մէջ ներկայացաւ երկրագործ մը եւ այնպէս ալ չարունակեց մնալ: Արեւմտեանք՝ գնահատելով անոր յատկութիւնը, փոխանակ դասականներուն Iber կոչումին զայն Γεωργός = Կէօրկոս անուանեցին (Յունարէն՝ երկրագործ), որմէ Հռոմէացւոց համար Iberiaն դարձաւ Georgia, Ֆրանս. Géorgie. Վրացիին տիրապետողը նախընտրեց չզպչիլ այդ երկրագործին, քանի որ անոր աշխատանքովը հողը կը հասութաբերէր, իր անհրաժեշտ պէտքերուն կը ծառայէր: Հայուն պարագան տարբեր էր: Նա աւելի արհեստաւոր մ'էր, որուն տիրապետողը, ար-

չաւողը անհրաժեշտ պէտք չունէր: Ասոր համար Հայուն չխնայեց. կեղեքեց, ջարդեց, կամ ինչպէս ըրաւ Պարսից Շահ Աբբաս արքան, զանիկա տեղահանելով փոխադրեց Պարսկաստան: Հայը իր անձը փրկելու եւ խաղաղ ապրելու համար՝ պարտաւորուեցաւ արտագաղթել: Վրացին, որ այդպիսի ստիպիչ պարագայի մը մէջ չէր գտնուեր, շարունակեց հողը աշխատիլ եւ առիթէն օգտուելով պիտի գրաւէր Հայուն լքած վայրերը, ինչպէս հին անցեալի մէջ օգտուած էր Եգերաց եւ Ալբաններուն անհետացումէն: Այս եղանակով Մեծն Հայքի ինչ ինչ հիւսիսային գաւառները Ստրաբոնէն ստորագրուած՝ Իբերիային կցուեցան:

Մեր վերջաբանին մէջ այս խնդիրը պիտի յուզուի. քանզի Վրացիին վարմունքը Հայուն ալ նոյնքան իրաւունք կու տայ գըրաւելու այն երկիրները, որոնց նախաւոր բնիկը անհետացած է՝ անվերադարձ կերպով. եւ ո՛չ սփիւռքի Հայութեան նման, որ այժմ կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, ազգային պապենական իր ժառանգութեան տիրանալու: Ուշադրաւ այս նկատողութիւններէն վերջը Կղարջ գաւառին ճամբով վերադառնանք Ճորոխի վերջաւորութեան դէմ գտնուող Արտանուշին եւ Արդուինին:

«Արտանուչ կամ Արտանոյշ, կը գրէ Էփրիկեան, քաղաքաւան Գուգարաց Կղարջք գաւառի, կառուցուած է զառիվերի մը վրայ, որոյ արեւմտեան կողմը կը բարձրանայ ահագին բարձրաբերձ ժայռ մը եւ վրան կայ ընդարձակ տափարակ մը... Այդ տափարակին վրայ կը տեսնուին հսկայ պատերու, քառանկիւնի աշտարակներու, ամրաշէն աւազաններու... եւ զանազան գետնափոր շինութեանց փլատակներ: Արտանուշը թէեւ նշանաւոր է բնական անմատոյց դիրքովն, սակայն շրջապատուած է նաեւ բոլորակ եւ ամուր պարսպով մը...: Հիւսիսային կողմի զառիվայրին վրան կան հին եկեղեցւոյ մը որմերը, որոնց ոմանց երկայնութիւնն է 10′ եւ լայնքը 6′ եւ զարմանք կ՚ազդեն տեսողաց վրայ, թէ ինչպիսի ճարտարութեամբ շինողներն՝ այդ բարձրութեան վրայ հանած են վիթխարի քարերը: Քաղաքաւանիս ստորոտէն կը վազէ՝ Ճորոխի օժանդակ Արտանուշի գետն. գետոյն երկու կողմը ահագին ժայռեր եւ բլուրներ կը բարձրանան, որոնք կարծել կու տան թէ գետն ատենօք շատ մեծ ըլլալով եւ ճիշդ ատոնց վրայէն հոսելով՝ զանոնք ողողեր եւ հետզհետէ հա-

բլրաւոր կանգուն վար իջեր է: Ասոր պարզ ապացոյցներ են ժայռերու կողմնակի երեսաց վրայ եղած անթիւ քարայրներն, որոնց բերանին վրայ մարդկային ձեռօք շինուած ամուր պատեր եւ ցցուած գերաններ կը տեսնուին: Տեղւոյս ժողովուրդը, կը յարէ, աւանդութեամբ կը համարէ թէ այդ ծերպերու եւ այրերու մէջ թաղուած լինին հնագիտական թանկագին առարկաներ, բայց կը վախեն եւ չեն համարձակիր ներս մտնելու»: ... Խփրիկեան պատմագրականին անցնելով, ըստ Վախուշտ անծանօթ պատմիչին, քաղաքին կառուցանողը վրացի Վախտանգ Թագաւորն է, Ե. դարուն մէջ. այսինքն վերաշինած, քանզի այս նշանաւոր պատմական քաղաքին ծագումը շատ հին է եւ հաւանաբար մէկ քանի անգամ աւերուած: Այսպէս՝ Արաբացի Մըրուան զօրավարը՝ Է դարուն մէջ: Աշոտ Կիւրապաղատը կը վերաշինէ, կը բնակի եւ հոն կը մեռնի: Խփրիկեան կ'եզրակացնէ, ըսելով. «աւելի հնագոյն կը թուի քան զՎախտանգ եւ հաւանօրէն շինուած է ի Հայոց»:

Իսկ բնակչութեան թուոյն մասին «այժմ կը հանի 1000ի յորոց 960ը Հայ...»: Արտանուշի նկարագրութիւնը յիշեցնել կու տայ Հռոմի մօտերը գտնուող Տիվոլի քաղաքը: Հոն ալ գետ մը՝ ԱՆԻԷՆԷ, ահագին բարձրութենէ մը կը գահավիժէ. մինչ անոր ստորերկրեայ հոսանքները, որոնք քանի՛ցս քաղաքին նստած լեռնաբլուրը փլցուցած են, անոր կողերուն վրայ խորափոր այրեր բացած են, ուր հին անցեալին մէջ Սիբիլլան կը բնակէր, որուն տաճարը դեռ կանգուն մնացած է, բոլորշի գեղարուեստական գոհար մը, իր տեսակին մէջ մէկ հատիկ:

Արտանուշի այրերուն մէջ ալ, անշուշտ, առասպելական դարերուն, քրմանուշ Սիբիլլան, իրեն ուղղուած հարցումներուն կը պատասխանէր:

Ասով կ'անցնինք Ճորոխի վերջաւորութեան ձախակողմը, Արդուին քաղաքը, որուն բնակչութիւնը՝ անցեալ դարուն լմըննալուն, 8000էն աւելի էր: Ամէնէն բազմաթիւները Հայերն էին, որոնցմէ կազմուած է, կ'ըսէ Խփրիկեան, արուեստաւորներուն դասակարգը: Քաղաքին նկարագրութիւնը Ե. Մարկով ռուս ճանապարհորդէն քաղած է «Իբրեւ գեղեցիկ նկար մը առկախեալ կ'երեւի յօդս Արդուին (Թ. 163) բարձրադիր եւ կիսաբոլոր ձե-

ւով քարոտ լերան վրայէն, եւ ամփիթատեր ձեւով կ'իջնէ ձո-րոյն մէջ... Քաղաքին ծայրը, աջակողմը՝ բարձր սեպացեալ ժայռի վրայ, կայ կիսաւեր հին ամրոց մը, որ իր զօրաւոր եւ շրջակայից վրայ տիրող դիրքի համար, երբեմն անառիկ եւ ան-մատչելի համարուած էր»:

Տեղւոյն կլիմային վրայ յետոյ կը խօսի, թէ ինչպէս երբոր լերան գագաթը ձիւնապատ է, «անոր ստորոտը տաք է ձմեռուան մէջ անգամ, հանդոյն ամրան տօթագին աւուրց... մինչդեռ լե-րանց գագաթները կը հեծեն բազմակոյտ ձեան խաւերուն ներքեւ, միեւնոյն ժամանակ վարը՝ Ճորոխի ափանց վրայ կը հասուննան բանջարեղէնք եւ պտուղք, եւ դեռ եւս սոքա չսպառած կը սկսին հասուննալ գարեւանդին վրայ գտնուողները...»: Արդուինի մէջ տարւոյն չորս եղանակներուն միանգամայն զուգադիպութիւնը հաւանական է որ ազդած ըլլայ անոր բնակչութեան նկարագրին, որու մասին Էփրիկեան շատ նպաստաւոր չէ արտայայտուած:

Յամենայն դէպս բնութեան եւ բնաւորութեան, տարազի եւ թերեւս բարքերու ալ մասին տրուած ծանօթութիւնները կը յայտնեն որ Արտանուշի եւ Արդուինի միջեւ բնաշխարհիկ սահ-մանագիծ մը կ'անցնի: Խառնուրդը Ճորոխի ձախակողմը տեղի կ'ունենայ:

Հետեւաբար Հռոմէյացւոց ճանչցած Մեծն Հայքի՝ մեր փընտ-ռած հիւսիս արեւմտեան սահմանագիծը, ինչպէս Շուայտէր աշ-խարհագիրը նշանակած է, Ճորոխի ստորին եւ միջին մասերով ճշտուած է: Կղարջի գաւառէն նա կ'իջնէ Արտանուշ. եւ Ճորոխի գետընթացքէն վեր ելլելով Բաբերդի քով՝ անկէ կը բաժնուի. ուսկից ճամբայ մը կայ, որ Բարխար (Պարխար) լեռնագօտին անցնելով, զայն կը միացնէ Եփրատին, Ագաթանգեղոսէն եւ Խո-րենացւէն յիշատակուած Բագայառինջ, այժմ Բագառիճ, քա-ղաքաւանին քով, որուն մեհեանին մէջ Յունաց կողմէն եկող քուրմերը Հեփեստոսի արձանը կանգնած էին:

Այդ տեղն է, որ Կարինի կողմէն հասնող Եփրատը՝ դէպի հարաւ կարճ շրջումէ մը յետոյ, կը վերստանայ արեւմտեան իր ընթացքը եւ Եզնկան անցնելով վերջնականապէս դէպի հարաւ կը դառնայ, հոն՝ ուր Տիվրիկէն եկող օժանդակը կ'ընդունի:

Վերջացնելու համար Ճորոխի հովտաձորին յատկացեալ այս

գլուխը, որով զմեզ չահագրգռող կարգ մը խնդիրներ լուծուեցան, երկու խօսք տակաւին աւելցնենք Հին Արտանուշի եւ Հին Արդուինի կատարած դերին, իբրեւ ծովային եզրներ Ճորոխի հովտաձորին եւ անոր լեռնական ներաշխարհին, երբոր Կարինէն Տրապիզոն իջնող ճանապարհը գոյութիւն չունէր եւ ո՛չ ալ Հերոդոտոսի այցելած Տրապիզոնը եւ Կիրասոնը, որոնց հնագոյններուն աւերակները անոնց մօտերը կը գտնուէին. նկատելով միանգամայն որ Ճորոխ եւ Գայլ գետերուն հովտաձորերը անցուդարձի ճանապարհի կը ծառայէին Կապադովկիայէն դէպի Կուրի դաշտավայրը, եւ փոխադարձաբար: Եւ ո՞վ չի վստահեցներ զիս որ Մեռջայի հօրը Արքայարանը եւ Ոսկեգեղմին պահուած տեղը՝ «օդին մէջ առկախեալ» բերդերու հսկողութեան ներքեւ, Ճորոխի մուտքին բերանը չէին գտնուեր, որուն երկուստեք՝ իբրեւ ահարկու պահապաններ, ցցուած կային գահավէժ անմատչելի լեռնակողեր, որոնք՝ այդ ծովեզրին վրան հաստատուած ճարպիկ Ցոյները, մրցակից օտար վաճառականները սարսափեցնելու համար, այլաբանօրէն հրաշունչ ցուլերու փոխած էին: Քանզի Ցոյն աշխարհագրողներէ Փոքր Ասիոյ մէջ ճիւղաւորուած լեռնական հսկայ դրութիւնը, ինչպէս Ստրաբոն ստորագրած է, Tauros = Տաւրոս նկատուած էր եւ կոչուած: Արդ ամէնուն ծանօթ է որ լեզուագիտութեան մէջ Taur արմատը Ցուլ-ին կը համապատասխանէ: Առասպելական Արգոնաւորդներուն յանդուգն ձեռնարկը անվրէպ չէր յաջողեր՝ եթէ անմատչելի բերդը, Մեռջայի մեղսակցութեամբ, ներսէն առնուած չըլլար:

***

Ոսկեգեղմին՝ որ առասպելական չէ, Ճորոխի անմատչելի այդ մուտքին մէջ պահուած ըլլալը Նիկոմիդիացի Ց. Արրիանոս — զոր Եւքսինեան Պոնտոսի շրջապտոյտ նաւարկութեան յատկացեալ գլխուն մէջ յիշատակեցինք — Հռոմի կայսեր ղըրկած նամակին մէջ անուղղակի կերպով հաստատած է:

Այդ նամակը, որուն յունարէն բնագիրը Թոմաշէկոյ ծանօթ քռայացի գրագէտը թարգմանած է, Սեւ ծովին շրջապտոյտ

նաւարկութիւնն է, որ Տրապիզոնի եզերքէն կը սկսի դէպի Արեւելք շրջելով. եւ կը նշանակէ հանդիպած գետաբերաններն ու վայրերը որոնցմէ մէկ քանին պահած են իրենց հին անունը. այսպէս Օֆ, Րիզէ, Աթինա (Athène)։ Այս վերջինէս 500 ստատիոն, այսինքն՝ 93 քիլոմեդր դէպի Արեւելք կը գտնուէր Ապսարտ կոչուած վայրը, Ճորոխի ծովախառնումէն 15 ստատիոն, այսինքն՝ 2 քիլոմեդր եւ 775 մեդր առաջ, «Ուր հինգ պահակ գունդ կան», կը գրէ Արրիանոս, եւ շարունակելով՝ «Ապսարտոյ տեղը կ'ըսեն որ հին ատենները Ապսիրտոյ կը կոչէին. որովհետեւ Ապսիրտ հոս մեռած է Մետէայի ձեռքով։ Անոր գերեզմանն ալ ցոյց կու տան»(1)։

Արդ, Տրովայի պատերազմէն երկու սերունդ առաջ ծնած աւանդութիւն մը կը զուրցէ որ Կողքիսի Էտէս (Æetès) Արքային Մետէա (Μήδεια) դուստրը՝ Արգոնաւորդներուն Եազոն պետին սիրահարուած ըլլալով, մեղսակցութեամբ գողցնել կու տայ Ոսկեգեղմը եւ Ապսիրտ եղբայրն ալ միասին առած Եազոնի հետ ծովադնաց կը փախչի։ Աւանդութիւնը, այսինքն առասպելը՝ որ հիմ կրնայ ունենալ, կը յարէ որ փախստականները հետապնդող Կողքերուն ժամանակ կորսնցնել տալու համար, Յոյները Մետէայի Ապսիրտ եղբայրը սպաննելով անոր մարմնոյն մասերը մի առ մի ծովը կը նետեն, որպէսզի Կողքերը զանոնք ծովէն ժողվելու զբաղելով ուշանային։ Ժամանակի այս մեծ կորուստով հանդերձ, Կողքերը Յոյներէն առաջ Պոսփորի նեղուցը կը հասնին, հարկադրելով Յոյները ճամբանին փոխել եւ Դանուբի գետընթացքէն շարունակել՝ միշտ հետապնդուած, իրենց փախուստը, զոր մանրամասն պատմելը երկար կ'ըլլայ։

Վերջ ի վերջոյ՝ Յոյները նախ եւ առաջ եւ յետոյ Կողքերը՝

---

(1) **Arriano Nicomedese. Collana degli antichi storici greci**, vol. II, 594, ed. Sonzogno 1827: Միեւնոյնը, էջ 595... e dall'Apsaro di partici, passammo l'Acampsi di notte tempo, che intorno a 15 stadi è distante dall'Apsaro. Արրիանոսի օրով Ակամփսիս ըսուած գետը Արգոնաւորդներուն այցելած Փասիսին հետ նոյնանալը՝ վերջնականապէս կը հաստատէ որ Փասիսը Ճորոխն էր։ Լ. Կ.

անոնց օրինակին հետեւելով, նաւերնին շալկած, լերան ճամբով կը հասնին, մին միւսին ետեւէն, Ադրիականի խորշը, ուսկից կը վերսկսին փախուստ ու հետապնդումը: Սակայն Կողքերը՝ այդ տեղերուն անփորձ ըլլալով, կը կորսնցնեն Յոյներուն հետքը· եւ չգիտնալով ի դարձին ինչ պատասխանել իրենց Արքային, կ'որոշեն Իստրիայի մէջ հաստատուիլ· եւ կը հիմնեն, ինչպէս Յուլիոս Կեսարն ալ հաւաստած է, Իտալացւոց եւ Սլաւներուն միջեւ ներկայիս բուռն վէճի ենթարկուած Pola *ծովաքաղաքը՝ որ Ծորոխի մուտքին նման, ամրադիր նաւահանգիստ մ'ունի: Զարմանալի պիտի ըլլար եթէ Լազերը, ինքզինքնին Կողքերուն յաջորդները համարելով, եւ Վրացիներուն տուած օրինակէն դրդուած, Ազգերու Միութեան Ժողովէն Բոլան եւ անոր շրջակայքը սկսէին պահանջել: Կ'երեւակայեմ, ենթադրական այդպիսի պարագայի մը ընդդիմադիր Մեծ Ազգերուն պատուիրակներուն զայրագին հակաճառութիւնը՝ որ այլեւս սովորութիւն դարձած,* compromis*ով պիտի գոցուէր:*

Բազմատքուն եւ երկար հետազօտութիւններէ վերջ քիչ մ'ալ ծիծաղ վնաս չ'ընէր:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻ ՕՐՈՎ

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԱՆԴՈՐՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԱՆՈՐ ԴԻՒՑԱԶՈՒՆ ՎԵՀ ԴԷՄՔԸ

Մինչեւ հիմա մեր կատարած հետազօտութիւնները միակողմանի բնոյթ չունեցան: Հայկականը փնտռած ատեննիս ջանացինք Վրացականն ալ երեւան հանել: Սակայն հակառակ մեր կամքին, կարելի չեղաւ Ուրարտական թուականներէն մինչեւ Աքեմենեան անկումը Վիրք ազգանունին վերաբերեալ յիշատակութեան մը հանդիպիլ: Միւս կողմանէ Աքեմենեան տիրապետութեան քայքայումին ժամանակակից պատմական ստոյգ աղբիւրները կը պակսին: Հնախօսական բառարանները յոյն պատմագրողներու կարգ մը անունները կը նշանակեն: Ատոնց հնագոյնը Սելեւկոս Ա.ի (354-281 Ն. Ք.) ժամանակակից՝ Մեկաստենէսը պէտք է ըլլայ, որուն մեծ հաւատք չէր ընծայած Ստրաբոն: Կան նաեւ ուրիշ յոյն պատմիչներու գործեր՝ որոնց բնագիրները կամ բոլորովին կորսուած կամ հատակտոր մեզի հասած են. եւ չարագոյնը՝ անոնց տուած թուականը որոշ չէ: Օրինակի համար, Աղեքսանդր Մեծի կենսագրութիւնը եւ մեծագործութիւնը լատիներէն գրող հեղինակին՝ Քուինդոյ Քուրցիուսի տասը գիրքերուն երկու առաջինները կը պակսին. Քրիստոսէ վերջ անոր տուած թուականն ալ կարելի չէ եղած ճշտել:

Լատին այս պատմագիրը, որուն երկը աւելի հռետորական է քան թէ պատմական, երկու յոյն պատմիչներու անունները կու տայ, Տիմագենէս մը եւ Կլիտարքոսը: Այս վերջինիս համար կ'ըսեն որ Աղեքսանդրի արշաւանքներուն հետեւած էր եւ գրած անոր պատմութիւնը: Սակայն Քուրցիուս զանոնք յիշատակած ատեն կ'աւելցնէ (Գիրք 9. գլ. 5). «Արդեօք պէ՞տք է անոնց հաւատալ»: Արդարեւ Լիւպքէր գերմանացին ալ, Կլիտարքոսի

վրայ հետեւեալը կը գրէ. «Ահաւասիկ մարդ մը որ ճշմարտութեան մասին մեծ համբաւ չէր վայելած.... անոր բնագրին հատուածներուն ընթերցումը փքոցուռոյց ոճով առասպելախառն գրութեան մը տպաւորութիւնը կը թողու»։

Կը մնայ, իմ գիտցածիս, Եփեմերիտէս Ալեքսանտրոսի հեղինակը, Դիոդոտոս (Diodotus), որ Կիկերոնի վարպետը եղած է եւ անոր տան մէջ վախճանած (59 Ն. Ք.)։ Ասոր ալ, սակայն, երկերը կորսուած են, որոնցմէ օգտուած էին Պլուտարքոս ու Դիոդոր Սիկիլիացին։ Վերջապէս, Աղեքսանդր Մեծի օրով գրուած հաւատարժան եւ կատարեալ պատմութիւն մը չունինք, որով կարելի ըլլար ստուգել՝ թէ անոր մղած յեղաշրջող պատերազմները ի՛նչ հետեւանքներ ունեցան Կուրի դաշտավայրին մէջ՝ առանց հոն թեւակոխելու։

Վասնզի Աքեմենեան Տէրութեան աշխարհածաւալ քարտէսին մէջ, եթէ չեմ սխալիր, Հայաստանն ու Կուրի դաշտավայրը մի միայն զերծ մնացին պատերազմի ժխորէն։ Աղեքսանդրի կենդանութեանը անոնք եւ ո՛չ իսկ անդրադարձան կառավարական ղեկին փոխանցումը՝ Պարսիկներուն ձեռքէն Մակեդոնացւոց։

Պատճառն այն է՝ որ երիտասարդ բայց արդէն փորձառու այդ Մեծ Մակեդոնացին ժողովուրդները Սատրապներու ձեռքով կառավարութեան դէմ որ եւ է հակառակութիւն մը չունէր. եւ ոչ ալ թշնամական զգացում մը կը սնուցանէր Դարեհի դէմ։ Ընդհակառակն. Դարեհի կրած երկրորդ պարտութենէն վերջ՝ երբոր Աղեքսանդր իմացաւ թէ անոր կեանքին դէմ կը դաւաճանէին, ամէն ջանք ի գործ դրաւ զանիկա փրկելու համար. եւ չդադրեցաւ մարդասպանները, լաւ եւս հայրասպանները հետապնդելէ, մինչեւ որ Դարեհի մահուան վրէժը չլուծուեցաւ։

Նշանակելի է նաեւ գերի ինկած Դարեհի մօրը եւ անոր ընտանիքին հանդէպ երիտասարդ Աշխարհակալին ցոյց տուած որդիական յարգանքը։ Ազնուական այս վերաբերումին փոխարէն Սիզիկամպիս, Դարեհի մայրն ալ զայն իր զաւկին պէս սիրեց. եւ երբոր Աղեքսանդրի մահուան գուժկանը հասաւ, վշտէն կըքած, չուզեց անոր մահէն վերջ այլեւս ապրիլ։ Մութ սենեակի մը մէջ քաշուած, առանց սնունդ առնելու, հինգ օր վերջ մեռաւ։

Ողբերգական այս տխուր վախճանին վրայ Քուրցիուս, ի պատիւ Աղեքսանդրի, հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ՚ընէ, որուն ֆրանսերէն յեղումը ստորեւ կու տանք(1) :

Այսքանը՝ գաղափար մը տալու համար փառքը մեծապէս տենչացող, որքան որ կ՚ուզէք, այլ ազնիւ զգացումներու տէր մեծայաղթ Մակեդոնացիի մը վեհանձնութեան մասին. որուն, կարճատեւ ժամանակ մը, Արեւելքը պիտի հպատակէր, եւ որուն գլխաւոր նպատակը եղած էր պարսկական հսկայ տիրապետութիւնը տապալելով յունական մշակոյթն ու բարքերը պատուաստել Արեւելքի ծերօն քաղաքակրթութեան վրայ եւ ծնունդ տալ ցեղերու ձուլումով, աւելի զարգացած մարդկային նոր ընկերութեան մը:

Ծրագիր մը որ մասամբ իրականացաւ: Հայաստանն ալ ՚անոր օգուտը պիտի տեսնէր:

Հետեւաբար, ՚առաջին վայրկեանէն որ Փոքր Ասիոյ մէջ ոտք կոխեց, նա իբրեւ սկզբունք առաւ՝ անտես չթողուլ արժանաւոր տեղացի տարրերը, անոնք որ Դարեհի վարչութեան հաւատարմութեամբ ծառայած էին: Նոյնիսկ նախապատուութիւնը անոնց տալ՝ նուաճեալ ազգերուն ազգային դիւրազգածութիւնը չվիրաւորելու համար: Որով երկրին պաշտպանութեան եւ բարեկարգութեան յատկացած պահակազօրքին հրամանատարութիւնը Մակեդոնացիին տրուեցաւ. իսկ կառավարչութեան պաշտօնը արեւելքցի կուսակալին:

Բոլոր իր արշաւանքներուն ընթացքին Աղեքսանդր այս սկզբունքէն չշեղեցաւ, մինչեւ անգամ դժգոհացնելով իրեն հետեւող Մակեդոնացիները:

Այսպէս է որ Սարդ մայրաքաղաքը անձնատուր ընող Մի-

---

(1) **Q. Curtius.** Liv X. Cap. V. « C'est assurément en faveur d'Alexandre, une grande bonté pour Sisygambis et de sa justice envers tous les prisonniers, que la mort de cette princesse, qui, après avoir survécu à Darius, eut honte de survivre à Alexandre ».

Թարգմանողն է նշանաւոր ֆրանսացին, **M. Beauzé.** 1807, Lyon IV edition, retouchée et augmentée des suppléments de Freinshémius, nouvellement traduits.

Թրանէս կառավարիչը, որ Միհրանն է, իր պաշտօնին մէջ վերահաստատուեցաւ. եւ աւելի վերջը զայն կուսակալ կարգեց Հայաստանի: Նոյնպէս վարուեցաւ Բաբելոնի նահանգին Մազէ կուսակալին հետ: Երկուքն ալ, ինչպէս անոնց նմանները, նախանձելի դիրք կը վայլէին, զոր Դարեհ անգամ փափագեցաւ, կրած երկու պարտութիւններէն վերջը, հաւատարմաբար անոր հետեւող պալատականներուն եւ զօրավարներուն խօսած ատեն. «Արդեօք մինչեւ ե՞րբ, կ'ըսէր, օտար իշխանի մը հանդէպ, ընդարձակ տիրապետութեանս մէջ Թափառական խոյս տալու պիտի պարտաւորուիմ: Ռազմական փորձառութեամբս տակաւին կարող եմ կրած կորուստներս դարմանել. եւ կամ պանծալի մահով մը վերջանալ: Պատշաճագոյնը՝ թերեւս յաղթականին տալիք որոշողութեան սպասելն է. եւ անկէ ընդունիլ՝ Մազէի եւ Միթրանէսի օրինակին նման, մէկ նահանգի մը միայն թագաւորելու թոյլտուութիւնը». (Քուրցիուս, Գիրք 3, գլ. 8):

Հետեւաբար Աղեքսանդրի կարգած կուսակալները, Մակեդոնացի հրամանատարի մը հսկողութեան ներքեւ, արքայական իշխանութիւնը կը գործածէին:

Այս պայմանով այժմեան Ազէրպայճեանի նախնի նահանգին կուսակալ կարգուած Ատրպատը, Աղեքսանդրի մահէն վերջ ինքզինքը ինքնավար արքայ հռչակելով եւ արքայական Տուներու հետ ամուսնութիւններ կնքելով իր գահը պինդ հաստատեց: Անոր յաջորդութիւնը մինչեւ Ստրաբոնի ժամանակ կը տեւէր. եւ ըստ այդ պատմիչ աշխարհագրողին, անոր անունէն այդ նահանգը կոչուեցաւ Ատրպատական: Սանտալճեան ատր տարբեր մեկնութիւն տուած է, որ աւելի հաւանական է, քանզի ատր=ազէր կրակի իմաստը կը յայտնէ:

Միեւնոյն վարմունքը ունեցաւ Պաղարկատի քաղաքապետին, Կոպարէսի եւ Պերսեպոլսոյ ամրոցին մէջ պահուած արքունի գանձը յանձնող Տրդատին հետ, զանոնք իրենց նախաւոր դիրքին մէջ պահելով:

Բայց ինչ որ մասնաւորապէս կ'արժէ յիշատակել՝ Դարեհի ամենահաւատարիմ զօրավարին, ծերունի Արտաւազդին պարագան է, որ, վեհապէս իր տիրոջմէն անբաժան, մինչեւ վերջին վայրկեանը զայն պաշտպանելէ յետոյ, դաւաճան պարսիկներուն

ձեռքը ինքն ալ չմատնելու համար, Դարեհի անձին հաւատարիմ Յոյներէ բաղկացած իր փոքրիկ բանակովը դէպի Պարթիա, հաւանօրէն իր Հայրենիքը կ'ուղեւորուի, «լեռնոտ եւ անտառախիտ», ինչպէս Ստրաբոն ստորագրած է Պարթեւներուն երկիրը, հոն վստահելի ապաստան մը գտնելու:

Արքայասպան Բեսոսը, որ Արտաշէս պատուանունով ինքզինքը Պարսից արքայ հռչակած էր, հետապնդելէ եւ անոր արժանի պատիժը տալէն ի դարձին, Աղեքսանդր, Հիւրկանիոյ մօտերէն երբ կ'անցնէր, Արտաւազդը, բազմաթիւ իր սերունդովը, որ մէկ կնոջմէ մը ունեցած էր, կ'ըսէ Քուրցիուս, անոր կը ներկայանայ եւ մեծ բարութեամբ կ'ընդունուի: Դարեհի հանդէպ ցոյց տուած անսայթաք հաւատարմութեանը փոխարէն՝ Արտաւազդ կուսակալ կ'անուանուի Բակտրիոյ նահանգին. եւ հակառակ 95 տարուան ծերութեանը, Աղեքսանդրէն պաշտօն կը ստանայ երթալ զէնքով պատժել Բեսոսի մեղսակիցները. ինչպէս որ Արտաւազդի Կոփաս զաւակը պատգամաւոր պիտի ղըրկուի Առիմած նշանաւոր անառիկ լերան վրայ դիմադրողները համոզելու համար որ անձնատուր ըլլային:

Սիզիկամպիսի զօրեղ նկարագրին եւ Արտաւազդի անձնուէր հաւատարմութեան օրինակները հետզհետէ Աղեքսանդրը պիտի համոզէին որ սխալմունքը չէր կայանար նախամեծարութիւնը Արեւելքցիին տալուն մէջ, այլ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը արեւելեանին վրան պատուաստել ուզելուն մէջ. ինչ որ աւելորդ կը գտնէր. վասնզի եթէ Արեւելքցիին կը պակսէր յունական մշակոյթին նրբութիւնը, ատոր փոխարէն նահապետական բարքերու եւ ուղիղ նկարագրի տեսակէտով առաւելութեան նըժարը Արեւելքցիին կողմը կը հակէր: Թերութիւնները, որ մարդկային են, իւրաքանչիւրը իր կողմանէ ունէր. սակայն նա փորձով կը հաստատէր որ անսայթաք հաւատարմութեան եւ աստիճան մ'ալ ուղղամիտ պարկեշտութեան մասին Արեւելքցին աւելի կ'արժէր: Եւ ասոր լաւագոյն ապացոյցը Աղեքսանդր ուզեց տալ՝ Բակտրիացի Իշխանուհի մը, Ռոքսանը, կնութեան առնելով: Դեռ աւելին՝ իր անձին դէմ լարուած դաւաճանութիւններէն եւ շարունակաբար ծագած ըմբոստութիւններէն զառնացած, իր կեանքին պաշտպանութիւնը արեւելքցի թիկնապահ-

ներու յանձնեց, որոնց ձեռքով կ՚ուղարկէր իր պատուէրներն ու հրամանները։

Ո՛չ մէկ պատմագիր յիշատակած ունի Աղեքսանդրին դէմ Արեւելքցիի մը կողմէն լարուած նենգամիտ դաւադրութեան պարագայ։ Անոր փառքին եւ գիրքին նախանձող դաւաճանները բոլորն ալ Մակեդոնացիներ եղան եւ գլխաւորապէս Անտիպատրոս՝ զոր Աղեքսանդր արքունի փոխանորդ կարգած էր եւ անոր յանձնած Մակեդոնիան։ Ահա թէ ինչո՞ւ Աղեքսանդրի մահէն Արեւելքը աւելի զգացուեցաւ։ Անոր կորուստը նա աւելի ողբաց քան թէ Մակեդոնիան՝ որ անտարբեր պիտի մնար երբոր Անտիպատրոսի — որ արդէն մեռած էր (319 Ն. Ք.) — անըզգամ զաւակը՝ Կասսանդր Աղեքսանդրի մայրը քարկոծել տալէն (315 Ն. Ք.) վերջը, անոր Ռոքսան կինը եւ գահաժառանգ մատղաշ զաւակը բանտարկելով, գաղտագողի զանոնք սպաննել տուաւ եւ տիրացաւ Մակեդոնիոյ գահին։

Անտիպատրոսի փառասէր դիտաւորութիւնները շատո՜նց ծանօթ էին Աղեքսանդրի։ Այլեւս նա որոշած էր, վերջ մը տալու համար, անոր սպանումը։ Ճակատագիրը սակայն այլապէս սահմանած էր։ Աղեքսանդր էր որ զոհ պիտի երթար իր կարգած փոխանորդին ոճրագործ փառասիրութեանը։

Լատին հեղինակին՝ Քուրցիուսի գրութեան վերջին էջին մէջ փափաքողը կրնայ կարդալ թէ ի՛նչ կերպով Կասսանդր, Անտիպատրոսի զաւակը, յատկապէս Բաբելոն երթալով, իր եղբօր ձեռքովը, հետը բերած Ստիքս (Styx) կոչուած զօրաւոր թոյնը «որ երկաթն ալ կը մաշեցնէր», Աղեքսանդրի գաւաթին մէջ թափել կու տայ։

Աղեքսանդր զգացած ըլլալով թէ որո՞նց զոհ կ՚երթար եւ նախազգուշակելով ապագան, չէր ուզած Մակեդոնիոյ մէջ թաղուիլ, այլ Եգիպտոս՝ Ամմոն Արամազդի տաճարին մէջ։

Մահէն վերջն ալ կը դժկամակէր Արեւմտեաններուն վըստահիլ։

Այս մանրամասնութեանց մէջ մտնելուս նպատակն է՝ ցոյց տալ որ Աղեքսանդրի մղած պատերազմներէն եւ անոր կենդանութեանը՝ Արեւելքի ժողովուրդները ո՛չ մէկ աղէտ կրեցին, եւ ո՛չ ալ տեղափոխուելու պատճառ մ՚ունեցան։

Յաջորդաբար տիրապետուած երկիրներուն մէջ թողուած Մակեդոնացի պահակազօրքին հսկողութեան եւ նորընտիր աւելի պարկեշտ տեղացի կուսակալներու վարչութեան ներքեւ՝ անոնք շարունակեցին, ինչպէս Դարեհի օրով, ապրիլ անդորր եւ անվրդով: Շփոթը, ինչպէս Խորենացին լաւ որակած է, Աղեքսանդրի մահէն (323 Ն. Ք.) վերջը կը սկսի. «յայսմհետէ մինչեւ ցթագաւորութիւն Վաղարշակայ ի Հայս ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ խռն ամբոխից լեալ... Արշակ Մեծ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ Աշխարհիս Հայոց». (Գիրք Ա. գլ. լա):

“ ԱՅՐ ՋԱՐԱՄԲ ԵԼԱՆԷԻՆ ՏԻՐԵԼ ԱՇԽԱՐՀԻՍ „

Խորենացիին ակնարկած խառնաշփոթ այդ շրջանին ժամանակ, որ բաւական երկար տեւեց, ժողովուրդներու տեղափոխութիւններն ու օտարամուտ խուժումները կրնան հանդիպած ըլլալ մի միայն. դա եւս ոչ իսկոյն Աղեքսանդրի մահէն վերջը:

Վասնզի Դարեհ Վշտասպեանի հաստատած սատրապական դրութիւնը, զոր Աղեքսանդր ընդունեցաւ եւ Սելեւկեան առաջին արքաներն ալ շարունակեցին, անոր տիրապետութեան ամէն կողմը ամրապինդ կապկպած էր, թոյլ չտալով արտադաղթը կամ ներխուժումը: Արդէն ոչ մէկ ժողովուրդ հարկ կը զգար, կը խորհէր լքել իր ծննդավայրը:

Իշխող կառավարութենէն գանգատելու զօրաւոր պատճառ մը չկար:

Հայրախնամ նկատողութեամբ հարկահանութիւնը իւրաքանչիւր ազգի կարողութեան չափին համեմատ, ինչպէս Հերոդոտէն իմացանք, Դարեհ որոշած էր:

Ընդվզումի կամ դուրսէն արշաւանքի պարագային, Սատրապին եւ ի հարկին անոր հարեւան պաշտօնակցին բանակները կը բաւէին շարժումը զսպելու եւ հաւասարակշռութիւնը վերահաստատելու:

Արդարեւ, Հերոդոտոսի ճանապարհորդութեան, ըսենք — քանզի ստորագրած տեղերը չէր այցելած — եւ Աղեքսանդրի արշաւած երկիրներուն քարտէսները եթէ իրարու հետ բաղդատուին, կը հետեւի որ այդ երկու թուականներու ժամանակամիջոցին Կասպից Ծովին արեւելեան եւ հարաւային կողմերը գտնուող ժողովուրդները չէին փոխուած: Նոյնը կարելի է ենթադրել Կուրի դաշտավայրին բնակչութեան համար:

Այս ամփոփոխ վիճակը Աղեքսանդրի մահէն իսկոյն վերջն ալ պիտի տեւէր, քանի որ մակեդոնական բանակները շարունակեցին Արեւելքի մէջ մնալ ու ծառայել Աշխարհակալին զօրավարներուն փառասէր ձգտումներուն, ինչպէս Խորենացին շատ ճիշտ որակած է (Գիրք Ա. գլ. լա)․ «այր զարմբ ելանէին տիրել աշխարհիս», որմէ անոնց միջեւ բուռն պայքար մը պիտի ծագէր, մինչեւ որ երէկուան մարտակից բարեկամները զիրար ջնջելով մին միւսին ետեւէն ամէնքն ալ պիտի անհետանային պատերազմական հսկայ թատերաբեմէն։

Քառասուն տարուան այս «շփոթ» ժամանակամիջոցին համառօտ նկարագրութիւնը կրնայ համոզել որ Վիրք ազգանունը, որ մեր ականջին Յունարէն կը հնչէ եւ որ ազգագրական վաւեր դրոշմ մը ցոյց չի տար, որուն կարելի չեղաւ հանդիպիլ, միջոցը չունէր Կուրի դաշտավայրին մէջ ներկայանալու։

Աղեքսանդր, ինչպէս տեսանք, իր կենդանութեան Միթրանէսին յանձնած էր Արմենիան։ Մեզի ծանօթ չէ եթէ անոր կուսակալութիւնը մինչեւ Կաւկաս կը տարածուէր։ Յայտնին այն է՝ որ իբր կառավարիչ, անոր մատակարարած երկիրը մակեդոնական զօրքերուն հսկողութեան անվրէպ ենթարկուած էր։

Այս պայմաններուն ներքեւ՝ Աղեքսանդրի ժառանգութեան բաժանումէն Նէօպտողոմէոսը Հայաստանը կը ստանայ․ իսկ Եւմենէսը՝ Կապադովկիան։

Նէօպտողոմէոս ինքնագլուխ կ'ուզէ գործել՝ հակառակ Մակեդոնիայէն ստացած հրահանգներուն եւ Եւմենէսի յորդորներուն։

Ուստի հակառակութիւնը շուտով պիտի ծագէր այս երկու զօրավարներուն միջեւ, որ պատերազմի դաշտին վրայ կը վերջանայ կատաղի մենամարտով մը։

Եւմենէս կը սպաննէ Նէօպտողոմէոսը․ կը տիրանայ անոր բաժինին եւ անոր զինուորական հրամանատարութեան։

Այս թուականէն (321 Ն. Ք.) մրցակցական պայքարը զայրանալով կ'ընդլայնի, իր մէջ խառնելով Աղեքսանդրի ամենանշանաւոր եւ ծերագոյն զօրավարները։

Անտիպատրոս եւ Կրատէր, որուն մահամերձ Աղեքսանդրը

իր իշխանական մասնին յանձնած էր, Պերտիկասի եւ Եւմենէսի
դէմ կը զինակցին:

Կրատէր՝ պատերազմի դաշտին վրայ կ'իյնայ: Անտիպա-
տրոս՝ 319ին կը մեռնի: Կարգը կու գայ Անտիգոնին, որ Լիդիայի
եւ Փռիւգիոյ կը հրամայէր, եւ Սելեւկոսի՝ որուն բաժին ին-
կած էր Բաբելոնի նահանգը:

Այս երկու նշանաւոր զօրավարները զինակցութիւն մը կը
կնքեն յաղթական Պերտիկասի եւ Եւմենէսի դէմ:

Պերտիկաս Եգիպտոս արշաւած ատեն իր սպաներէն մին
զինքը կը սպաննէ:

Եւմենէս քաջարար եւ երկար դիմադրութենէ մը վերջը
գերի կը բռնուի: Անտիգոնի մարդիկը բանտին մէջ վատաբար
կը սպաննեն զինքը:

Այս յաղթանակէն Սելեւկոս պիտի շահէր Բաբելոնը, ուր
նա արքայական ինքնակոչ իշխանութեամբ կը տեղաւորուի, որ-
մէ Անտիգոն չախորժելով՝ Բաբելոնէն կը վտարէ զայն (315):
Սելեւկոս կ'ապաստանի Աղեքսանդրի սիրելի զօրավարին՝ Պտ-
ղոմէոսի քով, որուն բաժին ինկած էր Եգիպտոսը:

Այս եղանակով՝ Անտիգոն պահ մը միակ յաղթականը կը
մնայ Արեւելքի, որուն մեծագոյն մասին կը տիրանայ, Հայաս-
տանն ալ միասին, ուր երրորդ անգամ տէր կը փոխէր: Անտիգոնի
մարտակիցները անոր իշխանութեան հետզհետէ մեծնալէն մը-
տայոյզ, ինքնապաշտպանութեան նոր զինակցութիւն մը կը կազ-
մեն, որուն պիտի մասնակցէին Պտղոմէոս, Սելեւկոս, Կաս-
սանդր, որ Անտիպատրոսի յաջորդած էր, եւ Լիւսիմաքոս որու
բաժին ինկած էր Թրակիան: Անտիգոն օգնական ունէր իր մար-
տամուղ՝ Պոլիորկէտ մակակոչուած Դեմետր զաւակը. սա եւս
Աղեքսանդրի զօրավարներէն մին, որ ծովամարտ կը մղէր Պտ-
ղոմէոսի դէմ:

Պատերազմը տեղի կ'ունենայ Փղշտացւոց Գազա քաղաքին
քով (312 Ն. Ք.), Դաշնակիցներուն յաղթութեամբ:

Անտիգոնի կրած պարտութենէն ամենաշատ օգտուողը Սե-
լեւկոս պիտի ըլլար: Բաբելոնը վերատանալէն զատ, իր տէ-
րութեան կը կցէ Ասորեստանը եւ Մարաստանը. եւ 311 (Ն. Ք.)
Թուականին կնքուած հաշտութեամբ Պարսկաստանը, Հիւրկա-
նիան, Բակտրիան եւ ասիական Արեւելքի ամբողջ հիւսիսակող-

մը, մինչեւ Հինդ մեծ գետը։ Այս յաղթութիւնները Սելեւկոսի իրաւունք պիտի տային ինքզինքը Բաբելոնի արքայ հռչակելու (305 Ն. Ք.)․ ուխտադոս մը՝ որ Փռիւգիոյ մէջ հանդիպած Իպսոսի պատմական պատերազմով, ուր Անտիգոն պարտուած մեռաւ, Դաշնակիցները պաշտօնապէս պիտի ճանչնային Աղեքսանդր Մեծին թողած ժառանգութիւնը վերջնականապէս չորս թագաւորութեան բաժնելով՝ Եգիպտոս, Սուրիա, Թրակիա, Մակեդոնիա՝ Յունաստանն ալ միասին։

Անտիգոնի մահով Սելեւկոս կը ստանար Միջագետը, Սուրիան, Փռիւգիան եւ Հայաստանը, որ այս չորրորդ անգամ իր տէրը կը փոխէր։

Սելեւկոս այս ընդարձակ տիրապետութիւնը պիտի պահէր ընդդէմ Լիւսիմաքոսի, որ Մակեդոնիան գրաւած էր, ընդդէմ Դեմետր Պոլիորչէտին՝ զոր վերջապէս յաջողեցաւ չէզոքացնել (285 Ն. Ք.), աղջիկը անոր կնութեան տալով։

Բայց որովհետեւ Մակեդոնիոյ մէջ խռովութիւն ծագած էր եւ ժողովուրդը դժգոհ էր, Սելեւկոս փափաքելով նաեւ իր հայրենիքը վերադառնալ, կը միջամտէ զինու զօրութեամբ Լիւսիմաքոսին դէմ, որ Զիրոպետոնի ճակատամարտին (282 Ն. Ք.) կը մեռնի։

Ասոր մահով՝ Սելեւկոս Նիկանոր պատուանունին հետ, որ յաղթողաց յաղթող կը նշանակէ, կը ստանայ Թրակիան եւ Մակեդոնիան։

Սելեւկոս փառքին գագաթնածայրը հասած էր ։ Կրնար այլեւս հանգիստ վայելել, իշխանութեան ղեկը Անտիոքոս գաւակին յանձնելով։

Ճակատագիրը սակայն այլապէս սահմանած էր, որ, բացի Պտղոմէոսէն, որ Աղեքսանդրը մահէն ազատած էր, անոր բոլոր զօրավարները կա՛մ պատերազմի դաշտին վրայ, կա՛մ բռնամահ պէտք էր որ անհետանային։

Արդարեւ, այդ յաղթանակէն (282 Ն. Ք.) եօթը ամիս վերջը, Պտղոմէոս Ա.ի անդրանիկ զաւակը, Պտղոմէոս Զերաունոս կոչուած, զոր հայրը Եգիպտոսէն հեռացուցած էր երկրին անզօրրութեան համար, վատաբար կը սպաննէ բազմավաստակ ծերունի Սելեւկոսը, որ արժանի յաջորդը եղած էր իր մեծագոյն

Պետին։ Նա ո՛չ միայն Արեւելքի մէջ, այլ Եգէականէն ալ անդին յաղթողաց յաղթողը հանդիսացաւ եւ տիրապետեց Աղեքսանդրի աշխարհակալութեան ամբողջին, ի բաց առեալ Եգիպտոսէն՝ որ Պտղոմէոսի իմաստուն վարչութեան ներքեւ, անոր անունը կրող նոր Հարստութիւն մը պիտի աւելցնէր իր հնամեայ Տարեգրութեանը։

Ահաւասիկ Խորենացիին որակած «այր զարամբ» եղելու շըփոթ շրջանին հակիրճ նկարագրութիւնը, որու ընթացքին նուաճեալ ազգերը շուարած ապրեցան իրենց բնավայրին մէջ՝ եղելութեանց ելքին սպասելով։

Սելեւկիոս Ա.ի պիտի յաջորդէր անոր որդին, Անտիոքոս Ա. Սոտէր մակակոչուած, որ հօրը կենդանութեան արդէն կ՚իշխէր Եփրատէն դէպի Արեւելք գտնուող երկիրներուն։ Հետեւաբար Սելեւկեան երկրորդ արքային օրով ալ այդ երկիրներուն կացութիւնը պահ մը անփոփոխ շարունակեց։ Պահ մը, ըսի, քանզի այդ միեւնոյն արքային օրով Կալլ ժողովուրդը Փոքր Ասիա մտաւ, սպառնական առաջ երթալով։ Անտիոքոսը, ի ըսկըզբան անոնց դէմ յաղթական ելաւ, սակայն Եփեսոսի քով հանդիպած երկրորդ ճակատամարտին (260 Ն. Ք.) մեռաւ։ Պիտի յաջորդէ անոր որդին. սա եւս Անտիոքոս «ասացեալն Թեոս» որուն, ինչպէս Խորենացին կը գրէ, թագաւորութեանը «ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարթեւք ի ծառայութենէ մակեդոնացւոցն։ Ուստի եւ թագաւորեաց Արշակ Քաջ» (Գիրք Բ. գլ. ա). զոր պէտք չէ շփոթել Մեծն Արշակին, Հայոց Պատմութեան Վաղարշակ արքային եղբօրը հետ։

Արդի պատմագիրները Պարթեւաց այդ ընդվզումը 255 Ն. Ք. թուականին կը նշանակեն. ինչ որ կը տարբերի Խորենացիին հաշիւէն, որ Արշակ Քաջին ընդվզումը Աղեքսանդրի մահէն 60 տարի վերջը համարած է։ Հետեւաբար, 263 Ն. Ք. «Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին որ կոչի Բահլ Առաւօտին, յերկրին Քուշանաց»(1)։ Բայց որովհետեւ այդ վաթ-

---

(1) Զամչեան. Հտ. Ա. 202. 406. «Քուշանք և Քուշանաց երկիր, որ և կոչի Արեաց աշխարհ, այն է Քուստի Խորասան. որ և աշխարհ Խորազմեայ ասի, ընդ

սուն տարուան խօսքը նախապէս չէ եղած՝ այլ յայտնի կը տեսնուի որ անոր բնագրէն կամ մաս մը կը պակսի եւ կամ յաջորդական ընդօրինակութիւններէն խանգարում մը կրած է։

Արդէն օտար ժամանակագրողներուն միջեւ ալ անհամաձայնութիւնը կը տիրէ։ Արշակունեաց Հարստութեան հիմնադրին՝ այդ Արշակ Քաջի ծագումին վրան ալ կարծիքները կը տարբերին։

Հիւրկանիոյ եւ Պարթիայի (Parthia) *ստորագրութեան առթիւ (Գիրք ԺԱ. գլ. ժբ) Ստրաբոն հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ.*

«Պարթիան՝ Հիւրկանիոյ հարաւ-արեւելեան դիրքով, լեռնոտ ու անտառախիտ փոքրիկ աղքատ երկիր մ'էր... անցեալին մէջ Մեդացիներուն պատկանող Կասպից ծովին հարաւակողմը գրաւելով ընդարձակուեցաւ մինչեւ Կասպեան Դռները*, որմէ* 500 *Ստադ. (քիլոմեդր* 92,500) *հեռու կը գտնուի անոնց (Պարթեւներուն) արքայանիստ* Եգատոմպիլոն *քաղաքը...»:*

Ճշմարիտը՝ որ հնագոյն բաբելական աւանդութեանց(1) *եւ Աղեքսանդրի դէպի Սոկտիանա արշաւելուն ճանապարհացոյցին կը համապատասխանէ, Արշակ Քաջի Թուականին Հիւրկանիան երկիր մ'էր որ Դասականներուն նշանակած* Օքուս (ocus) *գետին ծովախառնումէն դէպի հարաւ շրջելով եւ Կասպեան Դռներն ալ մէջ առնելով Մարտ կոչուած ժողովուրդին երկիրը կը հասնէր, մինչեւ ուր Աղեքսանդր ալ յառաջացաւ։ Այս ծովեզրին լեռնոտ ներաշխարհին, արեւելեան հարաւային դիրքով, կը պատկանէր վերոյիշեալ անտառախիտ, աղքատ փոքրիկ Պարթիան, որուն ժողովուրդը Հիւրկաններուն հետ կը վճարէր իր տարեկան տուրքը։*

մէջ Թուրքաստանի և Խորասանայ. = Նոյնը. [Հատ. Բ. 14. 307], Քուշանք Հեփթաղաց, կամ Քուշանք վերին, այսինքն են Հոնք, և այլ շրջակայ ազգք.

(1) **Francesco Sansovino. Le Antichità di Beroso Caldeo,** in Venezia, presso Altobello Salicato 1583 « L'anno 38 del medesimo Rè, i Saghi Armeni, moltiplicati possederono tutta la regione e contrada Caspia, dall'Armenia fino a Battriani. Ed il padre Iano condusse i coloni Janei nella Hircania.... ». Libro Quinte, էջ 15.

Քսերքսէսի բանակին մէջ Հիւրկանները առանձին գունդ կազմած կը քալէին, Մեկապանոսէն առաջնորդուած, որ Բաբելոնի կուսակալութիւնը վարած էր։ Մինչդեռ Պարթեւները իրենց հարեւան Խորազմեաններուն (Corasmian) հետ գունդ կազմած էին, որոնց կը հրամայէր Փարտանի (Phartanes) կամ Փառնակի (Pharnaces) զաւակը՝ Արտաւազդ (Ardabasus)։ Դիտելի է որ Արտաւազդ, Վրթանէս, Փառնակ յատուկ անունները Պարթեւ Արշակունեաց հայկական շրջանին ընդհանրացան։

Այդ միեւնոյն ԺԲ. գլխուն մէջ Ստրաբոն Արշակ Բաջի ծագումին վրայ կը խօսի. «Կ'ըսուի թէ, Դայի Պարնի (Daii Parni) ժողովուրդը Մէօդիտեան ճահիճներէն գաղթած է»։

Այդ Դայ կամ Դահ ժողովուրդը Օքսոսի գետաբերանին աջակողմեան ծովեզերքներուն վրայ նշանակուած է։ Աղեքսանդր ալ անոնց հանդիպեցաւ։

Եւ Ստրաբոն կը շարունակէ. «Այս Դայ պարնիներէն, ըստ ոմանց, Արշակը սերած էր. մինչ այլք զայն Բակտրիացի կը հաւատեն, որ Դիոդոտին օր ըստ օրէ խստացող իշխանութենէն ազատելու համար, Պարթիան ապստամբեցուց»։

Մինչդեռ ժամանակակից պատմութիւնը Արշակը Արեաց (Aria) Աշխարհին զաւակը կը նկատէ, որ Բակտրիան կառավարող Դիոդոտին հետ միասին Սելեւկեան իշխանութեան դէմ համաժամանակ կ'ապստամբին։

Անտիոքոս Թէոս, որ այդ ժամանակ Եգիպտոսի դէմ իր հօր բացած ճախորդ պատերազմով կը զբաղէր, այս կրկին ընդվզումէն տագնապած, Պտղոմէոս Բ.ին հետ հաշտութիւն կը կնքէ եւ Լաոդիկէ իր առաջին կինը արձակելով՝ անոր Բերենիկէ աղջիկը կնութեան կ'առնէ, ինչ որ իր մահուանը (247 Ն. Ք.) պատճառ պիտի ըլլար. վասնզի Պտղոմէոսի մահէն վերջը Լաոդիկէն Անտիոքոսի քով վերադարձած ըլլալով, ի վրէժ կրած անարգանքին՝ զայն կը թունաւորէ, եւ Բերենիկէն ու անոր փոքրիկ զաւակն ալ կ'անհետացնէ։

Այդ ոճիրով պիտի սաստկանան Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ Արքունիքներու միջեւ թշնամութիւնները, որոնք հետզհետէ ծագած ընդվզումներուն միանալով, պիտի երագեն Սելեւկեան Հարըս-

տութեան անկումը եւ միանգամայն Պարթեւ Արշակունեաց աստղին փայլումով արեւելեան ազգերուն մակեդոնական իշխանութենէն ձերբազատութիւնը:

Սակայն կարծելու չէ որ այդ յաջողութիւնը Արշակ Քաջին միայն պէտք է վերագրել: Սա եւս Արամական փառաշրջանը բացող ազգասէր Արամիսէն չի տարբերիր: Օտար ժամանակագրողներուն տուած Արշակ Քաջին մահուան (253 Ն. Ք.) թուականէն դատելով՝ անոր ընդվզումէն երկու տարի վերջը նա եւս, Արամիսի նման, Հայրենիքի ինքնազատութեան զոհ գացած ըլլալու է: Այնուհետեւ Արշակ անունը, ինչպէս էր Փարաւոնը Եգիպտացիներուն համար, Պարթեւ Թագաւորներուն պատուանունը կը դառնայ: Այս եղանակով պիտի բացուէր Արշակներուն ցանկը, որուն երկրորդը Արշակ Քաջին եղբայրն է, անունը՝ Տրդատ:

Ասոր, այն է Արշակ Բ.ին, վիճակուած էր Ասորեստանի ժամանակէն սկսեալ, Մարաց, Պարսիկներուն եւ վերջապէս Մակեդոնացւոց հպատակ, մինչեւ այն ատենը աննշան մնացած Պարթեւները ընդհանուր պատմութեան ծանօթացնելու պաշտօնը, իբրեւ ռազմամուտ եւ զոռ ժողովուրդ մը՝ որ զօրանալով եւ ընդարձակելով նորածագ իր պետութեան սահմանները, մէկ կողմէն Հինդ գետը եւ միւս կողմէն մինչեւ Եփրատը, վերջապէս պիտի ընդհարէր Հռոմայեցւոց լէգէոններուն, որոնց կրած ծանր պարտութիւններուն հետեւանքով Յանոսի տաճարը տարիներո՛վ բաց պիտի մնար՝ ի նշան ազգային սուգի եւ փոխվրէժի, որ մեծազօր Հռոմին չափազանց սուղի պիտի նստէր:

Արշակունեաց Հարստութեան այդ վերելքին նշանակելի թուականները, որքան ալ որ ժամանակագրողները կը տարաձայնին, կարելի է նկատել՝ Արշակ Քաջին ընդվզումէն վերջը, 238 Ն. Ք. թուականը, երբոր Արշակ Բ. (253-216 Ն. Ք.) Սելեւկիոս Բ.էն (247-227) ըմբոստացող Յոյն զինուորներուն աջակցութեամբ Հիւրկանիան Պարթիայի կը միացնէ եւ կը հասնի Կասպեան Դռները:

Երկրորդ կարեւորագոյն թուականն է 211 Ն. Ք., երբոր Արտաւան (Ardabanus) Արշակ Գ.ը (216-196 Ն. Ք.) եւ Բակտրիոյ իշխող Եւթիդէմը (Euthydème) Անտիոքոս Մեծէն (224-187 Ն. Ք.) պաշտօնապէս ինքնավար արքայ կը ճանչցուին,

ինչ որ կը նշանակէր Պարթեւ ազգին կատարեալ անկախութիւնը՝ Սելեւկեաններէն ընդունուած:

Պատմագիրները այս 211 թուականէն վերջը Արշակի մը՝ որ թերեւս Դ.է (Priapatius 196-181 Ն. Ք.), պարտութիւնը կը նշանակեն, երբոր Անտիոքոս Գ. Մեծն, Պտղոմէոս Դ.էն կրած պարտութենէն վերջը վերստին զօրանալով դէպի Արեւելք կ'արշաւէ եւ Արշակին կը յաղթէ, կ'ըսեն, որով Սելեւկեան իշխանութիւնը կը վերադառնայ մինչեւ Հնդ. գետը:

Այս այն ժամանակամիջոցն է որ Աննիբաղ՝ Զամայի պատերազմին (202 Ն. Ք.) Կ. Սկիպիոնէն պարտուած, Անտիոքոս Մեծին քով կ'ապաստանի եւ զայն կը դրդէ Հռոմի դէմ: Անտիոքոս երկու զօրաւոր պարտութիւններ կրելով՝ Կ. Սկիպիոնէն ծանր տուգանքի կը դատապարտուի, զոր վճարելու համար մեհեանները կողոպտելու անխոհեմութիւնը պիտի գործէ, ինչ որ իր սպանումը պիտի պատճառէր (187 Ն. Ք.): Հռոմ Անտիոքոսին պարտադրած դաշինքին մէջ անոր արտօնած էր Եփրատէն Արեւելք մի միայն իշխելու:

Անտիոքոս Մեծին կրած կորուստներէն հետզհետէ զօրացած՝ Պարթեւ արքաները պիտի վերսկսին Արշակունեաց փառքին ընդհատուած վերելքը եւ պիտի հասնին անոր գագաթնածայրը· ըստ ոմանց՝ Հրահատ կամ Ֆրահատ (Phraatès I), Արշակ Ե.ի օրով, բայց աւելի ճիշդը՝ անոր յաջորդող Միհրդատ Ա. Արշակ վեցերորդին ձեռքով(1): Ըստ ոմանց ըսելուս պատճառն այն է՝ որ մինչ Հրահատ Ա.ի գահակալել կը տրուի 181 Ն. Ք. թուականէն մինչեւ 144, միւս կողմանէ Յունաց ձեռքէն Բակտրիոյ գրաւումը Միհրդատ Ա.ին կը վերագրուի՝ 160 Ն. Ք. թուականին: Կը հետեւի, ուրեմն, որ Արշակ Ե. (Հրահատ Ա.) 181էն 164 թագաւորած է. եւ ինչպէս հնագոյն

(1) Նոյնը կը հաստատէ Fred. Lübker. Ant. Class. Parthi. և նմանապէս Ch. Dezobry etc. Dict. Gen. etc· ‟ Les Parthes devinrent conquérants avec Mithridate Ier, ou Arsace VI qui enleva plusieurs régions aux grecs de la Bactriane, soumit l'Inde jusqu'à l'Hyphase, et vers l'O prit, sur les Séleucides, la Médie (160 a.C.), la Babylonie, l'Assyrie, la Mésopotamie, donna son frère pour roi aux Arméniens (149 a.C.), et fit prisonnier le roi de Syrie, Démétrius II. »

եւ լաւագոյն ժամանակագրողները կը նշանակեն, Արշակ Զ. (Միհրդատ Ա.) 164էն 136 կամ 139, եւ ոչ թէ 144էն 136:

Արշակ Վեցերորդ, այս Միհրդատ Առաջինը, 28 տարուան թագաւորութեան ընթացքին Բակտրիան գրաւելէն (160 Ն. Ք.) վերջը պիտի յաջողէր Սելեւկեաններուն ձեռքէն առնել Մարաց երկիրը, Բաբելոնը, Ասորեստանը, Միջագետքը, եւ ինչ որ մեզ կը շահագրգռէ՝ «իր եղբայրը, 149 Թուականին, Թագաւոր կը կարգէ Արմենիոյ», եւ վերջապէս՝ Սիւրիոյ Դեմետր արքան գերի կը բռնէ:

Յարգելով, ուրեմն, օտարներուն ժամանակագրութիւնները, Միհրդատ Ա.ը Խորենացիին յիշատակած Մեծն Արշակն է, որ երբոր «տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս (Գիրք Բ. գլ. բ. եւ գ) ի ժամանակի յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, զհիւսիսոյ եւ զարեւմտեան տալով նմա սահմանս», որ է ըսել մինչեւ Կուր գետը եւ Կաւկասի ստորոտը, եւ Եփրատէն դէպի Արեւմուտք հայապատկան երկիրները՝ զոր պիտի բարեկարգէ. «... կարգէ զկողմանս Մաժաքայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս. զառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց...» (Գիրք Բ. գլ. գ):

Խորենացին արդէն այդ միեւնոյն Գրքին երկրորդ գլխուն մէջ, օտար պատմիչներուն համաձայն Մեծն Արշակին Միհրդատ Առաջինը ըլլալը հետեւեալ կերպով հաստատած է. «որ պատերազմի ընդ Դեմետրի եւ որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելովն մակեդոնական զօրու. եւ պատերազմեալ ի դերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթեւս երկաթեղէն կապանօք. ուստի եւ Սիրիպինդէսն կոչեցաւ: Այլ իմացեալ եղբօր նորին սիդիացւոյ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ, գայ ունի զԱսորիս: Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրեաւ անդրէն դարձեալ, եւ Անտիոքոս ի սաստից ձմերայնոյ հերքեալ, պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղիս, եւ կորնչի հանդերձ զօրօքն»:

Առանց Թուականի եւ արքաներու դասակարգումի Խորենացիին այս յիշատակութիւնը խրթին հանելուկ մը պիտի ըլլար՝ եթէ պակաս ըլլային Սիրիպինդէսն եւ Սիդիացին: Ատոնցմով հնար է, ի պատիւ Խորենացիին ճշմարտախօսութեան, վերա-

հաստատել որ Մեծն Արշակը մեր Վաղարշակ Թագաւորին Միհրդատ Ա. նշանակուած՝ եղբայրն է։

Առ այս յետադարձ պատմական ակնարկ մը հարկ պիտի ըլլայ։

Անտիոքոս Մեծին կը յաջորդեն, մին միւսին ետեւէն, անոր երկու զաւակները։ Նախ՝ Սելեւկիոս Դ., որ անդրանիկն էր. յետոյ Անտիոքոս Դ. Եպիփանը, որ պատանդ ղրկուած էր Հռոմ, ինչպէս նաեւ Սելեւկիոս Դ.ին անդրանիկը, որ յետոյ Դեմետր Ա. Սոտէր անունով պիտի թագաւորէր։

Հռոմի Ծերակոյտը պարագային համեմատ կը գործածէր այս պատանդները՝ իր ծաւալապաշտ քաղաքականութեան, որ «Բաժանեա՛ զի տիրեսցես» սկզբունքին վրայ կայացած էր։

Այսպէս է որ երբ Անտիոքոս Դ. մեռաւ, Ծերակոյտը, խնամակալութեան ենթարկուած անոր մատղաշ զաւակը հրապարակաւ թագաւոր հռչակեց, անունն ալ՝ Անտիոքոս Ե.։ Սոտէր, որուն արգիլուած էր Հռոմէն հեռանալ, առաջնութեան իր իրաւունքները պահանջելու համար գաղտագողի կը փախչի, կը հասնի Սուրիա, կը սպաննէ Անտիոքոս Հինգերորդն ու անոր Խնամակալը՝ ու կը բազմի (161 *Ն. Ք.*) *հօրը գահը։*

Անշուք եւ զեղխ տասը տարի թագաւորելէն վերջը Դեմետր Սոտէր Աղեքսանդր Բալէսին (Balès) *դէմ պատերազմելով կը մեռնի* (151 *Ն. Ք.*)։

Բալէս յափշտակող մ'է. հինգ տարի կ'իշխէ, մինչեւ որ Սոտէրի զաւակը՝ Դեմետր Բ. Նիfատոր *մակակոչուածը, որ հօրը նման Հռոմի մէջ պատանդ ապրած էր, Բալէսը հալածելով կը տիրանայ Սուրիոյ գահին* (147 *Ն. Ք.*), *«որուն վրայ, կը գրէ Լիւպքէր, կրցաւ մնալ շարունակ ապստամբութեանց մէջ, օտար զօրքերու — (Խորենացիին ըսած մակեդոնական զօրու) — եւ Յովնաթան Մակաբէացիին օգնութեամբ* (Մակ. Ա. 11. 19 *եւ* Յուստինոս 35. 2) ... *Պարթեւներուն դէմ արշաւանքի մը միջոցին որ ի սկզբան յաջող, բայց յետոյ ձախող վերջ մը պիտի ունենար (Դեմետր Նիքատորը) գերի բռնուեցաւ Արշակ Թագաւորէն՝ որ իր աղջիկը անոր կնութեան տուաւ». (Յուստինոս* 36. 1)։

Խորենացիին յիշատակութիւնները եւ օտար պատմագրողնե-

րուն վկայութիւնները ժամանակագրական տեսակէտով սքանչելի կերպով կը զուգադիպին:

Արդարեւ Արշակ Վեցերորդ Բակտրիան գրաւելէն (160 Ն. Ք.) վերջը կը տիրանայ Մարաց աշխարհին եւ կը հասնի Հայաստան, ուրուն թագաւոր կը կարգէ (149 Ն. Ք.) Վաղարշակ եղբայրը: Շարունակելով իր աշխարհակալութիւնը կ'իջնէ Միջագետք, կը տիրանայ Ասորեստանի եւ Բաբելացւոց երկրին:

«Ի Բաբելովն ի վերայ նորա եկն մակեդոնական զօրու եւ պատերազմեալ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ...» Դեմետր, ըստ ոմանց 145 Ն. Ք. թուականին, ըստ այլոց, որ ճիշտն ըլլալու է, 140 Ն. Ք.: Քանզի, ըստ օտար ժամանակագրութեան, 145 թըւականին Բաղէսին Անտիոքոս զաւակը Սիւրիոյ իշխած է. որմէ վերջ, 143ին, Դիոդոտ, կամ Տրիփոնը, որուն մատնութեամբ, կ'ըսեն, Դեմետր Բ. գերի բռնուած էր:

Եւ պատմութիւնը շարունակելով կը հաւաստէ որ (Յուստինոս 36. 1) Անտիոքոս Է. Սիդիտէս (Σιδητής) կոչուած, որովհետեւ Պամփիւլիոյ Սիդէ քաղաքին մէջ կրթութիւն առած էր — եւ որուն Դեմետր Բ.ին եղբայրն ըլլալը Խորենացին միայն յիշատակած է — Տրիփոնը հալածելով (138 Ն. Ք.), գերեվարեալ Դեմետր եղբօրը կը յաջորդէ: 132 թուականին Հրեաները կը նուաճէ եւ 130ին Պարթեւներուն դէմ պատերազմելով կը «կորնչի զօրու հանդերձ» մուտքն ու ելքը դժուար կիրճերու մէջ, այսինքն՝ ընդ անձուկս:

Ահաւասիկ Խորենացիին քով հանելուկ մը թուող յիշատակութեան Սիւրիպինդէս Դեմետրը եւ Սիդիացի Անտիոքոս անոր եղբայրը, որոնք ժամանակակից են Արշակ Վեցերորդին եւ Արշակ Եօթներորդին: Վասնզի Արշակունի Պարթեւ արքաներուն ցուցակին մէջ՝ Միհրդատ Առաջինին (164-136 Ն. Ք.) կը յաջորդէ Հրահատ Երկրորդը (136-127). եւ պէտք չէ մոռնալ որ Սիդիացի Անտիոքոսը 130 Ն. Ք. թուականին կորսուեցաւ:

Ամփոփելով, ուրեմն, Վաղարշակը Հայոց արքայ կարգողն ու Դեմետր Երկրորդը գերի բռնողը, պատմագիրներուն յիշատակած Արշակը, Միհրդատ Առաջին, Արշակ Վեցերորդն է, Խորենացիին Մեծն Արշակ ըսածը. իսկ «երկոտասան բիւրեաւ» անդրէն դարձող եւ Սիդիացին կորնչել տուող Արշակը՝ Միհըրդատին յաջորդող Հրահատ Բ. Արշակ Եօթներորդը:

Հաստատագիր պատմութիւնը որ բանաստեղծութեան չի նըմանիր, կարող է լուծել ամենախրթին հարցերը՝ եթէ ժամանակագրական տուեալները չեն սխալիր:

***

Երկարաշունչ մեր հետազօտութիւններուն վերջընթեր խոշընդոտը Խորենացիին յիշատակած Վաղարշակն է՝ զոր արդի մեր պատմագիրները, օտարներուն հետեւելով, Անտիոքոս Մեծի Արտաքսիաս (Artaxías) զօրավարին հետ կը փոխանակեն, անոր պարգեւելով Արտաքսիաս Հայ Հարստութեան մը նախահօր պատիւը, 44 տարի թագաւորութիւն մը (189-145 Ն. Ք.) եւ անոր ժամանակ Ալանները խուժել կու տան Կուրի դաշտավայրին մէջ, ինչ որ Խորենացիին պատմութիւնը Վաղարշակին օրով նըշանակած է:

Արդ այս եղանակով, պատմական երկու անձեր, մին՝ Միհրդատ Ա.ի (164-136 Ն. Ք.) եղբայրը, միւսը՝ Անտիոքոս Մեծէն (224-187) կարգուած Հայաստանի կուսակալը, ժամանակագրական շփոթով մը Հայոց գահին մրցակից կը դառնուին : Մինչդեռ անոնց պարագաները տարբեր են:

Արտաքսիասի — որ Արտաշէսն է եւ կամ Արտաշը — տըրուած իշխանութեան թուականներէն (189-145) դատելով, Անտիոքոս Մեծին կրած պարտութիւններէն (191 եւ 190 Ն. Ք.) առաջ կամ վերջը Հայաստանի կառավարիչ դրուած էր:

Աննիբալ որ Զամայի պարտութենէն (202 Ն. Ք.) ի վեր Անտիոքոսի քով կը գտնուէր եւ զայն դրդած էր Հռոմի դէմ կռուելու, Հռոմայեցւոց տարած յաղթութիւններէն վերջը անոնց ձեռքը չիյնալու համար Հայաստան կ'ապաւինի, եւ այդ առթիւ Արտաքսիասին կը թելադրէ Արտաշատի շինութիւնը՝ յուսալով հոն պատսպարուիլ:

Ըստ վերոյիշեալ պատմագիրներուն՝ Սելեւկեան Իշխանութեան տկարանալէն քաջալերուած, անոր կուսակալները ընդվըզելով՝ ինքզինքնին ինքնավար արքայ կը հռչակեն: Այս հետանքը Անտիոքոսի կենդանութեան առեն հանդիպած չէ. վասնզի Հռոմը նախ զայն պիտի արգիլէր, քանի որ դաշինքով եւ պատանդ առնելով, որոնց մէջ նաեւ Անտիոքոսին երկրորդ զա-

ւակը՝ Սիւրիոյ Տէրութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւնները վերահաստատուած էին. երկրորդ՝ որ Անտիոքոս Դ. Եպիփանը, այն որ Հռոմ պատանդ ղրկուած էր, եւ Սելեւկիոս Դ. իր եղբօրը յաջորդեց, ըստ պատմական վկայութեան, Արտաքսիասին դէմ պատերազմած եւ զայն գերի բռնած է: Բայց հաւատարմութեան երդման ներքեւ՝ նա վերադարձած է իր պաշտօնին, ուր, ըստ օտար ժամանակագրութեան, մինչեւ 145 Ն. Ք. Թուականը կը մնայ: Ինչ որ բացայայտ ժամանակագրական սխալ մը կը ստեղծէ, քանի որ այդ միեւնոյն պատմագիրները 149 Ն. Ք. Թուականին Միհրդատ Առաջինին եղբայրը կը բազմեցնեն Հայոց գահին:

Եւ որովհետեւ տրամաբանութիւնը պատմութեան մէջ ալ անաչառ կը միջամտէ, թոյլ չտալով անձերն ու թուականները ըստ կամս տեղափոխելու, Արտաքսիասը պիտի մնայ ինչ որ էր. այսինքն՝ Սելեւկեան արքաներէն կարգուած կուսակալ մը, եթէ կ՚ուզէք փոխարքայ մը՝ զոր մեր պատմագիրները պարսկական անունով հայ մը կ՚ուզեն համարել:

Հաւանական է որ Սելեւկեան տէրութեան ծառայութիւններ մատուցանող կարող կուսակալ մը եղած ըլլայ, սակայն Սոփէնի Զարիատրէս (Զարեհ) իշխանի մահով անոր երկու զաւակները ջնջելու անգամ առաջարկը, զոր նա ըրած է Կապադովկիոյ Արիարաթ Դ. պատուաւոր արքային (163-130), եւ անկէ ստացած խիստ կշտամբանքէն զատելով, ազգային մեր պատմիչներուն փառաբանած «Արտաշը» շատ գովելի անձ մը չէր: Ընդհակառակն՝ ապիրատ փառասէր մը[1]:

---

(1) **Sandaldjan, Hist. Doc.** Tome II. pag. 426 " Lorsque Ariarathe fit rentrer Mithrobarzane (Զարեհին անդրանիկ զաւակը, որուն դէմ անոր եղբայրը Արտաքսիասին օգնութեամբ ապստամբած էր և յաղթած)dans son royaume paternel, Artaxias, roi d'Arménie, n'ayant point renoncé á son ancien désir, envoya des ambassadeurs chez Ariarathe et l'engagea a s'únir avec lui pour q'uil tuât Mithrobarzane et que lui-même ôtât la vie à son frère qui se trouvait auprès de lui, et qu' ensuite ils se partageaient la Sophene. Cépendant, comme Ariarathe avait horreur d'une pareille perfidie (Նենգութիւն), il fit des reproches aux ambassadeurs. Et en même temps il envoya une lettre à Artaxias en lui enjoignant

Եւ որովհետեւ խոտիւ կշտամբելու, ինչպէս Սանտալճեան կը գրէ, եւ հրամայելու (enjoindre) համար մարդս ինքզինքը դիմացինէն աւելի զօրաւոր զգալու է, ասկէ կը հետեւի որ Արտաքսիասը, որ Անտիոքոս Դ.էն պարտուած գերի բռնուեցաւ, իբրեւ զօրավար ալ մեծ արժէք մը չունէր:

Մինչդեռ Վաղարշակ, որ Հայոց պատմութեան մէջ այլեւս չէ կրկնուած, պիտի շարունակէ արժանապէս ներկայացնել ազգային աւանդութեանց հաղորդած Արշակունի Հայ Թագաւորութեան նախահայրը, հայասէր Պարթեւ արքայազուն մը, ազնիւ դէմք մը, որ մեծագործ իր եղբօրմէն Թագաւոր կարգուեցաւ «մերոյ աշխարհիս զհիւսիսի եւ զարեւմուտս տալով նմա սահմանս». (Խոր. Գիրք Բ. գլ. գ): Սահմանները՝ որոնց տիրանալով պիտի վերակազմէր Արգիշտիս Ա.ի, Սարդուրիս Բ.ի եւ Ռուսաս Ա.ի շրջաններուն Ուրարտան՝ Դարեհ Վշտասպեանէն անկէ անջատուած մասերն ալ անոր վերադարձնելով:

Խորենացիին պատմութիւնը մանրամասն կը նշանակէ (Գիրք Բ. գլ. գ.էն թ.) Հայ Ազգին հնաւանդ ժառանգութեան պատկանող այդ մասերը, որոնք «Պարթեւ Վաղարշակը» այդ «այր քաջ եւ խոհեմ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս՝ որչափ մարթ էր, սահմանեաց աշխարհիս»:

Միեւնոյն մանրամասնութիւնները տուած է Ստրաբոն, Արմենիոյ ԺԱ Գրքին, ԺԹ. գլխուն մէջ, այդ ընդարձակութիւնը Անտիոքոս Մեծին, Զարիատրէս եւ Արտաքսիաս զօրավարներուն վերագրելով:

Մեծանուն Ամասիացիին հեղինակութեան վրայ յենլով, անոր այդ յիշատակութեան ատաղձով, ժամանակակից մեր պատ-

de se garder de mettre en exécution une pareille scélératesse (ապիրատութիւն). Par cette action, la conduite d'Ariarathe rencontra bien plus d'éloges. Mithrobarzane, grâce à l'insigne **fidélité** et à la **vertu** (որոնք Արտաքսիասին կը պակսէին) de son protecteur (Արիարաթ.) rentra dans la possession de son royaume paternel. » Սանտալճեան roi և royaume կը գործածէ, մինչդեռ օտար հեղինակները այդ կերպ հաղորդած են. արքայական իշխանութիւն մարելը, ինչպէս Սելեւկոս Ա. Բաբելոնի մէջ կը մարէր ի սկզբան, այդ բարձր դիրքին օրինաւոր ճանաչումը չի նշանակեր։

մագիրները 203 տարուան[1] տեւողութեամբ Արտաքսիադէս Հարստութիւնը պիտի յօրինէին, անկէ սերել տալով Հայոց պատմութեան ամենափայլուն դէմքը, Տիգրան Բ. Արքայից Արքան:

Պատեհ է անդրադառնել որ օտար հեղինակներուն գրած Artaxias, ինչպէս Artaxerxesը Արեւելքի մէջ, մանաւանդ Աքեմենեան պարսիկ շրջանին, իբր արքայական տիտղոս կը գործածուէր: Ասոր վկայութիւնը Ք. Քուրցիուս տուած է Դարեհն սպաննող Բակտրիոյ դաւաճան Բեսոս (Bessus) անուն սատրապին վրայ խօսած ատեն, թէ ինչպէս այդ ոճրագործը արքայական պատմուճան հագուած ինքզինքը Արտաշէս կոչել կու տար:
(Quinte — Curce. Liv. V. ch. X. trad. Beauzée)

Դիտելի է որ Ստրաբոն այդ իր յիշատակութիւնը «Կը պատմեն»ով (on racconte) սկսած է, այսինքն՝ ժողովրդական զըրոյց է եւ ո՛չ ստոյգ աղբիւրներէ քաղուած ծանօթութիւն, ինչպէս որ Խորենացին կը յայտարարէ թէ կատարած է Ժ. գլխուն մէջ, եւ որպէսզի տարակոյսները փարատին՝ կ՚աւելցնէ (Գիրք Բ. գլ. Ժ). «Մի՛ ոք անհաւատասցի. քանզի մեզէն իսկ ականատես եղաք այն դիւանին». Եղեսիոյ (Ուռհայ) դիւանին կ՚ակնարկէ:

Ստրաբոն, ուրեմն, հետեւեալ կերպով կը սկսի. «Կը պատմեն որ Արմենիան առենօք փոքր էր եւ ընդարձակուեցաւ Արտաքսիասի եւ Զարիադրէսի օրով, որոնք ի սկզբան Անտիոքոս Մեծին զօրավարներն էին. այլ անոր անկումէն վերջը իշխաններ (princes) դարձան. (չըսաւ արքայ): Մին՝ Սոփէնի, Աքիլիսէնի, Օդոմանտիդի եւ կարգ մը ուրիշ գաւառներու. իսկ միւսը՝ Արտաշատի երկրին: Յետոյ երկուքն ալ մօտակայ ազգերէն ինչ ինչ գաւառներ կորզելով մեծցան: Արդարեւ՝ Մեդացիներէն, Կասպիանան, Փաունիտը եւ Բասորաբէտը (Վասպուրականը) Իբերներէն՝ Պարիադր լերան կողերը. Կործէնէն եւ Կուրէն անդին գտնուող Գոգարէնը. Խալիբներէն եւ Մոսինիքներէն՝ Պարենէտը եւ Սերսէնը (պոնտական լեռնավայրերը, ծո-

(1) Sandaldjian. Hist. Doc. էջ 421. Dynastie des Artaxiades. (189 av. J. C. – env. 14 après J. C.)

րոխի եւ Գայլ գետերուն ակնաղբիւրներէն մինչեւ ծովեզր), որոնք Փոքր Հայքի սահմանակից են եւ անոր մասերն իսկ կը կազմեն. Քատաոնացիներէն՝ Աքիլիսէնը *եւ* Անտիտաւրոսի *շըրջակայ երկիրները (Մաժաքը, Մելիտենէն). Սիւրիացիներէն՝* Տամոնիտը: *Այնպէս մը որ* բոլոր այդ երկիր՞ները այժմ միեւնոյն լեզուն կը խօսին»:

Ուրեմն՝ Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ առնուազն մէկ ու կէս դար առաջ այս բոլոր ընդարձակութիւնը՝ ընդ որս Վրացիներուն պահանջած « Կարսն ու Արտահանը եւ ուրիշ երկիրներ *» հայկական լեզուին մշակոյթին կը պատկանէին. եւ այս՝ առանց աւանդութեանց հետեւելով երթալ գտնելու Խորենացիին Արամը, Ուրարտացի Արամիսը, որ Մաժաքէն մեկնած առեն «հրաման տայ բնակչաց աշխարհին ուսանել զխօսս եւ զլեզուս հայկական». (Գիրք Ա. ժդ):*

Ամասիացի հեղինակաւոր Աշխարհագրողին տուած այս թանկագին վկայութենէն աւելի ուժգին ըմբերանող պատասխան կարելի չէր գտնել «Փրաւտա»յի յօդուածագրին, որ անցեալ տարուան Խորհրդ. Միութեան 25ամեայ Տարեդարձին կորովի կերպով կը պահանջէր «որ Վրաստանի վերադարձուին այն հողերը, որոնք խլուած են իրմէն եւ որոնք իր մշակոյթին օրրանը եղած են»: Ստրաբոն ալ, այո՛, խլել *բայը գործածած է. այլ ո՛չ Կարսի, Արտահանի եւ ուրիշ երկիրներու համար, այլ Կուրէն անդին գտնուող Գոգարէնին համար, որ հիմա արդէն Վրաստանի կցըուած է. եւ ատոր դէմ առարկող մը չէ եղած:*

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Թէ ո՞ր ժամանակ սակայն եւ ո՞ր ճամբով Խորենացիին յիշատակած Վերիացիները կամ Իւերիացիները Կուրի դաշտավայրին մէջ հասնելով, Ստրաբոնի ստորագրած Իբերիոյ մէջ տեղաւորուեցան. ատոր գոհացուցիչ պատասխանը Աքեմենեանէն մինչեւ Սելեւկեանց շրջանը պատահած պատմական եղելութիւնները հետեւեալ կերպով կրնան տալ՝ Ամէն պարագայի Հիւրկանեան Պարթիոյ միանալէն ո՛չ առաջ. որ է ըսել՝ Քրիստոսէ երկուքուկէս դար առաջ: Կասպից ծովին հարաւակողմին անցքերէն, եւ ո՛չ Կովկասի Դուներուն ճամբով, ինչպէս ոմանք կ'ենթադրեն՝ Ալաններուն ու Թուրանեաններուն հետ զանոնք շփոթելով. մինչդեռ անոնք ծագումով Արիական են, եւ անոնց լեզուն՝ Էրանեան: Համայնագիտարանները, առ հասարակ, Georgia և Iberia բառերուն առթիւ խօսած ատեննին, անոնց բընակչութիւնը Պարսկաստանէն (Persia) կը տեղափոխեն, դուխմա' այժմեան Իրանէն, առանց սակայն ճշդելու անոր ո՞ր կողմէն. ինչ որ, հնախօսական տեսակէտով, կարեւորագոյնն էր: Վասնզի այն ինչ որ Իրանի հարաւակողմին կը վերաբերի՝ Պարս (Perse) անունին կը պատկանի. մինչդեռ անոր հիւսիսակողմինները՝ Մարաց (Media) աշխարհին. եւ անոնցմէ վերջը՝ Պարթեւներուն: Այս զանազանութիւնը, Դասականներէն սկըսեալ՝ օտար հեղինակները հաւատարմաբար չեն յարգած:

Georgia անունը Պլինիոսի եւ Պոմպոնիա Մելայի — երկուքն ալ Քրիստոսէ վերջը ապրած — գրութեանց մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ: Ստրաբոնի անծանօթ էր, ինչպէս տեսանք: Այդ կոչումը արդէն Վրացիները չեն գործածած: Անոնք նախընտրած են պահել ազգային իրենց անունը, զոր Եւրոպացին կը գրէ K'art'li կամ Kharthli, անոր բնակիչը՝ K'art'veli, եւ բնակավայրը՝ Sak'art' velo.

Լատին ուղղագրութեամբ գրուած այս անունները, բնականաբար, տեղական բուն իսկ հնչումէն կը տարբերին(1)։

Անուններու այլայլումը, որ Եւրոպացւոց հնչումին դժուարութեան եւ անոնց աթուեթայքին տկարութեանը հետեւանքն է, հինէն ի վեր պատմական ուսումնասիրութեան մեծ դժուարութիւններ ստեղծած է։

Հայերէնին յիշատակութիւնները ստէպ կը յաջողին իսկականը բնորոշել։ Այսպէս, օրինակի համար, Հայերէնին գրած Հռոմ անունը կը յայտնէ որ անոր իսկականը Roma չէր, այլ Hrôm կամ Rhôm· ասոր ապացոյցն է մեր գաւառաբարբառին Հօռօմ կամ Հոռոմ կոչումը։ Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար գրել Րօմ, Հօրօմ (Հռոմ)։ Եւ չերկարելու համար նմանօրինակ K'art'la յին համար ունինք Քարթլա(2), Վրաստանի հին գաւառներէն մին, որուն կը պատկանի անոր այժմեան մայրաքաղաքը։

Ցեղաբանական եւ լեզուագիտական այս հարցը, մեր տրամադրած աղբիւրներէն դատելով, ըստ բաւականի արդէն յուզուած չէ։

Ժամանակակից մեզի ամենամօտ գիտնականներէն մին՝ Էօժէն Բիտտար, որ այդ կողմերն ալ տեղական քննութիւններ կատարած է, Les Races et l'Histoire (տպ. 1924) իր ստուար հատորին մէջ Վրացիներուն մասնաւոր գլուխ մը չէ յատկացուցած, ինչպէս ըրած է Հայերուն եւ Թիւրքերուն։ Որմէ կը հետեւի որ այդ քաջահմուտն ալ ստոյգ եզրակացութեան մը չէր յանգած։

Լեզուագէտներն ալ — որոնց բառի մը ուղղագրութեան եւ անոր ո՛ր լեզուին պատկանելուն մասին վրիպանքները ստուգելու առիթները ունեցած ենք — Վրացերէնը (Kharthwelisch) կը դասաւորեն Կաւկասեան լեզուախումբին հարաւային մասնա-

(1) Հայ Տառադարձութեան օրէնքով (Kh = խ) պէտք է հնչել՝ Խարթլի, Խարթվելի, Սախարթվելօ·

(2) Մխիթ. Աբբ. Աշակ. բառգ. – « Տփխիս, ռամկ. Թիֆլիզ, է մեծ և անուանի մայրաքաղաք Վրաց ի գաւառին Քարթլեայ, յարեւմտից Կուր գետոյ մերձ ի Մծխիթայ... »։

ճիւղին մէջ, որուն նաեւ կը պատկանի Կրուզեան (Crousien) կոչուած լեզուն :

Կրուզ այդ ժողովուրդին համար կ'ըսուի թէ այժմեան Մազանդարանին մէջ կը բնակէր, ուսկից, կը գրէ Ալիշան՝ Քաղաքական Աշխարհագրութեան մէջ (էջ 594), «ի գաւառէ աստի ելին Պարթեւք ի հնումն, եւ լեզու նոցա տակաւին եւս ասի լսել ի սակաւուց ոմանց» :

Արդ Մազանդարանը՝ Դասականներուն կոչած Բարաքօաթրաս (Parak'oat'ras), Կասպից ծովին հարաւակողմէն ընթացող լեռնաղօտին է : Ստրաբոն անոր արեւելեան ծայրը զետեղած է Parthiaն, անոր արեւմտեան սահմանակից դնելով Tapyr (Տապիր կամ Դապիր) ժողովուրդը՝ Հիւրկանիոյ հարաւակողմի լեռնավայրերուն մէջ :

Իրականին մէջ այդ Tapyr ները, զոր պարսկերէնին մէջ կը գտնենք Դապեր[1] (طبر) որմէ Դապերիստան, այդ Բարաքօաթրասի կեդրոնական մասին բնակիչներն էին, որոնց երկիրը մինչեւ ծովը կ'իջնէր եւ Հիւրկանիոյ արեւմտեան ծովեզրին վրան կը տարածուէր : Անոր ծովեզերեայ կարեւոր քաղաքն էր Carta (Քարթա) : Ստրաբոն զայն կը յիշատակէ ԺԱ. Գրքին ինններորդ գլխուն մէջ. «Մինչեւ հիմա մեր յիշատակած երկիրները անբեր են : Մինչդեռ Հիւրկանիան բարեբեր, ընդարձակ եւ գրեթէ ամբողջովին տափարակ երկիր մ'է : Անոր կարեւոր քաղաքներն են Դալապրոկ, Սամարեանա, Քարթա (Carta) եւ արքայանիստ Դապէ (Tapé, résidence du roi)» :

Գտնելու համար թէ Վրացիները ո՛ր տեղէն մեկնեցան պատմաշխարհագրական այս տուեալներուն ցոյց տուած ուղղութիւնը առնելէ առաջ, երկու խօսք եւս Կիյլան կոչումին համար, որ Կիյլ կամ Ճիյլ պարս. բառին յոգնակին է. եւ այդ լեզուին

---

(1) Թուրանեան հնչումով՝ Թէպիր (Théber), որուն յոգնակին է Թեպերան (Théberan), զոր Ցունարէնը, B. ի V. ի և H. ի փոխանակութեամբ, պիտի ընէ Téhéran, Իրանի այժմեան մայրաքաղաքը.

մէջ կը նշանակէ Կասպք(1)։ Գէորգ Դալըրին Պարս-Հայ. Բառագրքին մէջ կը գտնենք այդ միեւնոյնէն Կեյլէք=Ճեյլէք բառը, որ կը նշանակէ «չինական եւ գեղջուկ Գիլանայ, զոր այսպէս անուանեն քաղաքացիք գաւառին»։ Այսինքն՝ Հիւրկանիոյ ծովեզերեայ դաշտավայրին ռամիկը՝ որ Պարթեւներուն եւ անոնց հետ հասնող Դայ Պարնիներուն եւ Խորազմեաններուն շարունակեց ծառայել։ Այս վերջիններուն յիշատակը պէտք է համարել Խորասան տեղանունը։

Կասպից Դռները գրաւող այդ Դապերները, Պարթեւներուն արշաւանքէն մղուած, անոնք ալ իրենց բնավայրը լքելով, մասամբ մը Ատրպատականի ուղղութեամբ պիտի տեղափոխուէին՝ որուն գլխաւոր քաղաքը այնուհետեւ պիտի կոչուէր Դապերիս, զոր Յոյները հնչեցին Դավերիս. եւ որ՝ յընթացս ժամանակին պիտի դառնար Դավրիսը, այժմեան Դաւրէժ, Հայոց Գանձակ կոչած շահաստանը։ Դապերներուն միւս մասը Հիւրկաններուն գաղթաշարժին պիտի հետեւէր, միատեղ տանելով իր բնաշխարհին անունը, որ մեզի կը թուի ներփակեալ Բարաքօաթրա կոչումին մէջ։

Արդարեւ յունարէնէն բաղադրեալ այդ բառը կը նշանակէ Քօաթրային մէջէն (à travers Koathra)։ Արդ եթէ l եւ r բաղաձայններուն լծորդութիւնը և անուններուն սովորական այլայլումը նկատի առնենք, Քարթա ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաքին եւ Դապերներուն Քօաթրա բնավայրին անուններուն տարբերութիւնը բոլորովին կը դադրի, եւ երկուքն ալ կը նոյնանան Վրաստանի (K'art'la) գաւառին անունին հետ։

Այս դիտողութենէն կարելի է հետեւցնել՝ որ Հիւրկան գաղթաշխարհին մասնակցողները պէտք է փնտռել Վրաստանի հին վեց գաւառներուն անուններուն մէջ։

Խնդրոյն շուրջը այս կերպ շրջելէն յետոյ՝ ջանանք պատմութիւնն ու լեզուագիտութիւնը միանգամայն միջամտել տալով հանել անոր վերջնական լուծումին։ Այդ պատմութենէն

(1) Դասականներուն Caspiana կոչած և ստորագրած, ծովեզերեայ երկրին ժողովուրդը.

իմացանք որ Պարթեւներուն երկրորդ արքան, Արշակ Բ., յոյն զօրքերուն օգնութեամբ, Հիւրկանիան Պարթիայի միացուց։

Զինուորական այսպիսի կարեւոր ձեռնարկի մը համար հարկ եղաւ անշուշտ զօրաւոր եւ երկարատեւ մարտ մղել, ուր Հիւրկանները պարտուելով՝ ստիպուեցան վերջապէս տեղի տալ եւ արտագաղթել, միատեղ տանելով զինակից հարեւան ցեղերը, որոնց անունները Ստրաբոնի քով կը կարդանք, բայց այդ դէպքէն յետոյ չեն յիշատակուած, բացի Դապերէն։

Սակայն ինչ որ զարմանք կը պատճառէ՝ այդ Թուականէն ի վեր պատմութեան լռութիւնն է Հիւրկանիոյ մասին, որ Բակտրիոյ հաւասար կարեւոր կուսակալութիւն մ'էր։ Հարց է, արդ, այդ պարտութենէն վերջ ո՞ւր տեղափոխուեցաւ անոր կառավարութիւնը, ո՞ւր անոր առաջաւորները, զօրագլուխները, անոր արքան, որուն անշուշտ ուղղեալ էր նաեւ Երեմիա մարգարէին հրաւէրը, քանի որ Հիւրկանիան ալ Մեծն Մարաց աշխարհին մաս կը կազմէր։ Ո՞ւր գացին վերջացան Քսերքսէսի բանակին մասնակցող Հիւրկան մարտիկները՝ որոնք առանձին գունդ կազմած էին, մինչ Պարթեւներն ու Խորազմեանները համախմբուած՝ մէկ զօրավարի մը հրամանին ներքեւ կը քալէին։

Ստրաբոնի Իբերիոյ համար տուած ստորագրութիւնը ինքնին ցոյց կու տայ եւ զմեզ կը լուսաւորէ որ ներխուժող արշաւանքէ փախստական ամբոխի մը համար բարձրաբերձ լեռներէ, «երկայնաղող խորացեալ ձորերէ», անանց կիրճերէ եւ յորդահոս գետերէ շրջապատուած եւ պաշտպանուած այդպիսի տեղէ մը աւելի ապահով եւ յարմար ապաստանարան մը կարելի չէր անոր ներկայանալ։

Իբերիան ծովային եզրէ զուրկ ըլլալը ինքնին յայտնի ապացոյց մ'էր որ անոր ժողովուրդը այդ երկրին բնաշխարհիկը չէր, այլ Կաւկասի, Արմենիոյ եւ Կողքիսի լեռնաբարձունքներուն միջեւ խրուած օտարամուտ խառնիճաղանճ մը, որ Հիւրկանիոյ կողմէն յաջորդական ալիքներով հասնելուն համար, Կողքիսի Յոյները Վիրք անունը տուին անոնց, հագագային Հ-ն Վ-ի փոխելով, ինչ որ Յունարէնին մէջ պատահած է. այսպէս՝ Հեսպերը՝ Վեսպերի, Հեստան՝ Վեստայի, Հենետը՝ Վենետի։

Հայերէնն ալ ատկէ ազդուած՝ Վիրկ կոչումը պիտի գործա-

ծէր(1), որմէ Հիւրկանեան ծովը, ինչպէս առենօք Կասպից ծովին հարաւակողմը կը կոչուէր, Սասանեան Պարսիկներուն օրով պիտի դառնար Վրկանայ ծով, եւ Հերոդոտոսէն յիշատակուած Ապարտներուն բնավայրը, վերջնական կերպով, Վրաստան:

Սասանեանց այդ միեւնոյն ժամանակ, մինչեւ այդ ատենը մեր նախահարց գործածած Հայք ազգային անունը՝ պարսկերէն ազդեցութիւնը կրելով պիտի դառնար Հայաստան. մինչ մեր բընաշխարհին մօտաւոր եւ հեռաւոր օտարները պիտի շարունակէին պահել իրենց նախահայրերէն հաղորդուած Արմենիա ազգանունն ու տեղանունը:

Փախստական այդ ամբոխը վարող պետերը ի սկզբան միեւնոյն գաւառին մէջ հաւաքուելով պիտի կազմուէին Ստրաբոնի ստորագրած Իբերիոյ բնակչութեան երկու գլխաւոր դասակարգերը: Մնացեալ միւս երկուքը գետաձորերուն եւ անոնց լեռնավայրերուն մէջ պիտի ցրուէին:

Այս եղանակով Կուրի — որ բնական պատուար մ'էր — գետընթացքին ձախակողմը պիտի հաստատուէր Իւերիացիներուն կառավարութիւնը: Ի յիշատակ լքուած հայրենիքին, անոր գըրաւած գաւառը պիտի կոչուէր Քարթլա: Անոր մէջ պիտի հիմնուէր մայրաքաղաքը Տփխիս. ռամկ. Թիֆլիս, որուն հիմանունը Փայտակարանի Վարդակերտ գաւառին մէջ կը գտնուէր: Չափազանցութիւն պիտի չըլլայ եթէ անոր իս յետադաս մասնիկը հանելով, այն անունին մէջ նշմարենք Դապերներուն եւ թերեւս ալ Հիւրկաններուն Թագաւորանիստ Tape = Տափէ կամ Դապէ քաղաքը:

Սակայն Վրացիներուն այժմեան Իրանի կողմերէն Կուրի դաշտավայրին մէջ տեղափոխուելուն լաւագոյն եւ վերջին փաստը Պարսիկներուն անոնց տուած Կիւրճի անունն է:

Ճորոխ=Փասիսի առթիւ Ճ, Գ եւ Կ բաղաձայներուն փոխա-

---

(1) Այն որ արդէն Զենտ լեզուին մէջ պահուած էր. տես՝ A. Pictet, Les origines Indo-Européennes ou Les Aryas Primitifs = էջ 50. Vehrkâna = Վրկանայ.

նակութիւնը մենք տեսանք։ Ասոր պէտք է աւելցնել ստորեւ մեր դրած օրինակներէն[1] հետեւած լծորդութիւնները՝ որոնք մեզի կ'արտօնեն Կիւրճի ազգանունը նկատել Կուրգի, զոր ռամիկը պիտի շրջէր Կրուգի։

Ասով մենք կը հասնինք Կովկասեան լեզուախումբին հարաւային մասնաճիւղին պատկանող Կրուզեան (Crousien) լեզուին եւ Պատմութեան յիշատակած Մազանդարանի մէջ անցեալին բնակող Կրուզ ժողովուրդին։

Եւ որպէսզի մեր պատճառաբանութիւնը դե՛ռ աւելի զօրանայ, ընթերցողին դիտել կու տամ որ մինչ Պարսիկները Վրաստանին Կիւրճիստան (گرجستان) կ'ըսեն, Ռուսերը զայն Կռուզեա (Gruzya) կ'անուանեն, եւ վերջապէս Վրաստանի հին գաւառներէն մին Կրուզիա (Crusia) կը կոչուէր։

Մենք այլեւս ինքզինքնիս հասած կրնանք համարել առաջադրած մեր նպատակին, որ կը կայանար՝ Վրացիներուն ծագումն ու անոնց մշակոյթին օրօրանը պէտք չէ փնտռել Կարսի, Արտահանի կամ անոնց մօտակայ երկիրներուն մէջ, այլ աւելի — ինչ որ պէտք էր ապացուցանել — Հիւրկանեան ծովին հարաւ-արեւելեան կողմնաշխարհին մէջ, ուր ատենօք Կրուզ, Դապեր եւ Հիւրկան ժողովուրդները ապրեցան, եւ ուր Զանդիկ, Հիւզվարէշ եւ Պահլաւ լեզուները ծաղկեցան։

Մի միայն Զանդիկը յիշատակեցի, որովհետեւ Սանսքրիտ բառը Պարսկերէնին մէջ գոյութիւն չունի։ Մինչդեռ նա ունի Զէնտ (زند), Զէնտիւսթա (زندستا), «որ է, կը գրէ Գէորգ Դըպիր, անուն գրոցն Մոգուց, զոր շարադրեաց Մոգն Զրադաշտ»։ Այդ գիրքը կոչուած է նաեւ Զէնտիսթա, Զէնտսիթա, Զէնտպէսիթա եւ Զէնտիւստ = «Ընթ[illegible]ցող Զէնտի, որ է գիրքն Մոգուց»։

Եզրակացնելով՝ այն ինչ որ Վրացին այժմ ունի եւ անցեալին մէջ գրաւած է, արտագաղթի եւ պատմական դէպքերու հետեւանքով է։

---

(1) Պարս. զէն (زن) = յուն. կինէ (γυνή) հայ. կին = լատ. ճէն (gen) պարս. էրզան = արժան։ կիւզէ = կուժ,

***

Մեզի ա՛նկ է, փոխանակ վիճաբանելու եւ գժտուելու, եղբայրակցաբար գործակցիլ, ինչպէս Մակեդոնացւոց լուծը թօթափող Փառնաւազ զօրավարին օրով, ի նպաստ այսրկաւկասեան Վրացի-Հայ Համադաշնակցութեան մը, մէջն առնելով նաեւ Ատրպատականը. եւ այս եղանակով միաձոյլ վերակազմել, աւելի ընդարձակ եւ երեք ծովերէ թրջած Վշտասպեան Դարեհի Երեքտասաներորդ, Ութեւտասներորդ եւ Իննեւտասներորդ Սատրապութիւնները:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0025982

ЦЕНА